

আম্ম আরুখি
AMMA ARCHIVES

3670

ग. या श्रीगणेशायनमः॥ ॥सिद्धरूपरपरिपूरितमध्यभालंमन्त्रालिङ्गपरिचुम्बितगण्डमालम्॥
१ एतन्नातपातविनिवारितविघ्नजालम्बन्धेगणेशमवनीधसुतेकवालम्॥१॥देयादोमङ्गलानान्ततिम
नवरतंयस्पृष्टक्यातमात्रपादुर्भावाद्भवतिभुवनंविश्वयोनिःसमग्रम्॥क्षोणीभारंविभजेगिर
सिफणिपतिःशम्भुरत्रिप्रपञ्चसोयंविष्णुःसमस्तामरनिकरशिरोरत्ननीराजितांघ्रिः॥२॥
गौरीमंजुमुखवारविन्दमधुपोव्यालास्थिभूषाधरःशक्राद्यैरमरैरजस्रमणिवैःसंस्तव्यमानो
भृशम्॥श्रुलाद्यायुधभूषितस्त्रिनयनोदक्षाधरधंसनोनन्द्यादिप्रमथैर्युतोत्तमभवतोनुवो
सदाधूर्जटिः॥३॥स्वर्वन्तित्रिदशेश्वरस्यललनाःविद्यन्तिनागागनालजनेचसमस्तदेवताः
सौन्दर्यदर्पोद्धताः॥यदृष्ट्वाकमलाकराजविधृतप्रोत्फुल्लकल्हारजिह्व्यास्तचरणरविन्द
युगलंभूयाद्रवद्रुतये॥४॥यःप्रातर्वह्निरूपोविस्तृजतिभुवनंस्वस्वकर्मानुसक्तंमङ्गलं॥५॥

मूर्तिः प्रलय इव जननं मोहलीनं करोति ॥ यः सायं विष्णुदेहं स्त्रिजगदवनरुत्सूर्यनारा
यणोर्मोदेयाद्वां हितानां तति मनवरतं द्वादशात्मा त्रिमूर्तिः ॥ ५ ॥ हस्ता विव विष्णु ह
रो माया हृदयं रविर्नेत्रम् ॥ यस्य हि सजयति सेव्यो लक्ष्मीनारायणो देवः ॥ ६ ॥ सजयति
वंशो भूमे प्रथमो वैवस्वतो यस्य ॥ आपयोपि विहिता - - स्वजंति मार्गं न चाल्यम
मुख्या पि ॥ ७ ॥ संगरभगीरथौ यस्मिन् वंशे वभूवुरवनीशः ॥ येषां कीर्तिकथयति सिन्धु
र्गंगा च भारतं खण्डम् ॥ ८ ॥ तस्यान्वयस्य किं वा वक्तव्यं स्यात्तत्तु रूपस्य ॥ यस्मिन् पुराणपु
रुषो नामैतदाख्यः स्वयं जज्ञे ॥ ९ ॥ अस्मिन् वंशे भूमिपाला विशालां कीर्त्या शक्त्या ख्यातिमन्तः

२० या पृथिव्याश्च ॥ ज्ञाता । स्तस्मिन् सिंह सेनो व लिखुः श्रेष्ठो जज्ञे कान्यकुब्जा
वनीशः ॥ १० ॥ आख्या न राजः संजज्ञे तत्सूनुर्व शम्भूषणम् ॥ पित्रा दत्तं स्व
कं राजपत्न्यन्का यो निरगाद्गृहात् ॥ ११ ॥ स्ववाङ्मूलं दर्पितो विबुधयुद्धकर्मि
ह रस्वने कनकजित्करो नृपति मराड्ग्री मराडनः ॥ स्वपूर्वजन्तु पैव रैर्नियमि
तामयोध्यापुरी विहाय मरुदेशके सपदियो वभूवा धिपः ॥ १२ ॥ तस्मिन्वंशे
ति विख्यातो योद्धारव्यो भूमिपो भवत् ॥ स्वनाम्ना येन विहितं रघातं योधपुरं
परम् ॥ १३ ॥ तस्यात्मजो भूषु वि विक्रमाख्यः श्रीविक्रमादि स्य इवानवाद्यः ॥

रामः
२

ननि३

पैत्र्यपदं तु च मिवावधार्य राज्यास्पदं येन कृतं हि जांगलम् ॥ १४ ॥ चीकीने
रपुरीयेन मिताभवि वि श्रुता ॥ तं पतिं प्राप्य यानि त्र्यं ह संती व परावनीम् ॥ १५ ॥
श्रीलोककरास्त्रदयत्परानं जातो ति शूरे महती च कीर्तिः ॥ दिवानिशं याच
सा कृता पि स्यां गरां नैव जहा तिलस्मीः ॥ १६ ॥ तदात्मजः श्रीजयदेव सिंहो व
भूवभूमी पतिमाननीयः ॥ सा पत्न्यभावं प्रविहाय यस्मिंश्चक्रे निवासं कमला
चगीश्व ॥ १७ ॥ तदङ्ग जन्माथ वभूव राजा कल्याणमह्वः कमनीयकान्तिः ॥ यस्यां द्विप
द्वं करदीकृता पिसामन्तभूपानजहुः कदापि ॥ १८ ॥ तदात्मजो भूद्रुविराय सिंहः प्रत्य
र्थिभूपालकरीन्द्रसिंहः ॥ पैत्र्यपदं चाप्यचयेन भूपाः सर्वे कृतानिर्गतसत्वरूपोः ॥ १९ ॥

शा. ग्रा

३

तस्याभवद्वज्रकचकवर्ती श्रीभूरसिंहोतिवत्तपतापीतंभूमिपालाः प्रणमंति सर्वे
यथाहि सूर्यमनुजासि संध्याम् ॥ २० ॥ तस्माच्छ्रीकर्णभूपः क्षितिपतिरित्य
वः शूरजोसौ यथा प्राकृतद्वच्छ्रीशूरसिंहादवनिषतिवरैर्मननीयोवभूव ॥
दृष्टे तस्मिन्महीपे गतनिहि परतः शस्त्रजाले रिपूणां कष्टं विद्वत्कवीनां सपदि वि
गलते नीविका कामिनीनाम् ॥ २१ ॥ कर्णः कथं साम्प्रमयं प्रयातः प्राचीनकरो
न स तथा मृतेना ॥ यानेव मदोपसक्तैः सदैव संप्राप्तये र्यदीया ॥ २२ ॥ तस्मा
च्छ्रीकर्णभूपान्दुरपतिसदृशात्कामरूपः सुरूपो राजा श्रीवित्तुसेवी समजनि
विषये जांगले नूपसिंहः ॥ क्षोणीनाथे हितस्मिन् प्रतपति विषये कोपिना भूद्
रिदो नो प्रापीने वडुः खीन किमपि च सतां द्वेषकश्चैव मूढः ॥ २३ ॥ निर्जले पितृको देशो

रामः

३

दानवा रिप्रवर्षणे ॥ विदुषा येन विहितः स्वनामसदृशः सिद्धौ ॥ २४ ॥ कीर्तिर्यदीया गंगेव व्या
 मल्लोक्तत्रयं हवत् ॥ आदिपवन्प्रतापोपि रोदसी वासयत्यलम् ॥ २५ ॥ सभां भासयते नित्यं प
 ण्डितैः सह सं गतिं ॥ कुर्वाणस्य तथा वर्चानां शास्त्रसमुद्भवम् ॥ २६ ॥ तस्य राज्ञः सभास्था
 ने भूयान्कोलाहलो हवत् ॥ पारिणत्यमन्य विप्राणां विदुषां च परस्परम् ॥ २७ ॥ एकस्मिन्
 दिवसे जातः सुकलसराहेतुकः ॥ तेषां विवदमानानां जाना जान सुशालिनाम् ॥ २८ ॥ शा
 लग्रामशालामृतिलक्षणां पृथक् पृथक् ॥ आनन्त्यात्संदिहानानां बुद्धिवैशद्यहेत
 वः ॥ २९ ॥ तेन राज्ञा मतिमता शालग्रामपरीक्षणा ॥ यथोत्तुप विवेकाख्यः कौतुकेन विर
 च्यते ॥ ३० ॥ ॥ इह हि विचारय जाद्यनुष्ठानं नैमित्तिककुरुदायनं ॥ छन्दरागवत्त
 दनुष्ठानाशक्तानामत्यायासेनैव शालग्रामाविष्ठितविष्णुपूजनमात्रेण चतुर्वर्गप्राप्तिमि

शा. या. ४
 कृतां ब्राह्मणादीनामुपकाराय परं कारुणिको वेदायुक्तकर्मानुष्ठानको विदुः श्रीमन्महासजा
 विराजश्च भद्ररूप सिंहदेवः पूजाविश्वानशालग्रामलक्षणाप्रतिपादकमनूपाविवेकारव्यग्रं थं स
 मारभत ॥ ॥ ननु लक्षणां मलक्षणासाधारणवर्त्मकं यन्म ॥ असाधारणत्वं लक्षणावर्द्धकं नि
 यतवत्तित्वम् ॥ एवं सति शालग्रामलक्षणवक्तव्ये तत्पक्षे लक्ष्यज्ञानमंतरा संभवाद्दृश्यं ॥ ॥ किंच नव
 मासदिक्वातदिशि शिलावालक्षणा ॥ शुद्धाशिलावा ॥ ॥ नायः ॥ अहंतिष्ठामितवैद्यगिरिरूपेण
 निरुद्धा ॥ तस्मिन् शिलाः समस्तारक्तमत्स्वरूपान संशयः ॥ पूजनीयाः प्रयत्नेन किंपुनश्च कलां हि
 ताः ॥ गराडकी भवदत्पीतः शृणु देविवचो मम ॥ शालग्रामशिलारूपीतव गर्भः स देव्या दिवि रा
 चान् ॥ एतेन द्वितीयोपिना ॥ तस्माच्छुद्धाशिलाशालग्रामपदवाच्या भवति ॥ तत्र च कादीनां किंपुन
 शकलां हिता रति पूर्वोक्तावाक्ये शेषात् प्राशस्त्यार्थे गुणभूतत्वम् ॥ अन्याथवा गनुपयोग इ

गुरु
 ४

वचने ३

तिरेक्षत्पम्। यथा कौशल्या दितपः प्रभावाद्गवतो नारायणस्य सर्वं शौने वा शिला रूपेण जन्म भवति। तत्र शि
लाया एक रूपत्वात् तस्यानेक रूपत्वं पूजकैर्ज्ञातुमशक्यमिति तदधिष्ठितवक्त्रभेदात्संस्थानविशेषभेदाद्
ब्रह्मरवन्मालाकुशापदशषवामपुष्कलादिभेदान्न तत्स्वरूपं नारायणस्य बोद्धुमशक्यं पक्ष्मक्षरकरणीधारा
इति॥ ननु ज्ञेयमपि पुराणादिषु तिष्ठत्वाद्भेदकरणा नर्थक्येन तदवस्थितोऽप्यवस्थितो वा विकल्पः॥ उ
त्तुः शानुकल्प आहोस्विदुगोपसंहार इति यथान्यायनिर्णीयार्थो यमसंहितार्थश्चानुपयोग इति॥
एतेषां वैकल्याणा मुदाहरणं दिङ्मात्रेण प्रदर्शयते॥ ॥ ब्राह्मे॥ दीर्घावकाचवर्णाचविंदुत्रयविभूषि
ता॥ मत्स्याख्यासाशिला ज्ञेया भुक्तिमुक्तिफलप्रदेति॥ ॥ विष्णुर्हस्ये॥ मत्स्यरूपं तु देवस्य दीर्घा
कारसु पूजितं॥ विंदुत्रयसमायुक्तं हस्तेन वर्णासु शेषमनमिति॥ ॥ पद्मपुराणे॥ त्रयो मत्स्यादयः
रूपानां द्विवक्त्राः स्वाकसंयुताः॥ तेषां संदर्शनादेव सर्वे चामानवापुयादिति॥ ॥ ब्रह्माण्डे॥ दीर्घ

शालया द्वारयुताः स्त्रिग्वाः द्वारमध्ये द्विवक्त्रयुक् ॥ चक्रमेकं पुष्कभागे दक्षिणोक्ता फराकृतिः शिवामे पदशर्प
 ५ तेरेवामत्स्यमूर्तिः शुभपदस्यादिपुराणा धेकस्या स्वमत्स्यमूर्तेरकविलक्षणा निरुक्तानि तत्रैक
 स्यामत्स्यमूर्तौ सचक्राचक्रादिविशेष्यते सचक्रबोधकवाक्येन निश्चक्रायामत्स्यमूर्तिर्विनिर्ग
 कृतमेवं विपरीतमित्येवं परस्परं बाधः ॥ अथवा केचिद्भेदं कानिश्चक्रामत्स्यमूर्तिस्तथा द्विचक्रा
 पितृष्टु द्विचक्रापीत्येवं विकल्पः ॥ अथवा वदचिद्भेदं कानिश्चक्रामत्स्यमूर्तिस्तथा द्विचक्रा
 त्येवं भुव्यानुकल्पः ॥ अथवा त्रिचक्रायां या निचिन्तानिति संति तद्व्याप्तिरिक्तानां विद्वाना
 म्प्रायस्ते उपसंहारइति ॥ अथैतेषां पक्षारामध्ये को वा पक्ष उपपादेय इति सम्यग्वाधेन नि
 र्णयं नहु पजीयत्वेन किंचिन्नावदाह ॥ स्मृत्युक्तं करणं मंत्रवाह्यरात्मकवेदव्यतिरिक्तानां स्मृ
 त्पुं स्मृतिपुराणा पपुराणा कल्पस्त्रादिग्रंथानां होकाद्याचारणां च प्रतिशाखं प्रतिदेशं व्यव

धिर

रामः

७

स्थापकप्रमाराभावादवस्थितं प्रामारापमिति स्थितेशाखाधिकरणोसर्वशाखाप्रत्ययमग्रिहो
 नाः क्रमेवकेवकमेत्युक्तमेतस्याधिकरणास्यैकशाखागतैकस्यैवाहोरात्रादिरूपैकैरिगसर्वशा
 खागताग्रिहोत्रप्रकरणागताखिलांगोपसंहारः प्रयोजनः ॥ ॥ काचात्रयुक्तिस्तमाह ॥ वेदानधीत्या
 नंदेवावेदंवापियथाक्रमं ॥ विस्तुरूपीवृक्षचर्योलक्षरापांस्त्रियमुबहेदितियाजवत्क्यवाक्यानु
 र्वांरु दिवाध्ययनंप्राप्तं ॥ स्वाध्यायोद्येतव्य इत्यध्ययनविधेरुक्तस्वपितृपितामहादिभिः प्राधान्येना
 धीतोवेदः स्वाध्यायतस्याध्ययनंप्राप्तमेवंसत्पुमयोर्विरोधे प्राप्तेस्वाध्यायविधिनास्वस्याध्यायस्या
 ध्ययनस्य विहितं सत्तस्यादेवंविधिनाहुजः स्वशाखोक्तविधिनाश्रुत्यादिवाक्यैः कस्यांचिदेकस्यांशाखा
 यांसत्त्वमपाक्षितं वेदांगाध्ययनांगभूतमुपनयनमाश्रयायतादिप्रणीतगृह्याणामध्येष्टस्योक्तेनविधिने
 तिच ॥ वनच्छाखीयसूत्रोक्तेनविधिनाकृतंतस्यास्वशाखायाः ॥ अष्टवर्षवाह्यरामुपनयीतत

शालया०

६

मध्यापयति इति वाक्यादध्ययनं पूर्वमभवति॥ आध्यानीभूतकालवशादेव प्रधानभूते प्राग्वाह्यस्य ह्ये
नानियमस्य दृष्टत्वात्तेन नमकशाखीयेन पूर्वमुपनयनपूर्वकमृकशाखाध्ययनं कर्तव्यं॥ तस्य स्वाध्या
यत्वं तस्यास्वं पश्चाच्छास्त्राखीयोपनयनपूर्वकं तच्छाखाध्ययनं कर्तव्यमितरयोरापि द्रष्टव्यम्॥ एवं
सिद्धे सकस्यैव पुरुषस्य सर्वशाखाध्ययनात्तत्र च्छाखागताः सर्वेऽपि धर्माः प्राप्ताः॥ एवं मितरशाखी
यैरापि तद्वत्प्राप्ताः॥ तत्रैव तावानुविशेषः॥ पूर्वस्वशाखाध्ययनं कर्तुं तदा तद्गतवाक्यानामाज्ञा
तीर्थज्ञापकत्वेनोक्तं प्रामाण्यम्॥ तत्समानार्थकानां शाखायां तर्गतवाक्यानां तु प्रेषवन्॥ ज्ञातार्थज्ञा
पकत्वेनानुवादकत्वम्॥ स्वशाखायामनाम्नातानां शाखांतरास्नातानां वाक्यानां तु स्वशाखास्नात
वाक्यवदज्ञातार्थज्ञापकत्वेन पूर्वप्राप्तामाणां भवति॥ यत्र स्वशाखास्नातवाक्ययोरेकार्थयोरपि रामः
होत्रादितानुदितकालप्रतिपादकेयोर्विरोधस्तत्र विकल्पः॥ सवासंजातविरोधिन्यायेन तत्र ६

व२

३९

नृकावीये पुरुष परत्वेन व्यवस्थितः॥ अयं सर्वो विवेदि को न्यायस्तन्मूलभूतस्मृतिपुराणोष्वाहर्त
यः॥ तन्मूलकत्वात्तेषां परंतु स्मृतिपुराणानां स्वशाखा गृह्यवत्स्वपुराणमिति व्यवहाराभावात्तपू
र्वोक्तहोलाकाधिकरणान्यायेन प्रतिशाखं व्यवस्थाभावाच्च सर्वे धर्माः सर्वे वा संभवन्तीत्यवसिद्धेः॥
पूर्वोक्तपक्षाराणामध्ये नाद्यः पक्षोरमणीयः॥ परस्परवाधेन सूर्यमूर्ते वा भावसंगतद्विधकशा
स्त्राणां सर्वं यानि विषयत्वेनाप्रामाण्यसंगता॥ अतस्वद्वितीयस्याप्योपिनमनोहरः॥ पक्षे वाधक
त्पत्तावदस्मात्॥ श्रुतिद्वैधं तु यत्र स्यात्तत्र धर्मा तु भौ स्मृतौ॥ स्मृतिद्वैधे तु विषयः पृथक् पृथगित्या
पत्तं च स्मरणा विरोधाच्च॥ द्वितीयद्वितीयमुख्यतः तीयपक्षयोरेकार्यत्वात्॥ उभाभ्यामेकः पक्षः॥
यथा वृहस्पतिपुराणे॥ एकस्मिन्नेव वदने चतुश्चको बुद्धप्रभः॥ वापवाणां कुशकृवध्वजचामरसं
युतः॥ वनमात्राधरो देवः सीतारामः प्रकीर्तितः॥ सर्वसौभाग्यपदः प्रोक्तः सर्वविजयपदः॥ ॥ तत्रैव॥

रवसीर

शालया

१२

द्वारद्वये चतुश्चको वामतश्चैकचक्रवान् ॥ वाराणसूणीरचापाठ्यः सीतारामः स्वगन्धितः ॥ इत्यत्रै
कद्वारे द्वारद्वये वैकस्या ~~मारागममूर्ते~~ चतुश्चक्रत्वेकथिते सत्पतयो विरुद्धचिह्नयो रूप
संहारसंभावादेकनिराकृतत्वेनैकद्वारचतुश्चक्रमूर्तेर्वदुगुणात्वेन वद्धफलदातृत्वेन मुख्यत्व
म् ॥ प्रागुक्तलोकनाः सर्वयस्यामेकत्र संस्थिताः ॥ सर्वत्र सर्वदा पूज्या मुच्यते सर्वविधनेः ॥ र
त्पदि वक्ष्यमाणवैखानससंहितायां तस्यास्तस्यामुद्रायाः पृथक् प्राशस्त्यमुक्त्वा सर्वमुद्रा
संयोगेति प्राशस्त्यमुक्त्वान् ॥ द्वारद्वये चतुश्चक्रमूर्तेस्तत्तदिपरीतत्वेनानुकल्पत्वं क्वचिदयं
पक्षोप्याहर्तव्यो यथा तु पदोक्तलक्षणदो ॥ एवं मुख्यानुकल्पत्वेन गुणोपसंहारेण विशिष्टल
क्षणत्वेन वा तत्र नमूर्तिलक्षणतत्र नमूर्तिलक्षणकरो व्यक्तीभविष्यतीति ॥ तस्यास्तु मुख्यानुकल्प
संहारत्वेन वा यथान्यायं शालया मलक्षणोपनिपादनं केनापि प्रायः पूर्वनकृतमिति न

रामः

७

मुनिपादनार्थमत्यन्तार्थवानुद्योग इति ॥ शालग्रामस्य पूजने को निषेधः ॥ ॥ सूर्यो मि
 त्तो ह्यगो गावो वै ह्यनवरं रुज्जलमभूरात्मा सर्वभूतानि भद्रपूजाप्रदा इमे इत्यादि भागवती
 यवचनेन पूजायाः स्थानान्तराणामप्युक्तत्वादिवेत् ॥ कर्तव्यं सततं भक्त्या शालग्रामशिलार्चन
 मिति ॥ दिवर्षे किं बहुक्तेन शृणु मे निश्चितं वचः ॥ शालग्रामशिलानित्यं पूजनीया सदा द्विजैरिति ॥
 शालग्रामशिलां वापि वक्रां कितशिलां तथा ॥ ब्राह्मणः पूजयेन्नित्यं ॥ इत्यादि त्कां हपुराणसंग्रह
 विष्णुधर्मोत्तरादिवचोभिः शालग्रामस्यैव नित्यपूजाविषयत्वात् ॥ ॥ सा च शालग्रामपूजानित्येति व
 हवः ॥ काम्येति केचित् ॥ नित्यकाम्येति सांप्रदायिकाः ॥ तस्या नित्यत्वे प्रमाणमाह ॥ त्कां दि ॥ कर्त
 व्यं सततं भक्त्या शालग्रामशिलार्चनमिति ॥ ॥ पुराणसंग्रहे नारदं प्रति ब्रह्मणो वचनम् ॥
 देवर्षे किं बहुक्तेन शृणु मे निश्चितं वचः ॥ शालग्रामशिलानित्यं पूजनीया शिला द्विजैः ॥ शाल

शालया

५

ग्रामशिलापूजाविनायोश्चातिमानवः॥सचाराडालोपिविद्यायाश्चाकल्यंजायतेकमिरिति॥॥हेमा
दौदेवलः॥शालग्रामहरेश्चिह्नं प्रत्यहं पूजयेन्निरदति॥तदकरणे प्रायश्चित्तमुक्तवानहेमादौ गौतमः॥
यदिविप्रःसमुत्सृज्य शालग्रामशिलावर्धनं॥सयातिनरकंघोरंयावदाचंदतारकं॥तस्य पापविशुद्ध
र्थं प्रायश्चित्तमुदाहृतं॥वृक्षकचं चरेत्तत्रदिनेकस्मिन्नदिनौ तुमः॥मासत्यागे परार्धकचं वर्षे त्वौ
द्वे वर्षे चरेत्॥शालग्रामो यदा नास्ति यत्र वै वामृतोद्भवा॥श्मशानसदृशगेहं स विप्रः पंक्तिं दूषक इत्यादिव
चनसंदोहवलाभिप्यत्वं॥अपुत्रो लभते पुत्रं शालग्रामप्रपूजनादिन्यादौ फलतश्च वराणां च काम्यं च
वसत्येकस्य तु भयत्वे संयोग पृथक्त्वादींश्च होत्रं नु होतीत्यु पत्रस्य कर्मणो यो वज्जीवमग्नि होत्र
नु होमग्नि होत्रं नु द्रव्यात्स्वर्गकाम इत्यादिव देकस्यैव च शालग्रामपूजनस्य नित्यकाम्यो भयवाक्यो
भयसंयोगाभित्यकाम्यत्वं युक्तमिति साधु प्रतीमः॥तत्रापि काम्यप्रयोगे रात्रि नित्यप्रयोगे सि

शुरुः

७

द्विरित्योऽस्यापिन्यायसिद्धत्वात्प्रत्यङ् नित्यपूजाप्रयोग इति ॥ काम्यनित्यप्रयोगयोर्वि-
हितकालेननुष्ठीयमानत्वेनतस्मिन्कालेविहितकाम्यप्रयोगेराजीक्यावहिर्वैजागतेविहित
कालेनित्यानुष्ठानस्यापिजातत्वादिति ॥ अत्रशालग्रामस्ववनाराधयणत्वेनपूजनीयउत्तमदधि
ष्ठितोविष्णुर्वा ॥ ॥ तत्र ॥ द्विविधंभगवद्व्यपंचलंचाचलमेवव ॥ चलंसन्ध्यामिनोरूपमचलंप्रति-
मादिकं ॥ तत्समयानितीर्थानिनंदेवामृद्धिलामयाः ॥ तेपुनंतुरुकालेनदर्शनादेवसाधव इति ॥ ॥
इत्यादिब्रह्मपुराणभागवतादिपुराणावचनेभ्यः ॥ शालग्रामस्वविष्णुत्वेनपूजनीयइतिकेचिदाहुः
तत्रअप्स्वमोहृदयेसूर्यस्थगिडलेप्रतिमासुच ॥ पूजनीयोहिभगवान् ॥ तथा ॥ सूर्योऽग्निर्वाह्यगो
गावोऽन्यादिभद्रपूजापदानिमेइत्यांतभागवतादिविरोधान् ॥ तर्ह्यभयविधिवाक्यवलात् ॥ विक

शालया

ल्योत्तिचिचेत्॥ न। तस्या बुद्धौ षड् वृत्तादुपासका नुपासक भावनायमिच्छा॥ किं वै दुर्बल्यधि
कराण्यप्येन श्रुतिस्मृत्योर्विशोधे श्रुतेर्बलीयस्त्वाकुत्पातावदर्वाधिश्रुतस्वविष्णुर्नावेदित्युक्तम्॥
न पाहि॥ अर्चत प्रार्चत प्रियमेवां सौ अर्चता अर्चतु पुत्रका उत्तपुरं न धृस्त्वर्चतेति॥ अस्मार्थः॥ हे प्रियमे
वासः सम्यग्प्रानितस्थूलप्रतिमा पूजाः अर्चत प्रार्चत प्रकर्षेणार्चत आदरेण सा॥ हे पुत्रकाः बालाः
अङ्गुलीनि नो लघु प्रतिमा पूजकाः यूयमपि अर्चतु प्रकर्षेणार्चत पूजयत॥ ॥ अत्र को वा चर्चनीय इत्य
पेक्षायामाह॥ पुरं नेति॥ पुरं प्रतिमा सा विष्णुत्वेन न पूजनीया॥ किंतु धृष्टुधर्षणशीलं तेजः परमात्मा
व्यमर्चतेति॥ स्यादर्वाधिश्रुतस्वविष्णुर्नावेति सुश्रुतमिति॥ ननु॥ यदि पूर्वोक्तभागवतवलात्का
वद्वत्पददर्शनमात्रेण चेत्॥ पुनं नितर्हि शालग्रामादीनामेव पूजाविधानं किमर्थमिति चेत्॥ ॥ अस्तु॥
न चेति सामान्यमुत्तरं॥ वस्तुतस्तु पूर्वोक्तवाक्यान्नेषां दर्शनमेव केवलं पा विचार्य नान्यार्थमिति॥ अ

रामः

✓

चौरि पूजनं तु न्य पूजा सिद्धयर्थं वा विचार्य फलार्थं चेत्पथिक विषय मिति ॥ तदेवाभ्यर्हित मिति ॥
 ननु द्विजाती संयं वा यतन पूजाया नित्यत्वमुक्तं तस्यैवाकरणे प्रत्यवायश्च ॥ तत्कथं शालग्रामशिला
 यास्व पूजने नित्यत्वं मुक्त मिति चेत् ॥ शृणु ॥ सर्वत्र पुराणा दौ गणपत्यादीनामेव पूज्यत्वमुक्तं नान्यदेवता
 नामत्र तु शालग्रामशिलायां तु यष्टव्याः सर्वदेवता इति ॥ ॥ सोमशंभुरपि ॥ शालग्रामशिलायां तु त
 त्वा समव्येदिति ॥ ॥ अथवा ॥ पंचायतने रा दितत्रत्यं चायन मूर्तीनां पूजा धिष्ठान विधांश्च सर्वार्थ
 शालग्रामस्यैव प्राप्तिस्तथापि पंचायतनांतर्गत विष्णु धिष्ठानत्वेन शालग्रामस्यैव प्राप्तिश्चान्नकाप्यनु
 पपत्ति ॥ एवं च सति वा ह्यरादिभिस्त्रिभिर्वर्णैः शालग्रामस्व नित्यत्वेनैव मितिकत्वेन काप्यत्वेन वा पू
 जनीय इति सिद्धांतः ॥ ननु अधिकारी फलं देव प्रतिपाद्यं च वस्तु यत् ॥ स्मृतिप्रारभ्यते -- यः करोति
 महत्फलं मित्युक्तत्वादप्यत्र विकारि विषय प्रयोजनानि ति चेदुच्यते ॥ स्मृतिपुराणादिश्वरगोचरं

शालग्राम

१०

नदरुतरभक्तिपुक्तः पुमानधिकारी॥ श्रीलक्ष्मीभारापरासायुष्यावाप्तिर्मुख्यफलम्॥ सृर्गादि
 सुखातिरवांतरफलम्॥ शालग्रामलक्षणाप्रतिपाद्यमिति॥ ॥ अथ॥ लाङ्घने विविधाकारैर्होदि
 तं यच्च दृश्यते॥ चक्राकितं हरेश्चापि शालग्रामस्य लक्षणां॥ यथा योग्यं विचार्यैव गृहीतव्यं प्रयत्नत
 र्गत्यादिवचनेऽनुलक्षणां ~~नामेव~~ शालग्राममूर्तीनां पूजत्वविधानात्॥ भगवत्कायवायास्याद्भव
 क्तात्त्वधोमुखी॥ पूजयेद्युःप्रसादेन दुःखमेवलभेत सः॥ शेषायोगार्हिताप्रोक्तातां गृहीतुं न पूजयेदित्यादि
 वचनेर्दुर्लक्षणा मूर्तीनां दुःखदानित्वेन हेयत्वात्तुलक्षणा शालग्राममूर्तीनां फलदातृत्वेन पूज्यत्वात्तत्रका
 निमुलक्षणाविका निदुर्लक्षणा ~~नामेव~~ नीतिजिज्ञासूनां संदेहनिवारणाय शालग्रामल
 क्षणमुच्यते॥ तत्रवाच्यस्पवाचकशब्दाधीनत्वतस्तदाचकशब्दस्वोपि यमं विधीयते॥ ननु यत्सं
 दिग्धं सत्तत्प्रयोजनं तदेवापेक्षावतां प्रतिविधित्तं भवतीति न्यायिनः शालग्रामशब्दस्य

रामः

१०

नादिसिद्धोऽसंदिग्धस्वसकिमर्थं विचार्यत इति चेत् ॥ सत्यम् ॥ पुराणभेदेन च न स्या
नेकरूपत्वेन प्रतीयमानत्वात् ॥ ॥ तथा हि वाराहपुराणे ॥ मया देवप्रसादेन श्रुतं मेरा
खर्गानं ॥ मंदारात्परमं स्थानं विष्णोस्तद्वक्तुमर्हसि ॥ इति धरराया वृष्टे ॥ ॥ वाराहपुराणे ॥
पुरातनत्वेन मे देवि यन्मां त्वपरि पृच्छसि ॥ कथयिष्यामि ते गुह्यं शालग्रामशतस्मृतं ॥
शस्युपक्रम्य शालग्रामतीर्थं स्पृशन् तत्र विद्यमानानां गण्डक्यादि नदीनां सोमेशादि लिंगा
नां चोत्पत्तिप्रशंसां युक्ता ॥ शालं कायनकोमौनीक्षेत्रे तस्मिन् नरे मम ॥ शालग्रामे महती
ब्रह्मास्थितः परमंतपः ॥ इत्यादिना कथितं शालं कायननाम मुनिः शालग्रामतीर्थं समा
राधनं कुर्वन् महत्तपश्चकारेति वाराहरूपी विष्णुर्धरं प्रत्युक्तवानिति पूर्वकथासंब
धः ॥ ॥ ततः ॥ भगवन् देवदेशशालं कायनकोमुनिः ॥ किंच कारतपः कुर्वन् तव क्षेत्रे विमुक्ति

शालया. दे॥ इति पुनर्दर्शनाप्यष्टये॥ ॥ वराह उवाच॥ अथ दीर्घेण कालेन सञ्जिः शंसितवतः॥ तस्य
मानो यथा न्यायमपश्यत्स्थानमुत्तमम्॥ अभिव्रजन्नुल्लङ्घय विशालं पृषितं तथा॥ मनो
जे सुभगं चैव देवानामपि दुर्ध्वम्॥ अविज्ञातपरिश्रांतः सालं कायनकोदुतं॥ अपश्यत् पुनः
शालं शुभानां शुभदर्शनम्॥ ततो ह द्वादश महाशालं परिश्रांतो महामुनिः॥ विश्राममकरोत्त्रयं
उक्तामायमा मुनिः॥ शालस्पतस्य पूर्वेण स्थितः पश्चान्नुर्या मुनिः॥ मायया स समुखात्म्या श
क्रोदयुं न मामभूत्॥ ततः पूर्वेण पाश्चेरगतस्य शालस्पसुंदरिः॥ वैशाखमासं द्वादश्यां
महर्शनमुपागतः॥ द्वादशमासं तत्र समुनिस्तपस्वी शंसितवतः॥ तुष्टाव वै दिक् कैः स्वक्तैः परा
प्पच पुनः पुनः॥ ततो हं स्तु यमानो वै अविमुखेन सुंदरि॥ प्राप्तश्च परमापीतितमुवाच
अविस्तदा॥ साधुब्रह्म मेहाभाग शालं कायनसन्नम्॥ तपसानेन संतुष्टस्तुत्या चैव

रामः

99

विशेषतः॥वरंवरयमदंतेसंसिद्धस्तपसाभवान्॥एवमुक्तःसतुमयासालंकायनका
मुनिः॥शालवृक्षसमाश्रित्यनिश्चितेनांतराभूना॥ततोभाषतमादेविसत्राधिःशं
सितवतः॥तवैवाशधनार्थायतपस्तप्तमयाहरे॥इतितद्वचःसमाकर्णितस्याभिल
षितंवरम्॥दत्त्वाभिलषितंदेविसमवोचंवचोतयम्॥अन्यवगृह्यवक्ष्यामिसालंका
यनतद्वरा॥तवप्रीत्याप्रवक्ष्यामियेतेतस्येवमुक्तमम्॥शालग्राममितिख्यातं
संनिवोधमुनेशुभम्॥योयंवृक्षवयादृष्टःसौहमेवसंशयः॥एतत्कोपिनजानातिविनादे
वंमहेश्वरम्॥मानयाचतिगृहोदंत्वात्यसादात्यकाशितं॥एवंतस्मैवरंदत्त्वासालंकायनका
पुवैपश्यतस्तस्यवसुधेतत्रैवांतर्हितोभवम्॥वृक्षंदक्षिणतःकृत्वाजगामत्वाश्रमंमुनिः॥मम
तद्रोचतेस्थानंगिरिकूटशिलोच्चयेशालग्रामइतिख्यातंभक्तसंसारमोक्षणमित्युपसंहृतं

शालया मित्यनेनेतिहासेनायमर्थः संपन्नः ॥ शालेन वस्त्रविशेषेण गम्यते नायते पर्वतविशेषः
 १२ सुशालयामगिरिस्तीर्थविशेष उक्तो भवति ॥ गमगता वित्यस्माद्धातोः कर्त्तरि च का
 र्के संज्ञायामिति च कर्मणि घञ् ॥ एषोदरादित्वादे क्वद्धो ल्ङायां वयाम इति सं
 द्यते ॥ ततश्च धातुनामनेकार्थत्वाद्भूमेरपि ज्ञानार्थत्वं युक्तमेव ॥ धातुनामनेकार्थत्वं
 च महाभाष्यकारेणोक्तं ॥ वपिः प्रवमने दृष्ट्वादेने पि प्रवर्तत इति ॥ अत्र शालशब्दो दंत्या
 दिस्तालयादिश्च ॥ तत्राद्यः सल गता वित्यस्माद्धातोः सल्यते गम्यते इति कर्मणि घञ्
 वद्धो च सारशब्दाद्वा ॥ ॥ भूमिनिंदाप्रशंसासु निज्ययोगेति शायने ॥ संसर्गेति विंसाया ॥ १३
 भवन्ति मनुवादय इति वार्तिककारवचनादिति शायने अशायि चिक्ते रल्योरेक्यत्वं स्मरणा
 तस्ताल इति ॥ तथा च रायमुकुटः ॥ पुंसि भू रूमात्रे पिसालो वा वरं सज्जयोरिति ॥ तालः पा

गुरुः

१२

दपमात्रे स्यात्पुकारे सज्जक दुमेदति ॥ विष्णुः ॥ शालवृक्षां जरेर्दुर्ग इत्यनेकार्थः ॥ द्वितीयस्तु शाल
गतावित्पस्माद्धातोः शलती वायुना वलतीति ज्वलती कंसते भ्योराश्रिति अणिलने शाला इति सि
द्धाति ॥ शालो हारेत्पे मस्य प्रभेदे सज्जपादपे इति विष्णुः ॥ एवं वदंत्सा हि स्ता लव्यादि श्व शाल
वृक्षे दप्यत इति चेत् ॥ भवतु प्रमारा वलात् ॥ घटकुंभशवृवदुभयोर्वाचकत्वं कि
न्नुच्छिन्नमिति अत्र शालवृक्षोपशोभितो खिलपर्वतविशेषस्यैव शालग्रामत्वा
र्थत्वं प्राप्तेतदुपसंहारयाह ॥ ॥ तत्रैव । एतत्तै सर्वमाख्यातं क्षेत्रं गुह्यं संवसुंधरे ॥ सर्व
मुक्तिपदं वै तत्क्षेत्रं द्वादशयोजनं ॥ शालग्रामस्य रूपेण मया यत्र स्वयं स्थितमिति ॥
एतत्क्षेत्रं श्री भवा श्वसर्वोऽपि शिलाः पूजने प्रशस्तोः ॥ ॥ तथा बोक्तुं वराहे पाहादे
वेन ॥ शालग्रामगिरिर्विष्णुरहं सोमेश्वरमिध इति ॥ ॥ तथा तत्रैव ॥ पूर्वगण्डक्यामह
त्तपस्तप्तं ॥ तत्र पसासंतुष्टो विष्णुर्वरं ब्रूहीतितामाह ॥ ततो हि मां सोमा देवी गण्डकी लो

शा.ल.

१३

कनामिणी॥ प्रंजलिः प्रणता भूत्वा मधुरं वाक्यं मव्रवीत्॥ यदि देव प्रसन्नो सिद्धे यो मे वांछितो
वरः॥ मम गर्भगमो भूत्वा विश्वो मत्पुत्रतां व्रज॥ ततः प्रसन्नो भगवांश्चित्तं यामास गोपते॥ किं
याचितं निम्नगयानित्यं मत्संगलुब्धया॥ दास्यामि याचितं येन लोका नां भव मोक्षणम्॥ इत्यवैकं
पर्यो देवो निश्चित्य मनसा त्वयम्॥ गरुडकी मवदत्पीतः शृणु देवि वचो मम॥ शालग्राम
शिलारूपी तव गर्भगतः सदा॥ स्यात्स्यामि तव पुत्रत्वे भक्तानुग्रहकारणात्॥ अत्रापि
पूर्वोक्तप्रकारेणाधारधेययो रभे दोषचाराद्विलारूपत्वा श्रीविष्णोरुक्तमिति ज्ञेयम्॥
मत्स्यध्याने दीनां त्वमतिश्रेष्ठा भविष्यसि॥ दर्शनात्स्यै रम्यात्स्वानादानां तु वावणाहना
त्॥ हविष्यसि महापापं वा इत्यतः कायसंभवम्॥ एवं रत्नावराजं देवैर्न व्रैवां त रधीय
त्॥ ततः प्रभृति तिसृषामिहैत्रे स्मिन् शशलाहने॥ अहं च भगवान् विष्णुर्भक्तैः को

रामः

१३

पात्रवियरुदिति॥ पप्रपरागोनुप्रकारेणोपाख्यातं श्रूयते॥ ॥ तद्यथा॥
॥ किञ्चिद्देशिरानाममहामुनिर्गंगातीरेतीव्रतपश्चकार॥ ततस्तपसातीवक्ष्यो
मितः शक्रो मंजुवागभिधानां कांचिदेवकन्यातपोविधायं प्रेषितवान्॥ ततः
सामहेदुप्रेषिता वेदशिरस्तपोविधुं जवती ऊहेन मुनिना त्वं न भवति शप्राप्तीवदुः
खिता करुणा तरे वचने स्तं विज्ञापितवती॥ तया विज्ञापितो मुनिस्तमित्युवाच त्॥
तत्रोवाच मुनिः शान्तो नदीभूत्वा जनार्दनं॥ शालया मशिलारूपस्त्विह रेधारया
नघे॥ त्वद्यशः प्रसरेन्नो के मुक्तिरेति नृणामिह॥ ते मंजुवाग्दो गराडकी सरि
ता वरा॥ तस्या विष्णुः शिला मूर्तिर्वहशो यदभवति धूमकशं पुतियमवततम्॥ ५
श्रीविष्णोरपि वृंदाशापो यथा जातः सोऽपि तत्रैव यप्रपरागोऽवृष्यति॥ ॥ वि

शा. या

१४

॥६॥ ॥५॥ ॥३॥ ॥४॥ ॥५॥ ॥६॥ ॥७॥ ॥८॥ ॥९॥ ॥१०॥
धनुः परां गोविन्दुना पुनः ॥ तस्मिन् सत्रे परो देवो मत्स्व रूपेण संयुतः ॥ शालग्रामे
गिरौ तस्मिन् शिला रूपेण तिष्ठति ॥ अहं तिष्ठामि तत्रैव गिरिरूपेण नित्यदा ॥ तस्मिन्
शिलासमशक्तं मत्स्व रूपं पश्य शयः ॥ पूजनीयाः प्रयत्नेन किंपुनश्च कलां कृता
इति ॥ अत्र च कलां कृतानां शिलानां प्रशस्तं तत्त्वं ज्ञेयं ॥ किंपुनश्च कलां कृता
इति वाक्पुत्रो वा दृश्य मरणो पारयानां च ॥ तथा हि ॥ वराहपुराणे ॥ ग्रहानि तत्र चान्या
नि तीर्था निदृशं पंचव ॥ नाद्यापि के विजानंति मुच्यंते ये रिह स्थिताः ॥ तत्रात्रित्वप्रभं ना
मगुणं सत्रं मम प्रियमिदं पश्य ॥ वक्रत्वा मीति विख्यातं तस्मिन् सत्रे परं मम ॥ वक्रां कृताः शिलास्त
त्र दृश्यंते च मम प्रियाः ॥ वक्रां कृताः शिलास्तत्र दृश्यंते वरवर्णिनि ॥ तदेतदिदं वसुधे समं ताद्योजनं त्रयमिति
अत्र गण्डकी नदी जलमधो स्थिताश्च कलां कृताः सर्वा अपि शाग्राम शिलाः प्रशस्ततमाः ॥ तत्र शालग्राम शिला च स्त
पेषा श्रीविष्णोर्विद्यमानत्वादित्यास्ताम् ॥ इति श्रीसमस्तसामंतवृद्धा मणिमरीचिनी राजितपादपीठश्रीमन्महाराजा

रामः

१४

अथा॥ मुद्राक्षेत्रं परी मारामासनं मूर्तिभेदकं॥ स्थूलसूक्ष्मविभेदं
वचं केन क्षणमेव च॥ सम्पद्यि चार्थमतिमान् सामान्यं लक्षणां तथा॥
पूजयेद्भक्तिर्नित्यं यथोक्तफलभाऽभवेदित्युक्तत्वा शां^{ले}मपरीक्षोप
योगिमुद्रादिकं विविच्य लिख्यते॥ तत्र मुद्रा तु वैश्वानरसं हितायाम्॥
ब्रह्मोवाच॥ भगवन् देवदेवेश शंखचक्रगदाधरा॥ संशयं मे समुद्रुतं ह
तुमर्हसि वै विभो॥ शालग्रामस्य यत्पुराणक्षेत्रं त्रैलोक्यविक्रतम्॥ तत्रा
स्ति च हरिः साक्षात्सर्वदेवैः समन्वितः॥ तत्रोत्पन्नाः शिलाविघ्नाः स

शाशा

१५

क्षमाः सूक्ष्मतरास्तथा॥ प्रादुर्भावैश्च विविधैराकारैश्च समन्वितां॥ आयुर्दीः
कामदाः प्रोक्ता भोगमोक्षप्रदास्तथा॥ शस्ताश्च शस्ताश्च तथा सतदा स्यात्तु
मर्हसि॥ ॥ श्रीभगवानुवाच॥ अण्वद्वयप्रवक्ष्यामि शालग्रामगिरि
हरीः॥ यस्माद्द्वरिः स्थितस्तत्तत्प्रादुर्भावैरनेकशः॥ लक्षणेर्विविधाका
रैर्त्वीहितंचैव दृश्यते॥ शैले सूक्ष्ममसूक्ष्मं वा मुद्रेषापरिकीर्तिता॥
एकपद्मा कितायां सुदक्षिणावर्तं संस्थिताः॥ चतुर्त्वीकं न संयुक्तं भो रामः
गमोक्षप्रदाः शुभाः यद्येकस्यां संस्थिते देनाभ्यां च संस्पृष्टे स्थिते॥ के १५

नापिलां हनेनैव चतुर्वर्गफलप्रदा ॥ लां हनेनेत्यादौ सर्वत्र युक्ते त्वध्या
हारः ॥ चक्रेण कंबुनायाचपद्येन गदयां किता ॥ तत्र श्रीः प्रत्यहंति
हेतुसदा संपत्त्या विशेता ॥ कंबुः शंखः ॥ लां हनेन विनायास्यादप्रश
स्तातु सा स्मृता ॥ चक्रे वा केवलं यत्र पद्मे नाप्यथवा गदा ॥ लां ह
नं वनमालावां हरिर्लक्ष्म्या सह स्थितः ॥ तस्मिन् गृहे न दारिद्र्यं न रा
गो नोरगादयं ॥ न चैवाशिभयं तत्र ग्रहैर्दुष्टैर्न बाध्यते ॥ अंतर्मे मोक्षो भवे
तस्मै पूजनादेव नित्यशः ॥ केवलं पद्मसंयुक्ताया सा वैकुण्ठ उच्यते ॥

एतेषां मन्त्राद्येनापिलां हनेनैव तस्मिन् लक्ष्म्या सह स्थितः

शा या

६

घोराणा कृतिर्वराहारव्याचतुर्लोह न संयुता ॥ चक्रेण दृश्यते लिंगं तदा तत्र सु
शोभना ॥ वाराहमूर्तिसंयुक्ता सर्वकामफलप्रदा ॥ दद्यात्सामोक्षसंसिद्धिं
ब्रह्मचर्येण पूजिता ॥ वनमाला तु वैयस्या मक्षसूत्रकमंडलु ॥ कपिलारव्या
भवेन्मुद्रा धनैश्चर्यप्रदायिका ॥ दर्शनान्नश्यते पापं ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥
सान्निध्यान्मंत्रपूर्वोण पूजनेन फलाधिका ॥ शूलचिह्नां किंताय च कलशे
न सप्तमन्विता ॥ वै न ते यी भवेन्मुद्रालक्षणे च सप्तमन्विता ॥ सा जयाख्या परामु १६
द्रा चतुर्वर्गफलप्रदाम्मीनादिमूर्तिसंयुक्ता सर्वकामार्थसंयुता ॥ पद्मासन

स्यात्सामुद्रा सर्वकामप्रदा शुभा ॥ एकैकेनैव विन्हेन लाञ्छितानेन शस्यते ॥ अथाह
तिस्तथा मुद्रा सा सप्तमाला स पुस्तका ॥ पद्माङ्घ्रि तां भवेन्मुद्रा ह्यग्रिवेति विश्रुता ॥ भय
दुःखा शुभैस्त्यक्तो नरः पापात्प्रमुच्यते ॥ अक्षयं च भवेत्तस्य लक्ष्म्याद्यैश्चर्यमुत्त
मम् ॥ प्रागुक्तलाञ्छनास्सर्वे यस्यामेकत्र संस्थिताः ॥ सर्वत्र सर्वदा सूर्जमुच्यते स
र्वबन्धनैः ॥ इति ॥ पुराणसङ्ग्रहेऽपि ॥ मत्पारव्याकर्मसंयुक्ता कर्मारव्यामत्पस
युता ॥ पद्मासनस्था सा मुद्रा ह्यर्थकामफलप्रदा ॥ ततो न्यामार्ते रन्योन्यलोकि
तानेव शस्यते ॥ घोरा रूपैर्वराहारव्याचतुर्लाङ्घनसंयुता ॥ दद्यात्समोक्ष

संसिद्धिं ब्रह्मचर्येण पूजिता ॥ नेत्रे संमिलिते यस्याः कलत्रे न
 समायुक्ता ॥ वैनतेयी भवेन्मुद्रा लांछनैश्च सुलाक्षिता ॥ पूजितानु
 भवेन्मुद्रा मुक्ति मुक्ति फलप्रदेति ॥ प्रयोगा पारिजातोपि ॥ पांचज
 न्मोकिता यातु पद्मे नगया युता ॥ तत्र श्रीः प्रत्यहं तिष्ठेत्सदा संपत्समा
 दिशेत् ॥ पांचजन्यः शंखः ॥ जयाख्या परमा मुद्रा चतुर्वर्ग फलप्रदा
 ॥ पांचकेन चिह्नेन लांछिता चैव दृश्यते इति ॥ ॥ इति श्री मुद्राख्यं ल
 कां ॥ ॥ अथ क्षेत्राख्यं लक्षणमुच्यते ॥ ब्रह्मांडपुराणे नारदं प्रति

ब्रह्मणो वचनं ॥ क्षेवंतु निविधं प्रोक्तं मूर्तिर्नो वरणीतस्तथा ॥ मिश्रं लक्ष
णं तश्चेति विज्ञातव्यं विचक्षणेः ॥ वामना नाम च्युतं स्पाही धराणां च
वामनं ॥ क्षेवंतु ह मूर्तिस्तु श्री धरं त्वा खिलप्रदं ॥ हयग्रीवं स्पवाराहं ल
क्ष्मीक्षेत्रं मथापि वा ॥ क्षेवंतु नारायणं ज्ञेयमन्येषां क्रमशस्तथेति ॥ कपि
लेनारसिंहं तु वामनं त्वसितप्रभं ॥ दामोदरं तु नीलाभमनिरुद्धं तथै
व च ॥ श्यामं नारायणं क्षेवंतु हृस्ववर्णं तु वैष्णवं ॥ बहुवर्णं मनंतं च श्री
धरं पीतमुच्यते इति ॥ नरसिंहपुराणोपि ॥ वासुदेवं सितं ज्ञेयं रक्तं सं

शाशा

१८

कर्षणं तथा ॥ दामोदरं तु नीलाभमनिरुद्धं तथैव च ॥ श्यामं नारायणं
क्षेत्रमेवं च मुनिपुंगव इति ॥ पुराणसंग्रहेऽपि ॥ वासुदेवं सितं विद्याद
क्तं संकर्षणं तथेति ॥ अन्यत्रापि ॥ कपिलं नारसिंहं स्ववामनस्यासि
तप्रभं ॥ वासुदेवं सितं ज्ञेयं रक्तं संकर्षणं स्मृतं ॥ दामोदरं तु नीलाभमनिरु
द्धं तथैव च ॥ श्यामं नारायणं प्राक्तं कृष्णवर्णं तु वैष्णवं ॥ बहुवर्णं मनंतं स्या
त्तीतं श्रीधरमुच्यते ॥ लक्षणं तरयोगेन तत्र क्षेत्रमुदाहृतमिति ॥ इति क्षे
त्रखण्डलक्षणं ॥ ॥ अथ परिमाणं खण्डलक्षणमुच्यते ॥ मुखपरिमाणमि १८

त्वर्थः॥ हेमाद्रौ पुराणसंग्रहे॥ दत्तसूत्राष्टमो भाग उक्तमं वक्रलक्षणां॥ मध्य
 मंतुचतुर्भागां कनीयस्तु विभागिकमिति॥ अस्मार्थः॥ शालग्रामक्षेत्रं सूत्रे
 ण संवेष्टयेत्तसूत्राष्टमांशेन वेदशालग्राममुखं भवेत्तदुत्तमं॥ चतुर्भागमि
 तं तदामध्यमं॥ तृतीयांशमिति तदाधममित्युक्तं॥ उत्तममध्यममविचा
 र्यग्राह्यं फलमपि स्कंदपुराणोक्तं॥ उत्तमं शुभं दं प्रोक्तं जघन्यं निर्दिष्टं भवे
 ॥ मध्यमं नाम सदृशफलदं हि प्रकीर्तितमिति॥ इति परिमाराण्यं लक्ष
 णं॥ अथासनाख्यं लक्षणमुच्यते॥ तच्चासनं चतुर्विधं॥ चरस्थिरविषम

कनीयस्तु

शाशा

१६

पार्श्वभेदात्॥ तदुक्तं स्कंदपुराणे॥ आसनं तु चतुर्दोऽस्य चलं चाचलमेव च॥
विषमं पार्श्वकं चैव शालग्रामशिलागतमिति॥ फलमपि तत्रैवोक्तं॥ अच-
लं तु स्थिरं लक्ष्मीं च तत्स्थानमंगदं॥ दुःखप्रदं तु विषमं पार्श्वं चोद्वेगदं म-
तं॥ आसनं तु विचार्यैव ग्राह्यं लक्षणाकोविदैरिति॥ सर्वा अपि शालग्राम-
शिलामूर्तयो द्विविधाः॥ जलजस्थलजभेदात्॥ तदुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे॥
मूर्तयो द्विविधा ज्ञेया जलजाः स्थलजास्तथा॥ जलजाः कोमलाः स्निग्धाः
स्थलजाः परुषाः स्मृता इति॥ फलमप्येतयोस्तत्रैवोक्तं स्तवस्तुष्टिदासि

१६

गङ्गा मोक्षदाः परंषाः स्मृता इति ॥ इति मूर्तिभेदाख्यं लक्षणां ॥ अथ शिलायाः
स्थूलसूक्ष्माख्यं लक्षणमुच्यते ॥ पूर्वोक्तलक्षणलक्षिता सुशालग्रामशि
लामूर्तिषु सूक्ष्मा एव मूर्तयः फलाधिक्यात्प्रशस्ततरत्वाच्च पूजनीयाः ॥
तथा चोक्तं पद्मपुराणे ॥ शालग्रामशिलालक्षणान्तरं । स्तल्लक्षणसंयु
क्ता मूर्तयः फलदाः स्मृताः ॥ याश्च तास्वपि सूक्ष्माः स्फुप्ताः प्रशस्ततराः स्मृताः ॥
यथा यथा शिखरे सूक्ष्मामहत्पुष्पं तथा तथा ॥ तस्मान्नां पूजयेन्नित्यं धर्मकामा
र्थसिद्धये ॥ तत्राप्यामलकीतुल्या सूक्ष्मा चातीवया भवेत् ॥ तस्यामेव सदा

सूक्ष्मा मलकाप्रमाणानुगता

शा ग्रा

२०

स४

ब्रह्मन् श्रिया सहवसाम्यहमिति॥ अतिस्थूला तु यामूर्तिर्गृहस्थस्तान पूजये
दिति निषेधात् स्थूलमूर्तिपूजनं वक्ष्यमाणेन सति संभवे निषिद्धमि
ति ज्ञेयं॥ इति स्थूलं सूक्ष्मारव्यं लक्षणां॥ अथ शिलार्पश्चकारव्यं लक्षणा
मुच्यते॥ वैश्वानरं संहितायां॥ नारद उवाच॥ ममावक्ष्य परं रूपं चक्राणां ल
क्षणां मुने॥ सर्वसिद्धिकरं चैव सर्वकामार्थसाधकं॥ वैश्वानर उवाच॥
दिव्यवर्ष सहस्रं तु हरिराराधितो मया॥ ततः सेवा च भगवान् विष्णुस्त्रिभु
वने श्ररः॥ वरं दृशी ध्व प्रीतो स्मितपसात् सुवत॥ इत्याकरार्प मया देवो

२०

विज प्रो भुवनेश्वरः शालग्रामसमुद्रतचकाराणलक्षराणप्रभो ॥ कथयस्व
प्रसादेन यदितुष्टोसिमाधाव ॥ तच्छ्रुत्वा च वचोमह्यं सूपमानो ब्रवीदिदं ॥
विष्णुस्त्वा च ॥ लक्षराणयत्तु चकाराण तच्छ्रुत्वा धर्ममहामुने ॥ धर्मार्थकाम
मोक्षाराण पुरुषार्थैकहेतुकं ॥ केचित्त्रोढनसंयुक्ताः शंखाकारेण संयुताः ॥
केचित्त्रिलिंगसमोपेताः केचिच्चक्रेण संयुताः ॥ दशयोजनविस्तीर्णममक्षे
त्रं द्विजोत्तम उत्तरे चैव दिग्भागे प्रभाराण योजनं तथा ॥ नीलनाम्ना पर्वतस्तु
चक्रनाम्ना कितानदी ॥ विष्णुनाम्ना शंको निमगरूपाणि सर्वतः ॥ त्रिकालं

तत्स्था १

शिखरारूढश्चाप्सरोगरासेवितः॥ शैलमूर्तिरहंतवन्नव्यक्ताख्यंचयेवि
 दुः॥ षोडशैरुपचारैर्मतत्राचौतुविधायच॥ गंधैर्वाविविधैश्चैव संस्तुयत
 दत्तं तरो॥ भोजनंच वलिंदत्वाचक्रं ग्राह्यं हरोरिति॥ मत्स्याकिताश्च ये चक्रा
 आयुर्दाः पुष्टिदानं सां सदा पूज्या गृहस्थेन स्थितस्तत्र हि कैशवः॥ कू
 मीकिताश्च ये चक्रा महासंतोति कारकाः॥ महार्थकारका दिव्याह
 रिस्तत्र व्यवस्थिताः॥ वाराहमूर्ति संयुक्तं यत्तु चक्रं प्रदृश्यते॥ पूजनात्
 भक्तेराज्यं पृथिव्या मेकरुद्रे॥ नरसिंहां किं तंचक्रं दुर्लभं भुवि मानवैः॥

यत्नैरित्यर्थः॥ शत्रूणां नाशनं तद्विल्लेशघ्नं परिकीर्तितं॥ स्तंभनं पस्मै
न्यस्य महामत्सुहरं परं॥ अंकितं वा मनेन स्याच्चक्रं परमशोभनं॥ नाना
दृढिकरं चैव अघक्षयकरं भवेत्॥ चक्रमध्ये तु दृश्यते जामदग्न्यस्य रूपकम्॥
यत्तत्रा मांकितं चक्रं जामदग्न्या प्रकीर्तितमिति गण्डपुराणे॥ गण्डक्या
श्रोत्रे रतीरे गिरिराजस्य दक्षिणे॥ क्षेत्रं तु विष्णुसन्निध्यात्सर्वक्षेत्रोत्त
मोत्तमं॥ योजनं द्वादशमितं वै हुतीर्थं समाकुलं॥ तत्र चक्रनदीनामतीर्थं
ब्रह्मविनिर्मितम्॥ तस्योत्तरे महाशृंगी समशीति करस्तथा॥ तच्छाया
विगतास्तत्र पाषाणा अखगेश्वर॥ सचिह्नैर्विहिताश्चैव तत्र वोधरणी

शाश

३२

तले॥ नराणां मपि पक्षीणां किंचित्कालनिवासिनां॥ सर्वोत्थिषु भवेच्च
कं मस्तके स्यष्टमेव च॥ स्वंक्षेत्रस्य माहात्म्यं भृगुपक्षीदयस्तथा॥ च
कनद्युत्तरे तीरे लभंते पुराणमुत्तमं॥ शालग्रामशिलास्तत्र नानामूर्
तिसमाविताः॥ पूजनीयाः प्रयत्नेन चतुर्वर्गफलप्रदये॥ हिरण्य
वज्रकीटन निर्मितं चक्रमुत्तमं॥ मठपद्मादिभोदेन तच्चानेकविधं
स्मृतमिति॥ धर्मसंहितायां॥ हिरण्यगर्भो भगवान्नामो नारायणः
स्वयं॥ वज्रकीटः प्रभूत्यायं च चारुवसुधातले॥ सौवर्णो भ्रातरं दृष्ट्वा दे

३२

सुवर्णरूपविंदु भूरे स्वतित्वां शोभते मतिरियम्

वास्तद्रूपधारिणाः॥ उपतस्थुर्महात्मानं भ्रमंतमति तेजसं॥ षडंघ्रिभि
र्जगत्सर्वव्याघ्रमेतच्चराचरं॥ हिरण्यगर्भं भ्रमरैर्भूमितं भ्रातवत्सदा॥ दृ
ष्ट्वा जगत्पतिं विह्वलं वै न ते यः स नर्तनं॥ रुरोध शैल रूपे राजगता हित
कारकं॥ निरुद्धवेगः सहसा प्रविश विलं महत्॥ तस्मिन् प्रविष्टे भ्रम
रास्तद्विलं विविशुः शुभं॥ चक्रुः स्वस्वमहदेशमकोशकारइवात्मनः॥ ना
स्तिकानां प्रत्ययार्थं विज्रकीटाः षडंघ्रयः॥ चक्राकारं विनिर्माणां तत्र च
त्रुर्हि सर्वशः॥ जलं स्थलं मठं चैव तच्च त्रिविधं स्मृतं॥ निकेसरं कीटं शु
क्लं तच्चक्रं मठं संज्ञितं॥ इदमेव द्विधा प्रोक्तं जलस्थलविभेदतः॥ एवं च

शा ग्रा

२३

कं द्विधा प्रोक्तं तत्रापि जलजं वरं । विद्यादिमानि च कारिणि द्विजातीनां खगा
धिपः ॥ पूजायां सुप्रशस्तानि ग्राह्यानि दिजसत्तमैः ॥ विशेषस्तु वराहपुराणे ॥ वराह उवा
च ॥ शिलाया लक्षणां सम्यग् मया प्रोक्तं सुविकृतम् ॥ वसुधैव कुमायैव क्षेपे च काराणां ध्व
क्षणां शृणु ॥ मठके सरभेदेन च कं तु द्विविधम् भवेत् ॥ स्निग्धं स्तुप्ते ॥ केशरैर्यद्वा प्र
तर्कं सरभवेत् ॥ तद्दीनं मठचक्रं स्पृष्ट्वा दीका कृतिकं च यत् ॥ पूर्वोक्तं केशरं च कं मठ
चक्रादि शिष्यते ॥ अत्रास्तिकारणां यच्च तत्ते सम्यग् द्विगुह्यते ॥ शिलायाः सप्त
धा ताताम्बुडं ते कीटकशानैः ॥ प्रीत्या तस्मात्प्रजायेत चक्रं तत्केशरैर्युतम् ॥ तद्दीना

रामः

२३

द्विविधं चक्रं २

प्रथमं सौमुक्तं प्रीत्या वेगेन कीटकः तस्मादुत्पद्यते चक्रं मठसंज्ञं फलास्प
दं ॥ चक्रास्या च शिला ज्ञेया शस्ता शस्ता वसुंधरे ॥ यत्प्रोक्तं तत्पुनर्द्विवि
धं भवेत् ॥ जलजं स्थलजं चैव लक्षणां तस्य कथ्यते ॥ सुस्निग्धं दीप्तिमं
युक्तं चक्रं तज्जलजं भवेत् ॥ कर्कशं हीनं तेजस्कृतं चक्रं स्थलजं भवेत् ॥ ए
तयोर्जलजं श्रेष्ठं नदीपर्वतयोर्गतः ॥ मध्यमं स्थलजं चक्रं पर्वतस्यैव यो
गतः ॥ पद्माकारं चक्रं शिलायां जायते धरे ॥ समासेन मया प्रोक्तं च
क्राणां लक्षणां प्रिये ॥ सम्प्रविचार्ये सुधिया गाह्यं पूजार्थमादरादिति ॥
एवं जलस्थलके सरमठयद्भेदेन पंचप्रकाराणि चकाराणि भवन्ति ॥ स्त

शाशा

२४

द्यतिरिक्तं शंखचक्रगदापद्मेत्येवं यच्चकंतत्वा युधप्रायपठितमुक्तचक्रा
तिरिक्तेरेखानिर्मितं ज्ञेयं न प्रसिद्धचक्रवत्तदव्यतिरिक्तं चक्रेतरं भवतीति नि
र्घर्षः ॥ इति चकारव्यलक्षणां ॥ ॥ अथ शालग्रामसामान्यस्पर्शसामान्यलक्ष
णमुच्यते ॥ वशाहे ॥ चक्रसंख्यानं यत्रास्ति वर्णोक्तिर्नास्ति यत्र वैदित्वं का
चविज्ञेयं तत्र तत्र वसंधरे ॥ स्कंदपुराणे ॥ क्षीरे वा तंडुले वापि शालग्रामं निवे
शयेत् ॥ दृष्ट्वा धिक्कृतयोः किंचिद् ह्रीयादुद्धिमान्न र इति ॥ इति सामान्यल
क्षणां ॥ ॥ ननु वक्ष्यमाणेषु विशेषस्तन्मूर्तिलक्षणेषु क्षेत्राकारवर्णं शंखचक्र २४

गदापद्यवनमा लाकौस्तभकल्पदुमसुवर्णाविंदुरेखादियथासंभवंव्यस्तैः कि
यदिः समस्तैर्वाचिहैस्तत्तन्मूर्तिलक्षणांनानिराग्यस्यसिद्धत्वान्मुद्राक्षेत्रं परिमा
णमासनंमूर्तिर्भेदकं॥ स्थूलसूक्ष्मविभेदं चचक्रलक्षणा मेवच॥ शालग्राम
शिलायास्तु सामान्यं लक्षणा तथा॥ सम्यग् विचार्य्य मतिमात्रं शालग्रामं प्र
पूजयेदिति॥ मूर्तिर्विशेषमनवेक्ष्य सामान्यलक्षणांनानुक्रोपयोग इति चेह
रु॥ तत्र तावन्मुद्रायाः प्रयोजनमाह॥ वनमाला तु वैयस्यामक्षसूत्रकमणु
लू॥ कपिलारव्या भवेन्मुद्रा धनैश्चर्य्यप्रदायिका॥ तथा स्थूलचिह्नं किं तायाच
कलशेन समन्विता॥ वै न तेषां भवेन्मुद्रा लक्षरौश्च समन्विता॥ सा जयारव्यापरा

शाशा

२५

मुद्राचतुर्वर्गफलप्रदेत्यादिसर्ववाक्यपर्यालोचनयादर्शपौराणमासिक
प्रणयनाश्रितगोदोहनस्यपशुफलार्थत्ववत्तद्वक्षणात्क्षितविशेष
मूर्तिपूजनाश्रितवत्तन्मुद्रात्क्षरागुराणां तत्तदाकर्षापात्रफलार्थत्वं॥ एता
वन्विशेषः॥ दृष्टंतेफलाभावेसति नित्यत्वेनचमासविधानां भगोदोह
नस्यप्रणयनेप्राप्तिः॥ प्रकृतेस्तु फलाभावेसति मुद्रासद्भावेप्राशस्त्यंतदा
भवेनांगहानिरिति॥ ॥ अथक्षेत्रलक्षणाप्रयोजनमाह॥ तत्र॥ क्षेत्रंतुंवि
विधंप्रोक्तंमूर्तिर्तोवर्णात्तत्तथा॥ मिश्रलक्षणात्तश्चेतिविविधंभवति॥ तत्र

समाप्त

वि१

२५

मूर्तिर्नितः क्षेत्रगुरास्य॥ वामनानामच्युतस्यांकीधराणां च वामनं॥ क्षेत्रं वा
राहमूर्तेस्तस्मिन् श्रीधरं त्वरिविलप्रदमिति॥ वाक्वात्पूर्वोक्तगोदहनवदरिविल
फलार्थत्वं॥ अतिह्रस्वो वर्तुलश्च वामनः परिकीर्तितः॥ इति नित्यक्षेत्रस्य विध
मानत्वात्॥ मिश्रक्षेत्रस्य चात्र प्रयोजनं॥ यद्यद्गुराफलार्थं क्षेत्रं ग्राह्यं तद्वक्ष्य
माणा समान्यगुराविशिष्टमिति ज्ञेयं॥ वर्णितः प्रयोजनं त्वनुक्तवर्णमूर्तौ
वर्णविशेषावधानार्थं॥ तथा हि॥ वर्तुलं स्पृष्टमत्यंतं स्पष्टचक्रसमन्वितं
ह्रस्वमुन्नतमुच्चैर्वादीर्घास्यमतिगहरं॥ स्फुरद्रेखावलियुतं नाभित्तस्यो
न्नता भवेत्॥ चक्रस्योभयपार्श्वे तु सुही पुष्याकृतिर्भवेत्॥ केशभारं तु

१२
शाशा

२६

वैताक्ष्ये दृश्यते चक्र पार्श्वत इति गारुडोक्तं नृसिंहमूर्तौ ॥ नरसिंहो म
हादेवः पृथुचक्रः सुदंष्ट्रकः ॥ वृहत्तमचर्येण पूज्यो सोऽनान्यथा पूजितो भवेदि
ति ॥ संश्रुतोक्तं नृसिंहमूर्तौ च वर्गा विधानाभावे सत्यनियमेन वर्गा प्राप्ता
कपिलं नारसिंहं तु वामायसितप्रभामिति ॥ सामान्यवाक्योक्तं कपिलगुरा
विधानार्थं ॥ न च नृसिंहः पीतवर्गस्तु महाचक्रं मुखे गुरुरिति ॥ तन्मुनि
लक्षणाप्रकरणागतं वर्गविशेषप्राप्तौ न सामान्यवचनोक्तवर्गस्य प्राप्ति
रिति वाच्यं ॥ पितिः संपूजयेद्देवैर्गृहस्थः परिवर्जयेत् ॥ तस्य पत्नी विषय

२५

त्वेन गृहस्थादीनां वरणां विशेषविधानाभावे तस्य तद्विषयार्थत्वात् ॥ यत्र सा-
मान्यविशेषवाक्योपात्तवर्णयोरेकत्वं तत्र सामान्यवाक्योक्तगुणस्य विशेष-
षवाक्यप्राप्तत्वेनानुवर्दकत्वं ॥ एवमुक्तवक्ष्यमारावर्णविधीनां प्रयोजनं वो-
ध्यं ॥ मुखपरिमाराणां १५। समरमूर्तिभेद ३ स्थूलसूक्ष्मशिला ४ वक्त्र ५ सामा-
न्यलक्षणादीनां पञ्चमपि तत्र नमूर्तिलक्षणेनोक्तत्वे सत्यनुक्तमन्यतो ग्राह्य-
मिति ॥ न्यायात् सामान्यसैव विशेषनिराकार्यत्वं मिति बोध्यं ॥ तथोक्तव-
क्ष्यमारा लक्षणलक्षितानां मूर्तीनां पूज्यत्वे प्राप्ते तद्विरुद्धलक्षणानाम-
विहितत्वेनार्थान्तिवृत्तौ सत्यो न गिरा गिरेति वृथादिति वक्ष्यमाराल

शाशा

ग्रमग्रचक्रादिनिषेधानामनुवादकत्वं ॥ तस्मादेतानि सामान्यलक्षणा न्यवलो
 क्यैव वक्ष्यमाणान्न नमूनि विशेषलक्षणां दृष्टव्यमिति दिक् ॥ ॥ इति श्रीमहा
 राजाधिराजश्रीमदनुपसिंहविरचिते अनुपविवेकेशालग्रामसामान्यलक्षणाप्रति
 पादकोद्वितीयउत्तासः ॥ २॥ ॥ अथ विशेषलक्षणाप्रतिपादकस्तृतीयउत्ता
 सञ्चारभ्यते ॥ तत्र तावत् स्थलचक्रो भवेद्विष्टुर्मोक्षैकफलदोचितः ॥ लक्ष्मी
 नारायणः श्रीमान् भुक्तिमुक्तिफलप्रदः ॥ दाधिवा मनसंजः स्याद्भूधान्य
 धनप्रदः ॥ यः स्यात्संतानगोपालः पुत्रपौत्रादिद्विदः इत्यादिवचनेर्वि

धुनारायणदधिवामनसंतानगोपालादिविशेषमूर्त्तीनां नानाविधफलविशे
 षदात्तत्वेन तत्कामनया पूज्यत्वात्तासंच। स्थूलं च को भवेद्विष्णुस्त्वित्यादिवचनो
 क्तमूर्त्तिविशेषसूचकलुब्धयानैव कलौ लक्षणे विन्ना तद्विशेषज्ञानाभावेन तत्सू
 जना संभावात्तद्ज्ञानार्थं विशेषलक्षणा न्युच्यंते ॥ तथा चोक्तपुराणसंग्रहे ॥
 अनेकामूर्त्तयः संति तत्र तत्र लक्षणा लक्षिताः ॥ वैलक्ष्येण विशेषेण ज्ञातुं शक्यानि
 वैकल्ये ॥ वरारूपाद्यवयवैः प्रमाराण्यविललाङ्घनैः ॥ द्वारदेशविभेदेन भेदः का
 सां चिदुच्यते इति ॥ वरारूपाद्यथाप्यप्यपुराणैः ॥ शुक्लादिवरारूपासंयुक्ता च कादि
 पद्मसंभवः ॥ वासुदेवो जगद्योनिः कृष्णः पीताम्बरव्ययः वक्रद्वारास्थिते ज्ञेयः

सौख्यैकफलदोर्चितः॥ चक्रेतुमध्यदेशस्तेषामारव्यांतरंश्चरा॥ परमेष्ठ्यजित
 क्रोधोत्तथानारायणाद्वयः॥ अनंतश्चेति विज्ञेयो नानामूर्तिश्च यो भवेत्॥ राज्ञं
 मत्पुं धनं चैवैवा निवैवा द्वि तार्थकं॥ ददाति पूजितो लोकैस्तस्माद्वा त्वार्चयेन्न
 रइति॥ शुक्लादित्यचादिशदेन रक्तकृष्णदिवर्णी बहवर्णीति चत्वारो वर्णा
 ग्राह्याः॥ शुक्लो रक्तस्तथा कृष्णो दिवर्णो बहवर्णो निति वक्ष्यमाणविष्णु
 वचनात्॥ पुराणसंग्रहे॥ वासुदेवो जगद्योनिः कृष्णः पीतांबरव्ययः॥
 चक्रपाणिरिती मे षट्द्वारचक्राः समीरिताः॥ अनिरुद्धो हरिः कृष्णो जा २८

मदग्न्यतथैवच॥वामेवादक्षिरोवापिपार्श्वेचक्रसमन्विताः॥लक्ष्मीनृसिं
होविष्णुश्चनारसिंहश्चभीतिदः॥बालरामोभूवराहःसयज्ञावाक्मचक्रिणः॥
अथविशेषमूर्तीनांफटितिलक्षराज्ञानायोदावेककादिमूर्तयःप्रदंश्यते॥
पुराणसंग्रहे॥पुंडरीकःप्रलंबघ्नावैकुण्ठोमधुसूदनः॥पीतांबरनरोमोवरा
लरामसुदर्शनो॥वीरनारायणश्चैवक्षीराधिशयनस्तथा॥सीरपारिणस्तथा
मत्स्यःपरमेश्वीस्तथैवच॥सुरालीविश्वरूपश्चैककाइमेमताः॥एतेषां
मध्येकेषांचित्क्षरांफलंचोक्तंपद्मपुराणे॥विष्णुरुवाच॥निवसामिस
दाब्रह्मन्शालग्रामोद्भवाश्मनि॥तत्रैववर्णचक्रादिभेदान्नामानिमेष्ट

२ x पुण्डरीकः प्रलम्बघोरा मो वैकुण्ठ एव च ॥ विश्वक्सेन इति व्रतन फलं चास्पा र्चने श्रुत्वा ॥ ४२

शाशा

२५

राह ॥ शुक्लैरक्तस्रथासु ह्योदिवर्णो वहुवर्णावान् ॥ एकचक्रस्य वर्णांस्तुः पंच
संज्ञायथाक्रमं ॥ मोक्षं मृत्युं विषादं च र्दिरिदमटनं तथा ॥ ददाति पूजितो नृ
णां तस्माद्वा त्वा र्वयेन्नर इति ॥ ॥ अथ द्विचक्रमूर्तयः ॥ पुराणा संग्रहे ॥ मत्स्यः क
र्मावराहश्च श्वेतवाराहवामनौ ॥ लक्ष्मीवराहो धरणीयुतः ॥ नृसिंहः पशुशराम
श्च वीररामश्च केशवः ॥ लक्ष्मीनृसिंहः शेषश्च उपेन्द्रो दधि वामनः ॥ विष्णुर्दा
शरथीरामो बालरामो हलायुधः ॥ रामो विजयको दंडहृष्टपूर्वस्त्रिविक्रमः ॥
हृल्लो गोवर्द्धनः कल्की पद्मनाभो हरिस्तथा ॥ प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्च गोपालो लक्ष्मि

२५

पूर्वकः॥ तथा संतानमदनगोपालौ श्रीयुतस्तथा॥ बालकृष्णो हयग्रीवो गोपा
लो वंशपूर्वकः॥ मायानारायणः श्रेय केवलोगरुज ध्वजः॥ पुंडरीकाक्षय
नो च श्रीधरश्च गदाधरः॥ लक्ष्मीपतिर्वासुदेवो माधवः शेषशाय्यपि॥ विद
न्त सिंहश्च न सिंहो राक्षसांतकः॥ आकाशकालकपिलयोगज्वालान
सिंहकाः॥ विद्युज्जिह्वाघोरकुक्षि विभीषणान् सिंहकाः॥ महाहारीन् सिं
हौ द्वौ विहृतास्यस्तथैव च॥ कलिनाशकरो रामो दशकंठकुलोत्तकः॥ नरशं
क रपूवौ द्वौ रूपनारायणस्तथा॥ दामोदरो लक्ष्मीपूर्वः शुद्धश्च पुरुषो

शाग्र

३०

तमः ॥ संकर्षणा धोक्षजौ च दत्तात्रेयचतुर्मुखौ ॥ त्रैलोक्यमोहनः रुक्मः सोभा
 ग्ग्वरदस्तथा ॥ कालीयमर्दनः प्रोक्तस्तद्वचाणू रमर्दनः ॥ रुक्मः सनातनयुतः
 रुक्मो गोवर्दनस्तथा ॥ सुदर्शनो मुरारिश्च वनमालीचयोगराट् ॥ अमृतह
 रणस्तद्वज्रगणेशश्च तथैव च ॥ श्रीवत्सलाहनस्तद्वद्वाराणी धरस्वचा ॥ देवदेवो
 जगद्योनिः स्वयंभुः कपिलस्तथा ॥ धर्मराजो हरिहरो हृदयस्तद्वदेव हि ॥ हि
 रण्यगर्भस्तद्वत्स्यादंसः परमपूर्ववत् ॥ द्विचक्रामूर्तयश्चोताः साकल्येन प्रद
 र्शिताः ॥ त्रिचक्राश्च पितत्रैवा ॥ नारायण हरिहरो लक्ष्मीनारायणस्तथा ॥ ३०

शाश्व

तद्वदशरथीरामः शान्तप्रबोवासुदेवकः ॥ हंसः कूर्मोऽप्युतश्चैव केशवो बहू
रूपकः ॥ अधोमुखः सिंहस्तु शिशुमारस्त्रिविक्रमः ॥ मत्स्यास्त्रिमूर्तिः सीतेशः
पुरुषोत्तमस्त्वचः ॥ त्रिचक्रामूर्तयश्चेताः समासेन निरूपिताः ॥ ॥ चतुश्चक्रमूर्
तयोऽपि तत्रैव ॥ चतुश्चक्रा हरिहरसीतारामजनार्दनः ॥ त्रिविक्रमः कंसमर्दी
लक्ष्मीनारायणस्तथा ॥ वटपत्रशायी श्रीरामो बुद्धस्तद्वचतुर्भुजः ॥ गोवर्द्धनधरश्चै
ताश्चक्रा भवन्ति हि ॥ ॥ पञ्चचक्रमूर्तयोऽपि तत्रैव ॥ सीतारामश्रीसहायो पञ्च
चक्रा विमोक्षतो ॥ वटपत्रशायी च तत्रैव ॥ श्रीमूर्तिस्तारकवह्मसीतारामस्त्रिमूर्ति

श्वतुर

शाश्व

३१

कः॥ पुरुषोत्तमोऽप्यश्वत्थमधुसूदनस्त्वच॥ षड्वक्त्रामूर्त्तयः पद्माभिरामः
समुदीरिताः॥ ॥ सप्तवक्त्रा अपितत्रैव॥ अनंतः प्रथमोज्ञेयोनसिंहः सर्व
तोमुखः॥ सप्तवक्त्रावमोदोत्तु विज्ञेयो सर्वसुरिभिः॥ ॥ अष्टवक्त्रा पितत्रैव॥
महानारायणश्चैव चक्रपाशपितामहो॥ अनंतश्चेति चत्वारोऽष्टव
क्त्राः समीरिताः॥ ॥ नववक्त्रामूर्त्तयः॥ विष्वक्सेनाच्युतानंता नववक्त्राः
समीरिताः॥ दशवक्त्रामूर्त्तयोऽपितत्रैव॥ हृषीकेशश्च गोविंदस्त्वनंतो वि
श्वरूपकः॥ महाबलश्च पातालनृसिंहः पुरुषोत्तमः सत्पवीरश्चेति

श्रवा १

३१

विज्ञेयादशचक्रकाः॥ ॥ अर्थेकादशमूर्तिः शुद्धानन्ता रुद्रचक्रो रुद्रानन्तस्तथैव च
अथ द्वादशचक्रमूर्तिः॥ ज्ञेयो द्वादशचक्रस्तमुकुन्दः सूर्यवच॥ अथ पुनरष्ट
चक्रादित्रयोदशचक्रांतामूर्तयः॥ वसुचक्राद्यनन्ता अनन्ताः पूर्वसंज्ञकाः॥
महा ॥ अष्टचक्रादित्रयोदशचक्रांता पूर्वोक्तनारायणाद्यनन्तसंज्ञका इत्यर्थः॥
चतुर्दशचक्रादिचतुर्विंशतिचक्रांतामूर्तयः॥ चतुर्दशादिवक्रैश्च युक्ता वि
श्वभरादिकाः॥ अनन्तास्तत्त्वसंख्यांता विज्ञेया विबुधैः क्रमात्॥ अर्थं पंचविं
शतिचक्रादियावत् संभवचक्रमूर्तयः॥ यावत्संभवचक्रांतास्ततो नन्ता वि

शाश्व

३२

शुद्धका इति ॥ निश्चक्रा अपि मूर्तयस्तत्रैव ॥ निर्वाणबुद्धबुद्धोद्दोयोगेशो वि
दुपंजरः ॥ सद्योजातो वामदेव ईशानश्चंद्रशेखरः ॥ भवस्तत्पुरुषः शर्वः शि
वनाभिरघोरकः ॥ कुंडलिन्यश्च सर्वाश्च निश्चक्रामूर्तयो मताः ॥ एवं लक्ष
सासंपन्नाः शिलाश्चकैरलंकृताः ॥ पूजनीया विशेषेण सर्वकामफलप्र
द इति ॥ अत्र विशेषमूर्तिलक्षणा न्यनुबु वन्नादावुद्देशतो मूर्तीरनुकामा
मत्प्राद्यादशतत्वे च संमिताः केशवादयः अनंतस्तु भवेदाद्या विश्वरूपस्त
थापरः ॥ वैकुण्ठस्तु ततः पश्चाद्द यशोवश्चतुर्भुजः ॥ गदाधरः पुंडरीकाक्षः पुं

३२

सः परं हे २

इरीकसुदर्शनौ॥योगेश्वरस्तथाविष्णुपंजरोयज्ञमूर्तिकः॥दत्तात्रेयःशिंशु
मारोहेसकः॥लक्ष्मीप्रीतिरिव्यातो गरुडध्वजस्वचा॥पठयत्रप्रशायीव
ततोविश्वंभराभिधः॥पीतांबरःसत्पवीरश्रवाभ्रामृतहारकः॥नरेशयौवग
रुडोवनमालीततःपरं॥मुरारिश्चमुकुंदश्चततःश्रीवत्सलांछनः॥धरणीध
रोयोगराजःश्रीमूर्तिःश्रीसहायकः॥देवदेवश्चकपिलोमयःक्षीराक्षिश
यपि॥मुरालायुधनामाचक्रपाशिस्ततःपरं॥बहुरूपीजगद्योनिस्त्रि
मूर्तिस्ततःपरंविषकसनोहैहयश्चेत्येतावैविष्णुमूर्तयः॥सद्योजातो

शाश

३३

वामदेवोऽघोरस्तत्पुरुषस्तथा॥ ईशानः शर्वसंज्ञौ द्वौ शंकरश्चंद्रशेखरः॥
 शिवनाभिर्भवः पश्चाद्गोशस्त्वैक एवाहि॥ सूर्यस्तथा कुलिनी पंचाय
 तनमूर्त्तयः॥ हरिहरो धर्मराजः परमेश्वीपितामहः॥ हिरण्यगर्भः स्वयंभु
 त्तद्वत्प्रोक्तश्चतुर्मुखः॥ एताः प्रकीर्णकशिलाः शालग्रामसमुद्भवाः॥ उद्दे
 शक्रमतश्चासामुच्यंते लक्षणा न्यपि॥ तत्रा मध्यांशमूर्त्तय उच्यंते॥ म
 त्स्यः कूर्मः शूकरो नारसिंहः सद्दत्तखर्वो भार्गवश्चाथ रामः सीतापरा
 नाथस्तथान्यौ रामः प्रोक्तौ राहिराद्याः पिवुर्द्वः॥ तत्रा कल्कीति विख्यातो

स्यादिदं

३३

ह्यवताराविभोर्दश॥ नारायणस्य कृत्तः कथं तेलक्षणा न्यथा॥ ॥ तत्रादौ
मत्स्यमूर्तिलक्षणा निवृत्तां डपुराणो॥ दीर्घा द्वारयुतास्त्रिगधा द्वारमध्ये दि
वकयुके॥ चक्रमेकं पुच्छभागे दक्षिणां शफराकृतिः॥ वामे प्रदृश्यते रेखा
मत्स्यमूर्तिश्चुभप्रदेति॥ पद्मपुराणो॥ त्रयो मत्स्यादयः श्यामा द्विचक्राः स्या
कसंयुताः॥ तिषां सदृशनादेव सर्वा कामानवाप्नुयात्॥ ग्रंथांतरं॥ मत्स्या
कृतिमुखाकारं मुखसंदृश्य चक्रकं॥ श्रीनत्सविंदुमालाब्जं मत्स्यरूपं शुभं
विदुरिति॥ तथानानावर्णायुतं दीर्घं स्पष्टचक्रं तु दक्षिणां वामे वा मत्स्यसंयु
क्तं मत्स्यं सर्वफलप्रदमिति॥ पुराणासंयुक्ते॥ विंदुत्रयसमायुक्तं चक्रं वा शं

शाशा

३४

खलां हनं॥ दीर्घं च दक्षिणास्पृचं॥ मातृस्य चक्रं समीरितामिति॥ ब्राह्मे॥ दी
र्घा च काचवर्णा च विंदुत्रयविभूषिता॥ मत्स्मारव्यासाशिलाज्ञेया मुक्तिमु
क्तिफलप्रदेति॥ विष्णुरहस्ये॥ मत्स्यरूपं तु देवस्य दीर्घाकारं सुपूजितं॥ विंदु
त्रयसमायुक्तं हस्तवर्णं सुशोभनमिति॥ अत्र ब्रह्मांडोक्ता त्रिवका त्रिवकास
प्रविहयुतामत्स्यमूर्तिं मुख्यत्वेन स्वीकार्या॥ इयमेवादिचक्राचिह्नाप्यत्र पु
रुषोक्ता गौरात्वेन स्वीकार्या॥ तथा ग्रंथांतरोक्तं मत्स्यमूर्तिद्वयं विश्वतुष्ट्यु
त्तमे कर्कशे गौरात्वेन स्वीकार्यं॥ न च एकपालानां द्वादशकपालस्तत्तत्त्वत्वे
कैदिचक्रयोस्त्रिवक्तावकत्वात् न पुनस्त्रिवक्तातिरिक्तैकचक्रादिचक्रावा ३४

च

चक्र

मूर्तिः ॥ स्वीकार्येति चेन्न ॥ एकचक्रद्विचक्रमूर्त्तौ रभावे सत्पुद्गेशकमेतस्या
एकचक्रद्विकयोः कथनस्याविषयत्वापत्तेः ॥ तस्माद्वाक्यांतरानुरोधेनोक्तमम
मध्यमाधमभावेन तिस्रोपि मत्स्यमूर्त्तयः स्वीकार्याः ॥ नन्वेवं वाद्योक्तनिश्चका
पिमत्स्यमूर्तिरतिरिक्ता भवत्विति चेन्न ॥ वाक्यांतरानुरोधाभावात् ॥ सार्धं न्यवि
धिरस्यष्टः संह्रियेत ॥ विशेषत इति न्यायाच्चैतस्योपसंहारस्यैवोचितत्वा
त् ॥ सचोपसंहारस्य यागां द्वयोरैकस्य वाचकस्य यथासंभवं कार्यः ॥ मात्स्यचक्रं
तु न सर्वसाधारणं किंतूक्तपुराणसंग्रहोक्तलक्षणा लक्षितं ग्राह्यं ॥ प्रकरणागत
लक्षणास्य प्रवृत्त्यात् ॥ अत्रायमपरो विशेषः चक्रसंख्यातावदेकापरिभाषा प्राप्ता

शाशा
३५

दित्वरूपाद्वितीया तु तत्र तत्प्रकरणा गतसामान्यमूर्तिप्राप्तायथा सामान्य
सजममूर्तौ दित्वसंख्योक्ता तृतीया च तत्रादिशेषमूर्तिगता पुराराणं तत्र चाप्या
पात्रं यथा श्रीराममूर्तौ चतुः संख्योक्ता एवं सति कोदंडी कुक्कुटांडाभं स्यामलो
क्तपृष्ठकः ॥ रेखाद्वयसमायुक्तो द्वारपार्श्वे च नुर्द्धरः ॥ श्रीराम इति विख्यातो भुक्तिमुक्ति
फलप्रदः ॥ इति वराहोक्तं श्रीराममूर्तौ चक्रसंख्यानुक्तं सति का वा संख्या ग्राह्या
॥ तस्यामूर्तिविशेषमनपेक्ष्य सा पृथग्शिवत्सामान्यरूपत्वे सति पांचदशवत्प्रकर
णगतसामान्यमूर्तिगतविशेषरूपया बाधस्यैवोचितत्वात् ॥ प्रह्लादहरणाय रामः
द्यापि विशेषाभावेन बाधाप्रसक्तिस्तथापि विरोधेयं न्यायोद्देष्टव्यः ॥ तस्माद्यका ३५

रण गत सामान्यमूर्तिगत संख्या ग्राह्या ॥ तत्रापि प्रकृतौ दावि यमपि संख्या
 न भवति ॥ किंतु पुराणांतरगता मूर्तिविशेषकैश्च संग्राह्य ॥ महाप्रकरणापे
 क्षयाभिक्रमणादिव दवांतरप्रकरैस्तेव प्रावल्यात् तस्मादनुक्तचक्रसं
 ख्यादी तत्तदवांतरप्रकरणांतरप्राप्तसंख्यादीनां पूर्ववदुपादानांतरभावे
 सामान्यमूर्तिगतोपादानं ॥ तदभावे परिभाषाप्राप्तमुपादानमिति विभा
 ग्नास्तेन वर्णाहत्यादीन्यपि व्याख्यातानि ॥ ननु द्विचक्रैकमूर्त्योर्बहुफल
 दातृत्वेन मुख्यत्वं तद्विरुद्धत्रिचक्रमूर्तेरिव गौणत्वमिति चेन्न ॥ साधनगौ
 रवेणैव साध्यगौरवस्यावश्यं कल्पनीयत्वात् ॥ अन्यथा गोदोहोद्विधाग

शाखा

३६

योःपशुफलकत्वेन गुरुशूनोद्दिद्यागस्य सर्वथाऽनुष्ठानप्रसंगापत्तेः॥ त
 स्मात्साधनगौरवलाघवप्रयुक्तस्वमुरव्याकल्पानफलप्रयुक्त इति॥ अ
 यंप्रकारस्तवक्ष्यमाणतत्तन्मूर्तिलक्षणाणि॥ ॥ अथ कर्मलक्षणाणि
 ॥ पद्मपुराणे॥ कर्मस्पाकारचक्रांकाशिलाकर्मप्रकीर्तिता॥ इति॥ इदंच
 चकलक्षणाविशिष्टकर्मलक्षणाबोध्यमावृत्तिः॥ कर्मस्तथोन्नतः पृष्ठे
 वर्तुलावर्तशोभनः॥ हरितं वरीमाधत्ते कौस्तुभेन विहित इति॥ पुराणासं
 ग्रहे॥ एतल्लक्षणासंयुक्तं भानोर्वलयपंचकं॥ कर्मरूपमधश्चन्द्रलभं सर्व
 कामदं इति॥ विष्णुरहस्ये॥ कर्मस्तथोन्नतः पृष्ठे वर्तुलावर्तसंयुतः॥ हरिद्वर्णः

सु३

समारव्यातः कौस्तुभेनो विहित इति ॥ पाशंकुशंकितं देवं नीलवर्णं विशीरदं ॥ कूर्मदेवं भज
 नाम अचलां श्रियमाप्नुयादिति ॥ २ ॥ इन्द्रनीलनिभा स्थूलात्रिरेवालां द्वितो चता ॥ कूर्ममूर्ति
 रिति ख्याता दुर्लभा सर्वकामदेति ॥ ३ ॥ कूर्मचक्रोद्भवं पृष्ठे वर्तुलावर्तपुरितां ॥ सर्वकामप्रदं
 ज्ञेयं सुखसौभाग्यवर्धनमिति ॥ अंते मोक्षो भवेत्तस्य पूजकस्य न संशयः ॥ अन्यत्रापि ॥
 कूर्मः स्यादुन्नतशिराः पृष्ठभागे खुरान्वितः ॥ विरव्यातो दुर्लभः सर्वमनोरथफलप्रद इति ॥ धरा
 हपुरारो ॥ वर्तुलः कमठाकारो वनमालादिचक्रवान् ॥ शर्मा भो हेमविंदुश्च कूर्मस्तु भुवि दुर्लभ इ
 ति ॥ ग्रंथांतरे ॥ वर्तुलं रूपाममदुलं पृष्ठभागे तथोन्नतं ॥ द्विचक्रं बहुरेखाब्जं कूर्मदेवं स्मृतं नमिति ॥
 ब्रह्मिण्डपुरारो ॥ चतुर्धा कूर्ममूर्तिः स्यात्पार्श्वभागे खुरान्विता ॥ विरव्याता दुर्लभा सर्वमनोरथ
 फलप्रदा ॥ विंदुचयान्विता शंखचक्रध्वजयुतापि चोत्त ॥ अत्र निरूपय दत्वा त सर्वविंदवः सौवर्णा

मेयाः ॥ दीर्घवस्त्रिणा वामास्यामानोर्ध्वलघुपंचकः ॥

शाखा

३१

भूषिताकर्ममूर्तिः स्यादुर्लभा सर्वकामदेति ॥ २ ॥ दत्तायनाकर्ममूर्तिः कनकद्वयसंयुता ॥ सुही
पुष्पाकृतिर्वापि चक्रस्य भयपाश्वरतः ॥ कर्ममूर्तिः स्वगेशानसर्वकामफलप्रदेति ॥ ३ ॥ वर्तुला
कमठाकारादिर्घटारातुवैखा ॥ नाभिचक्रयुतारम्भाकर्मोकारातुपार्श्वतः ॥ स्थिरासनाचलस्य
धौ उन्नतनीललोहिता ॥ कर्ममूर्तिरितिख्याता पुत्रपौत्रादिवर्द्धनेति ॥ ४ ॥ अत्रकर्ममूर्तेर्विषयामस्या
दयः रणमादिवक्त्राः स्वांकसंयुता इति मातृप्रकरणागतसामान्यवाक्यादिवक्त्रमेव यद्यपि प्राप्तं
तथापि नाभिचक्रयुतेत्यनेन प्रकरणागतविशेषवाक्येनाधिकरणाविशिष्टकचक्रांतरस्य विहि
तत्वे मापि भवति ॥ एवमग्रे यत्र यत्र नाभिचक्रवक्त्रं तत्र तत्रोक्तचक्रातिरिक्तांतरं ज्ञेयं ॥ इयं
कर्ममूर्तिर्मुख्याधिकचिह्नत्वात् ॥ तथाचकरहितकर्ममूर्तिर्लक्षारोषूक्तवाक्यादिवक्त्रम
नुसंधेयं ॥ तथा मत्स्यमूर्तिप्रकरणागतव्यवस्थयेतस्या अप्युत्तममध्यमत्तमप्युत्तमं
थगौरवान्नविशिष्यप्रदर्शितमिति ॥ तस्मादियं द्विचक्रात्रिचक्रावाज्ञेया ॥ इति क
र्ममूर्तिर्लक्षणानि ॥ ॥ ~~अथ कर्ममूर्तिः~~ ~~संक्षेपेण~~

रत्न

३१

नहरा॥ आस्यमानं तु वेता र्शय दानमपि वा तथा॥ वराहमूर्तिरित्युक्ता X ६

अथ वराहमूर्तीनां लक्षणानि॥ तत्र चत्वारो वराहस्य भेदाः॥ यथा॥ चतुर्भुज वराहः स्यात्
तत्राघः शुद्धसंज्ञकः॥ पृथ्वी वराहस्य परमं तोलक्ष्मी वराहकः॥ श्वेत वाराहकश्चाथ ते वील
क्षरा मुच्यते॥ तत्रादौ शुद्ध वाराह लक्ष्मणं पद्मपुराणे॥ वराहः स तु विज्ञेयश्चक्रैयस्य स
दं कुजे॥ तस्य संपूजनाद्देही प्राप्नोति मनसं पितृमिति॥ तथा वाराहकं कृत्वा भुञ्ज्यन्नादि
भिरलं कृतः॥ वराह इति संप्रोक्तः सर्वकामफलप्रद इति॥ ग्रंथांतरेऽपि पृष्ठरेखा समायुक्ता
नीलोत्पलनिभा तथा॥ दीर्घाकारा तु वेदीर्घादारयुक्ता राज्यलक्ष्मी प्रदायिका॥ पुत्रपौत्रादि वृद्धिं
च प्रजास्तान् प्रदास्येति॥ आस्यमानं त्वित्यत्र वराहकृतिकामिति ज्ञेयं॥ अत्रापि पूर्ववच्चिह्नं
बहुतात्म्याभ्यां मुख्यानुकल्पेन ज्ञेयं तस्य पुण्यमनंतकमिति॥ पूजनादिति शेषः॥ अस्या
अशुक्लरीत्यादि चक्रत्वं भवति॥ इति वराहमूर्तिलक्षणानि॥ ॥ अथावतारक्रमप्रसंगेति

शा. ग्रा

३८

नर

रुनैरक्षसांतकनृसिंहयोर्लक्षणासुच्यते॥बुद्धांडपुराणे॥विदारुणाभिधानंस्यान्नृसिंहंदी
र्घकेसरं॥अंतश्चक्रंरुहद्वारंदिक्षिरोगन्नतमस्तकं॥विदारुणमितिख्यातंदंष्ट्राभ्यामुपशोभि
तं॥बुद्धचर्यविपाकेननरसिंहोचितोयदि॥बद्धिश्चात्रुभयंतस्यबद्धिनादद्यतेगृहमिति॥अत्रा
द्याः॥शय्यास्त्रीवर्जनादिरूपंबुद्धचर्यं॥परिपकृतस्यविगतःपाकोविपाकस्तद्वत्गृहस्यश्चे
देनंपूजयतितृदातस्योक्तंफलंभवतिनाविशिष्टंवरहपुराणे॥वारहशक्तिलिंगंतुचक्रंतुवि
षमेस्थिते॥इदानींलनिभंसूत्रंविरेखांलांदिशुभमिति॥तत्रैव॥कूर्मागानिवयपश्येद्वार
हंरूपमेव॥गोःपदंयत्रदृश्येतवरहोनात्रसंशयइति॥कूर्मागयुक्तंवरहरूपमित्यर्थः॥अत्र
द्विचक्राःस्वांकयुताइत्यनेनैतस्यावरहाकृतित्वेषांमेसत्यपिकूर्मागानीवेत्यनेनविशेषवचने

नर

रामः

३८

दुरिप

मौगांशो वराह रूपत्वं बोध्यते ॥ कूर्म मूर्ते स्तु सांगाया स कूर्म रूपत्वमिति विवेकः ॥ अस्या उपदेशा
निदेशा वाक्याभ्यां द्विचक्रत्वमेव ॥ ॥ अथ धरणी वराह लक्षणं ॥ वराह पुराणे ॥ दीर्घा स्यं श्याम
लाकारं पृथग् वलय वेष्टितं ॥ द्वारदेशे तु स चक्रं भू वराहं विदुर्बुधा इति ॥ ॥ पुराण संग्रहे ॥ अधो
वक्रमसंदिग्धं पृष्ठोन्नतमपीनकं ॥ वराह धान्य फल दं सर्वैरा राधनीपकं ॥ अंकुशाकारवदनं
वराहं शुभं विदिति ॥ ॥ अस्या अपुक्त वाक्याभ्यां द्विचक्रत्वमेव ॥ ॥ अथ लक्ष्मी वराह लक्षणं ॥
वराह पुराणे ॥ दक्षया भर्गते चक्रे समेलने प्रदेशतः ॥ वनमालायुतो लक्ष्मी वराहः परिकीर्ति
त इति ॥ अस्या अपुक्तरात्या द्विचक्रत्वमेव ॥ अथ श्वेत वराह लक्षणं ॥ वराह पुराणे ॥ दीर्घघोरा
समायुक्तमेकदंष्ट्रं सुनिर्मलं ॥ वनमालायुतं रम्यं श्वेत वराहमुच्यते इति ॥ ॥ नृसिंह पुराणे ॥
गोक्षीरवर्णमनुलं वनमाला कितं तथा ॥ श्वेत वराहकं नाम ॥ एताव शोधः ॥ वृक्षचारिणं

तस्य पुराणमतन कसिन्नादि पूर्वपत्रे त्रुटितमस्ति

शा. ग्रा. ॥ अतएव वस्त्रवयेरा पूज्योसौ ॥ यतिः संपूजयेदेनं गृहस्थः परिवर्जयेदित्युक्तं तथा ॥ कपिलोयं
 ३५ थिमालाद्योरक्तविंदुरुणचितः ॥ विदारनारसिंहेति दीर्घकेसरशोभित इति ॥ अत्र च विशेषभा
 वे सति वामपार्श्वे स्थिते चक्रे द्विचक्रं च वृहद्वक्रमित्यादि नृसिंहलक्षणं ॥ वस्त्रांडो ॥ वृहद्विंदु
 भिन्नवक्रं सुवर्णकनकाचितं ॥ तद्वाक्षसांतकं ज्ञेयं नृसिंहं वृहद्वक्रं मिति ॥ सुवर्णशोभनं वर्णं ॥
 तथा ॥ अथ वृचक्रमस्यास्यं केशाभारमनोहरं ॥ तच्छिद्रं शसं ज्ञेयं नृसिंहं गृहद्वहकं ॥ अ
 त्रापि पूर्ववद्विचक्रं त्वमुपसंहारश्च पूर्ववत् ॥ अत्र दशावतारयोर्वादिदारणशसं तांतक
 नृसिंहयोर्लक्षणं कृतं ॥ अथ त्रिष्टुभं दशानृसिंहलक्षणं नि ॥ चतुर्विंशतिमूर्तिं क्रमेण
 स्थिभावैष्यंति ॥ इति नृसिंहमूर्तिलक्षणं ॥ ॥ अथ वामनलक्षणं ॥ ॥ वामनारव्याहरेर्मु
 र्तिर्द्विविधा परिकीर्तिता शुद्धवामनसंज्ञेका त्वपरं दक्षिणवामना ॥ तत्रादौ वामनलक्षणं ॥

रामः

३५

पद्मपुराणे ॥ वामनारव्यो भवेद्देवो हस्वयो महाश्रुतिः ॥ दुर्ध्वचक्रस्त्वधोवक्रः सोऽपि स्वार्थपदो नृ
 र्गः ॥ इति वृक्षपुराणे ॥ अतस्तीक्ष्णसंकाशो विंदुना परिभूषितः ॥ परितातध्वजो वज्रो वर्तुलश्चा
 ति शोभनः ॥ अन्नपानसमृद्धादि सुखसौभाग्यवर्द्धनः ॥ आरोग्यसुखदश्चैव वामनपरिकी
 र्तिनः ॥ वारहे ॥ इन्द्रीलनिभाभासंवनमालां वज्रो ज्ज्वलं ॥ हस्वंच वर्तुलं चैव वामनं परिचक्ष्य
 ते ॥ वृक्षांशुपुराणे ॥ वर्तुलं सिग्धमत्यंतस्य चक्रसमन्वितं ॥ हस्वमुन्नतमुच्चैश्च दीर्घात्मस
 ति गह्वरं ॥ स्फुरद्देवावलिपुतं नाभिस्तस्योन्नतो भवेत् ॥ चक्रस्योभयपार्श्वे तु स्नुही पुष्पाक
 र्ती भवेत् ॥ केसरंतुर्वेता र्क्षद्वयते चक्रपार्श्वतः ॥ वामनं गृहीणांश्चेष्टं सुखसौभाग्यसंपद
 ॥ गृहपुत्रान्नृदि च भूलाभां दिशति कुर्वी ॥ मध्यचक्रं चातिहृत्वं अति सिग्धंच कामदी ॥ स्पष्ट
 चक्रं वामनं च नृणामीप्सितदायकं ॥ २ ॥ अतस्तीक्ष्णसुमपरव्यं किं विदुन्नतमस्तकं ॥ तद्वामनं

शा.शा.

४०

कामदंस्याकिंविदस्यष्टचक्रकं॥३॥वर्तुलंनीलमेघाभंवतमालासमन्वितं॥सूक्ष्मरंभंरुह
कुक्षिंवामनंभुविदुल्लभमिति॥४॥अत्राविअनुक्तचक्रसंख्यात्वाद्विचक्रंवामनंविदुरितिसा
मान्यवचनाच्चद्विचक्रत्वंतथापूर्ववद्विहात्यत्रबहुत्वाभ्यांमुख्यानुकलेयोज्ञेयोयथासंभवं
मुखसंहारेपिपूर्ववद्विधेयः॥अविशिष्टदधिवामनलक्षणंतुसंख्यापूर्वेत्यर्थंचतुर्विंशति
मूर्तिप्रक्रमेसेत्यतीति॥इतिवामनमूर्त्तिलक्षणं॥जामदग्न्यक्तभगवान्द्विविधःपरिकी
र्तितः॥एकस्तुप्रतयारव्यातोद्वितीयःशान्तसंज्ञकःपुराणसंग्रहे॥सितकंदमाहुराणेयेतदी
र्घास्यंचरुहदिलं॥भित्तिभागंतंचक्रंवामेवादक्षिणेपिवा॥चक्रभागेभवेद्विंदुःपरश्चा
कृतिरेखया॥युक्तेशेषः॥पृष्ठेवापार्श्वतोवापिरेखादंष्ट्राकृतिर्भवेत्॥जामदग्नित्त
भगवानर्चनीयोमहोभूतामिति॥विष्णुरहस्ये॥वाण्वापांकितोदेवःस्वर्गवर्गःसुखा

रामः

४०

सनः॥ जमदग्निमुतो रामो भुक्तिभोगांश्च यच्छतीति॥ पुराणां तरे॥ लसत्परशुरेखाढ्यो दूर्वाक्ष
मस्तथोन्नतः॥ नाभिदेशे लसच्चक्रो रामो जमदग्निजइति॥ अथ शान्तपरशुरामलक्षणां॥
पुराणसंग्रहे॥ केवलं लोहितपट्टे परश्चाकृतिरेव या॥ सजामदग्निर्भगवान् शांताख्यः
शांतिदोर्वितइति॥ अत्रानुक्तचक्रसंख्यात्वा द्विचक्रत्वमेवोभयोर्भवत्येवं वर्णस्यानुक्तत्वे स
ति पूर्ववदाग्नेयीत्यायेन प्रकरणगतसितकृष्णेषु रक्तसुवर्णवर्णैर्यथासंभवं समस्तैर्व
लैर्वायुक्तत्वं ज्ञेयं॥ तथा चिह्नाल्पत्वबहुत्वाभ्यां पूर्ववन्मुख्यानुकृत्यत्वमपीति॥ इति परश
ुरामलक्षणं॥ ॥ अथ दक्षारथि रामलक्षणं॥ तत्रादौ भेदाः॥ पुराणसंग्रहे॥ राममूर्तिर्वा द
शधा तत्रो राम एव हि॥ बालरामो द्वितीयस्तिसृता रामस्तृतीयकः॥ तारुकवल्मसे ज्ञोन्यो
दशकंठकुलान्तकं गवीरो विजयकश्चान्यो हृष्टकोदंडपूर्वको॥ कालिनाशकरो राम

शा. ग्रा. श्रीरामश्चततः परं॥ पदाभिरामसंज्ञः स्याद्वादशः परिकीर्तिताः॥ अथैवांलक्षरगंवक्ष्ये क
मेरुः कवि सत्तमेति॥ तत्रादौ राममूर्तिलक्षरं॥ बुल्लपुराणे॥ रामचंद्रस्य धातिग्वोर्वाभश्चक्र
शोभितः॥ एष्टेदंडस्य धायाश्चैरेखा समचितः॥ अत्रानुक्तचक्रसंख्यत्वाच्चकाभ्यां शोभा इत्ये
वविग्रहः कार्यः॥ पुराणसंग्रहे॥ वारणेन धनुषायुक्तः पद्मरेखा समचितः॥ कोदंडी कुक्कुटांशभ
मध्यस्थविश्रजितः॥ कल्पद्रुमसमर्पयुक्तः पृष्टे च स्यामवर्णकः॥ एमोदाशार्थी ज्ञेयो दुर्लभो
भुवनत्रय इति॥ ग्रंथांतरे॥ धनुर्वाणायुतंदीपं स्थूलं दीर्घं सविंदुकं॥ नाभिचक्रं बहुद्विदंशमं
दाशार्थी विदुरिति॥ अस्य नाभिचक्रत्वं कथनात् पूर्ववच्चित्रचक्रत्वं सपि॥ ॥ तथैकचक्रोऽपि
सुदुर्लभो भूयते॥ एकचक्रात्तु वचनेनैकस्मिन् वरुणसुशोभना॥ सा राममूर्तिर्विज्ञेया पूजनात्
कल्लिप्रदेति एतस्या दुष्टफलदातृत्वेनावशिष्टयोर्मुख्यानुकल्पत्वेन स्वीकार इति॥ अ

रामः

मत ५

ध्यालरामलक्षणं ॥ वस्त्रांडपुररणे ॥ एहभागेपंचरेखीथापवारणेवपार्थयोः ॥ वालरामः
सविज्ञेयः पुत्रदायीनसंशय इति ॥ अस्यापि पूर्वसद्विचक्रत्वं ॥ ॥ अथ सीतारामलक्षणं ॥
वस्त्रांडपुररणे ॥ एकस्मिन्नेववदनेचतुश्चक्रौ बुदप्रभः ॥ चापवारणं कुशद्वत्रध्वजचामरसंघ
तः ॥ वनमालाधरोदेवः सीतारामः प्रकीर्तितः ॥ सर्वसौभाग्यदः प्रोक्तः सर्वत्रविजयप्रदः ॥ अ
थवादारद्वयेचतुश्चक्रौ बौध्दैकचक्रवान् ॥ वारणतूणीरवापाठ्यः सीतारामः सगचित इ
ति ॥ एतत्त्रक्षरणद्वयलक्षितयोश्चतुश्चक्रपंचचक्रयोः सीतारामयोर्मुख्यानुकल्पार्थं
पूर्वमेवोपेक्ष्यते प्रतिपादितमिति ॥ नात्रप्रतिपादितमिति ज्ञेयं ॥ पादौ कुंकुटां
ऽसमोयेतौ अधोवक्त्रेचकुंऽतौ ॥ द्वारदेशे समेचक्रेकल्परक्षसुविहितः ॥ वामपादौ
त्रिरश्चक्रौ रेखाशुभलां हितः ॥ सीतारामः सविज्ञेयो भुक्तिमुक्तिफलप्रद इति ॥ व

कुंकुटाण्डसमाकारो अधोवक्त्रः सकुण्डल इति पाठान्तरम् २

शा. या. ४२. क्रेतिसामीप्ये सत्यमितेन वक्त्रसमीपे धोभागे कुंडलं भवतीत्यर्थः॥ स चार्थं त्रिचक्रो भवति॥ ३॥
 अथ तारकवल्लसीतारमलक्षरं॥ पद्मपुराणे॥ अंतःक्षतेन धनुर्वागे खुरेण चलां दितः॥ वि
 लत्रयसमायुक्तः षट्सुदर्शनसंयुतः॥ श्यामलोत्ततं पृष्ठं च शूलजं वृक्षलाकृतिः॥ त्रीतार
 मः स विज्ञेयस्तारकवल्गुसंज्ञित इति॥ अयं स्पष्टस्ववटचक्रः॥ ४॥ अथ दशकंठकुलांतकरण
 लक्षरं॥ ब्रह्मांडपुराणे॥ कोदंडीकुटुटांशमः श्यामलः पृथुस्ततः॥ रेखाद्वयसमोपेतो दश
 र्धेधुर्धरः॥ धनुर्गच्छतिको रेखादक्षयार्धेयुतोपिवा॥ पृष्ठतो वा भवेद्दशमो दशकंठकुलांत
 कः॥ इति॥ अयं त्र्यनुक्तचक्रत्वाद्विचक्रः॥ ५॥ अथ वीररामलक्षरं॥ ब्रह्मांडपुराणे॥ वारण
 शीरवापाकुंडली स कसमन्वितः॥ सूक्ष्मकेसरचक्रार्धे वीररामांश्रियावह इति॥ अथ मे
 पि पूर्ववद्विचक्रस्व॥ ६॥ अथ विजयारामलक्षरं॥ ब्रह्मांडे॥ दिव्यवारणेन संयुक्तश्चापतूणी

दशपते पार्श्वतोऽथ वा पा. ४

रामः

४२

रसंयुतः॥ करालवदनोयैस्तैर्विन्दुयुक्चक्रशोभितः॥ सस्याद्विजयरामाख्यः केशरोपेतचक्रकश्चि॥ अयमपि
 सकेशरद्विचक्रः॥ अथदृष्टरामलक्षणम्॥ ब्रह्माण्डे॥ मूर्द्धिमालाधनुर्वीणोपार्श्वेगुरयुतस्तथा॥ दृष्टरामश्चिप्रो
 क्तोभुक्तिमुक्तिफलप्रदश्चि॥ अयमपिद्विचक्रः॥ ८॥ अथकोदण्डरामलक्षणम्॥ ब्रह्माण्डे॥ धनुर्वैकेनसंयुक्तो
 वर्तुलःकिंचिदायतः॥ कोदण्डरामसंज्ञः॥ स्याच्छुद्धनीलांबुदप्रभश्चि॥ अयमपिद्विचक्रः॥ ९॥ अथकलिनाशकरामल
 क्षणम्॥ पद्मपुराणे॥ जम्बूफलसमाकारःकुल्लवर्णःसविन्दुकः॥ पृष्ठेमुषिरमास्येचचक्रेमकरकुण्डले॥ ललाटे
 हेमवाणेनविन्दुनाधनुषायुतः॥ कलिनाशकरःप्रोक्तःसर्वकामफलप्रदः॥ अपुत्रोत्तमतेपुत्रंसर्वमंगलकारण
 मिति॥ पृष्ठेमुषिरमास्येचचक्रेललाटेमकरकुण्डलेइत्येवंद्विचक्रश्चि॥ १०॥ अथश्रीरामलक्षणम्॥
 पद्मपुराणे॥ वदनेप्येकवदनश्चतुश्चक्रोवुदप्रभः॥ श्रीरामश्चि॥ विख्यातःपीतकेशोरचक्रयुक्॥ इति॥ वाराहे
 कोदण्डीकुक्कुटाण्डाभश्यामलोन्नतपृष्ठकः॥ रेखाद्वयसमायुक्तोदारपार्श्वेधनुर्द्वरः॥ श्रीरामश्चि॥ विख्यातो
 भुक्तिमुक्तिफलप्रदश्चि॥ अयंवदनयोर्द्विचक्रश्चि॥ एवंचतुश्चक्रश्चि॥ इत्यर्थः॥ वराहोक्तलक्षणोपेवमेवेतिपूर्वमेव
 प्रपञ्चितम्॥ अयंचतुश्चक्रीभाण्डारीश्रीरामश्चि॥ एवंदृष्टव्यवहारश्चि॥ ११॥ अथपद्मभिरामलक्षणम्॥
 ब्रह्माण्डपुराणे॥ पूर्वभागेत्रिवदनःपार्श्वचक्रेणसंयुतः॥ वाराहणीरचापाख्यःकल्पदृष्टसमन्वितः॥

शा. ग्रा. सिंहासनसमासूढोरामः परिजनेः सह ॥ पद्मभिराम इत्युक्तः सर्वलक्ष्मीप्रदो नृणामिति । त्रिषु
४३ वदनेषु पार्श्वचक्रौष्ठचक्रः स्पष्ट इत्यर्थः ॥ १२ ॥ इति राममूर्तिलक्षणानि ॥ ॥ अथ वलराम
मूर्तिलक्षणान्युच्यन्ते ॥ तस्यास्त्रयोभेदाः ॥ पुराणसंग्रहे ॥ वलरामः सीरपाणिः प्रलंबघ्न इति त्र
यः ॥ प्रभेदा वलरामस्य तेषां लक्षणमुच्यते । पुराणसंग्रहे । दीर्घाकारो दृढद्वारः श्वेतोलांगलचिह्नि
तः । एकचक्रः समुत्तलः पृष्ठे नीलोत्पलप्रभः । वलभद्र इति ख्यातो वलवंशविवर्द्धन इति ॥ एकचक्र
स्त्वयं स्पष्ट एव च । ग्रंथांतरे । श्वेताभो हलचिह्नश्चो मुशलाकृतिरेव च । नीलोत्पलप्रसूनाभः
पृष्ठे वाणासनोपि वा । वलशाली भवेद्रामो वंशकोशविवर्द्धन इति । तथा । द्वितीयो वामचक्रश्च
रेखाचैव तु दक्षिणे ॥ वलशाली भवेद्रामो लांगलेनांकितः प्रभुरिति । स्थूलचक्रो भवेद्देवो हरि
हो हितवर्णकः । वलभद्रः सविज्ञे योगोत्रकीर्तिविवर्द्धन इति । अत्र त्रिष्वपिलक्षणेषु पूर्वो
क्ताः त्रैयीपञ्चदशपन्थाभ्यामेकचक्रत्वमेव ॥ १ ॥ अथ सीरपाणिलक्षणम् ॥ पुराणसंग्रहे ।
सर्वत्ररक्तवर्णः स्यात् श्वेतनीलाभवर्जितः ॥ सुचक्रो वक्रचक्रो वा सीरपाणिः शुभप्रद इति । अ

यमपि पूर्ववदेकचक्रस्य ॥ २॥ अथ प्रलंबघ्नमूर्तिलक्षणम् ॥ पुराणसंग्रहे एकचक्रस्तवदनेरक्तवर्णस
 मन्वितः ॥ प्रलंबघ्न इति ख्यातः पूजितो मृत्युदायक इति । अत्रापि पूर्ववदेकचक्रत्वम् । एवं यद्यपि तिसृष्वपि मू
 र्तिष्वेकचक्रत्वमेव प्राप्तं । तथा । निष्केशरोर्ध्वचक्रस्तु चर्ध्वचक्रः सकेशरः । पद्मनाभ इति प्रोक्तो विपरीतो हलायु
 ध इति ब्रह्माण्डपुराणोक्तपद्मनाभलक्षणाप्रसंगेनैतेषामपि द्विचक्रत्वमुक्तत्वाद् द्विचक्रत्वमपि भवति ॥
 नैतेषां द्विचक्रत्वमेकचक्रत्वं वा मुख्यानुकल्पत्वेन स्वीकार्यमिति बलमूर्तिलक्षणानि ॥ अथ बुद्धमूर्ति
 लक्षणम् । सा द्विधा शुद्धा निर्वाणपूर्विका चेति । तत्र आद्या ब्रह्माण्डपुराणे । अंतर्गत्करसंयुक्तं चक्रहीनं
 तथा भवेत् । निर्वाणबुद्धसंज्ञः स्याद्दृष्टाति परमं पदमिति । इयं स्पष्टैव निश्चिता । द्वितीया पुराणसंग्रहे । अ
 त्तर्गत्करसंयुक्तं चक्रेण रहितं तथा ॥ बुद्धदेवं विजानीयात् पूजकस्य शुभप्रदमिति । स्कन्दपुराणे । अक्षः शून्यं
 बहिः शून्यं बृहत्कुक्षिसमन्वितम् ॥ चक्रहीनं गुहावक्त्रं बुद्धदेवं प्रवक्षते इति पुराणसंग्रहे स्कन्दपुराणे
 कलक्षणाभ्यां स्पष्टमेवास्यापि निश्चक्रत्वम् ॥ ब्रह्मपुराणे । दक्षिराध्वयोपेतमंतश्चक्रद्वया चितम् ॥

शा. ग्रा शिरःपृष्ठोर्ध्वचक्रं च पार्श्वयोर्वापि दृश्यते। नानावर्णयुतं देवं बुद्धसंज्ञं विदुर्बुधा इति। एतस्या मुखे द्विचक्रत्वम्॥
 ४४ शिरःपृष्ठे पार्श्वयोर्वापि चक्रत्वमेवं चतुश्चक्रत्वमित्यर्थः। तेनेयं निश्चक्राचतुश्चक्राः। पितृदेवमवतिः। मुख्यानुक
 ल्यत्वमपि निःसन्दिग्धमिति विवेकः॥१॥ ॥ इति बुद्धमूर्तिलक्षणम्॥ ॥ अथ कल्किमूर्तिलक्षणम्॥ ब्रह्माण्डपुरा
 णे। अतिरक्तः सूक्ष्मविलः स्पष्टचक्रः स्थिरासनः। कृपाणकृतिकारेखा द्वारस्योपरिमस्तके॥ श्लेष्मनाशी भवेत्कल्की
 कले कल्मषनाशन इति। पुराणसंग्रहे। अतिरक्तं स्पष्टचक्रं स्थिरासनयुतं तथा। कृपाणकृतिरेखा कल्किदे
 वे विदुर्बुधा इति। वराहः। इन्द्रनीलनिभो दीर्घो वनमालाविभूषितः। अंकुराकारवदनो धर्मदः कल्किविग्रहः।
 सर्वसौभाग्यदो नृणां सर्वत्र विजयप्रद इति॥१॥ अत्रातिरक्तचिह्नस्याहं विहितत्वेनातिरिक्तारोगदायकलकी
 त्रिप्रहाश्रुभेति वक्ष्यमाणपुराणसंग्रहोक्तसामान्यनिषेधस्तु न प्रवर्तते। तथातिरिक्तेन्द्रनीलवर्णयोर्मिथः उपसंहा
 रासंभवेन विकल्पः स च मुख्यानुकल्पत्वेन व्यवस्थितः। अत्राप्यनुक्तत्वाद्विचक्रत्वमनुमनुसंधेयम्॥ इति कल्कि
 मूर्तिलक्षणम्॥ ॥ मत्स्यकर्मकल्किवामनानामेकैको भेद इति चत्वारो बुद्धस्य द्वौ वराहस्य चत्वारो नृसिंह

रामः

४४

परशुरामयोर्द्वौ वलरामस्य द्वादश दशरथिरामस्य भेदा भवन्तीत्येवं दशावतार मूर्त्तीनामेकौत्रिंशद्भेदा इ
 ति ॥ इति दशावतार मूर्त्तीनां लक्षणानि ॥ ॥ अथ चतुर्विंशति मूर्त्तीनां संभेद लक्षणान्युच्यन्ते ॥ केशवस्त्व
 कएवस्यान्नाशयणोऽष्टभेदवान् ॥ माधवश्चैव गोविन्दो विष्णुर्द्विविध ईति ॥ मधुसूदनस्त्वकएव तद्वज्र
 यस्त्रिविक्रमः ॥ दधिवामनसंज्ञोऽन्यः श्रीधरो हृषीकेशः पद्मनाभश्चैकएव द्विविधा दामोदरः स्मृतः ॥ एकः
 संकर्षणो ज्ञेयो वासुदेवो द्विधामतः ॥ प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्च पुरुषोत्तम एव च ॥ अधोक्षजश्चैत्येकैक
 भेद उक्तो मनीषिणा ॥ मुन्येकसंमिता भेदानरसिंहे समीरिताः ॥ अच्युतो पेन्द्रको चैव जनार्दन हरी तथा ॥
 एकैकभेदा बुद्धिदो श्रीकृष्णस्य द्विविंशतिः ॥ चतुर्विंशति मूर्त्तीनामेवं भेदा भवन्ति हि ॥ ७१ ॥ संमितास्ते
 षां लक्षणानि यथाक्रमम् ॥ कथयामीति शेषः ॥ ॥ अथ केशव मूर्त्तिलक्षणम् ॥ पद्मपुराणे ॥ सौभाग्यं के
 शवो दद्याच्चतुष्कोणो भवेद्विसृतिः ॥ वैखानससंहितायाम् ॥ नाभ्यधस्तमवेच्छंस्वश्चक्रे च वदनांतरे ॥
 केशवः स तु विज्ञेयः सर्वकामफलप्रद इति ॥ विष्णुरहस्ये ॥ सुवर्तुलस्तथास्निग्धः पृष्ठे च सुषिरं भवेत् ॥ नील

शा. ग्रा वर्णस्तथास्थूलो वृत्तचक्रः सुशोभनः ॥ केशवस्तसविज्ञेयः सर्वदुःखविनाशनः ॥ तथा ॥ वामबाध्वे स्थिते
 ४५ चक्रे रेखा वैवर्तुदक्षिणे ॥ रुचिरः सुषिरः स्निग्धः शोभनः सुस्थिरासनः ॥ सोभाग्यं केशवोदद्याच्चतुष्कोणो
 भवेद्यदीति ॥ ब्रह्माण्डपुराणे ॥ नीलवर्णस्तथास्थूलः पृथुचक्रः सुशोभनः ॥ रेखात्रयं दारदेशे पृष्ठे प
 येन लोहितः ॥ सोभाग्यं केशवोदद्याच्चतुष्कोणो भवेत्तत इति ॥ ब्रह्मवैवर्ते ॥ राजतैर्विन्दुभिर्हैमैरचितं
 सूक्ष्मचक्रकम् ॥ वनमाला चितं श्यामं केशवारख्यं विदुर्वुधाः ॥ तथा ॥ पूर्वपश्चिमदिग्भागे यस्य चक्रा
 णि सन्ति हि ॥ केशवं नाम तं विन्ध्यात्महासौख्यप्रदायकमिति ॥ अत्रापि पूर्ववच्चिह्नोपसंहारेण विशि
 ष्टं केशवमूर्तिं लक्षणं कार्यम् ॥ अनुपसंहृताभ्यां वर्तुलत्वचतुष्कोणत्वाभ्यां तस्य विकल्पः ॥ सोपि व्यव
 स्थितः ॥ चतुष्कोणत्वं बहुवाक्योपात्तमन्यत्राननुगतं सत् ॥ केशवस्यैवानुगतं मुख्यं ॥ वर्तुलत्वस्य तद्वि
 परीतत्वेनानुकल्पत्वं चक्राणीति बहुवचनं तु विशेषाभावादुपस्थितत्यागे मानाभावाच्च मुखे द्विचक्रत्वं
 पञ्चासु दर्शनवदेकचक्रत्वमित्येवं त्रित्वे पर्यवसन्नं ज्ञेयम् ॥ समासात्तर्गतचक्रमपि त्रित्वद्वित्वाभ्यामुत्पाद्य मुख्यं

॥ १ ॥
 विष्णु
 विष्णु
 विष्णु

अथ भेदसंख्याकथनपूर्वकं नारायणमूर्तीनां लक्षणानुच्यते ॥ ॥ तत्र नारायणलक्ष्मी
नारायणनरनारायणरूपनारायणवीरनारायणमायानारायणशंकरनारायणमहाना
रायण इत्यष्टौ भेदा भवन्ति । तत्राद्योऽग्निपुराणे । श्यामो नारायणो देवो नाभिचक्रस्तथोन्नतः ॥
दीर्घरेखासमोपेतो दक्षिणे सुषिराच्चितः । तथा । एकपद्मांकितश्चैव दक्षिणावर्तसंयुतः ॥
वर्तुलच्छत्रयुक्तश्च भोगमोक्षप्रदायक इति । ब्रह्मपुराणे । श्यामन नारायणं विन्द्यान्नाभिचक्रं
तथोन्नतम् ॥ दीर्घरेखासमोपेतं दक्षिणे सुषिरं पृथु ॥ इति ब्रह्माण्डपुराणे ॥ श्यामो नारा
यणो देवो नाभिचक्रस्तथोन्नतः ॥ दीर्घरेखात्रयोपेतो दक्षिणे सुषिरं पृथु ॥ विरजे सुमुखः केशध्व
जः सुशोभनः ॥ ताटिकानामरणहारकेयूरलीछनः । नारायणः समाख्यातः सर्वसिद्धि
प्रदायक इति ॥ विष्णुरहस्ये ॥ वामबाध्वे स्थिते चक्रे रेखा चैव तु दक्षिणे ॥ पाण्डवर्णेन संयुक्तः
स्थिरासनः सुवर्तुलः ॥ स स्यान्नारायणो देवो नाभिचक्रसमन्वितः ॥ गदाकृतिस्तथारेखादृश्य

शा. ग्रा.

४६

ते मध्यदेशात् इति । अत्रापि पुपहारविहानामुपसंहारस्तदल्पत्ववहुत्वाभ्यां मुखो नुकल्पो
वास्वीकार्यः । तथा नाभिचक्रकथनात्पूर्ववदुपसंहारेण द्विचक्रत्वं स्पष्टं । द्विचक्रत्वं वाक्याद्वि
चक्रत्वं वानारायणस्य ज्ञेयमिति ॥ १ ॥ ॥ अथ लक्ष्मीनारायणलक्षणम् ॥ वल्लपुराणे ॥
द्वारमेकं चतुश्चक्रं भूषितं वनमालया ॥ लक्ष्मीनारायणो देव भुक्तिमुक्तिफलप्रदः ॥ ध्वजवज्रां
कुशोपेतो वामचक्रः सुवर्तुलः ॥ लक्ष्मीनारायणो देवश्चतुश्चक्रसमन्वितः ॥ पूजनीयः सदा
सद्भिर्वैष्णवैर्मोक्षकामुकैः इति ॥ वल्लपुराणे ॥ एकवक्त्रश्चतुश्चक्रो वर्तुलः श्यामवर्णकः ॥
ध्वजवज्रां कुशोपेतो मालायुक्तः स विन्दुकः ॥ नाति फलो न च स्थूलो लक्ष्मीनारायणः स्मृ
तः । तस्य दर्शनमात्रेणैव भीष्टफलमाप्नुयात् इति पद्मपुराणे ॥ ॥ सूक्ष्मद्वारश्चतुश्चक्रो
वनमालांकितोदरः ॥ लक्ष्मीनारायणः श्रीमान् भुक्तिमुक्तिफलप्रद इति । तथा चत्वारिंश
श्चक्राणि द्वारभागे भवन्ति हि । उदरे वनमाला च लक्ष्मीनारायणो भवेत् ॥ पूजनीयः सदा

सामं
मध्यमं

उत्तमं
म०

म०
रामः

४६

भक्त्या भुक्तिमुक्तिफलप्रद इति ॥ तथा ॥ गदाकृतिविरेखाश्च लक्ष्म्योको मध्यदेशतः ॥ ध्वजवज्रां कुशो
 पेतो वामचक्रः सुवर्तुलः ॥ लक्ष्मीनारायणो देवस्सर्वाभीष्टप्रदायक इति ॥ वल्लारुपुराणो ॥ वर्तुलं व
 र्तुलद्वारं त्रिगंभीरं च गकरम् ॥ समचक्रं समं वक्रं पृष्ठे च वनमालिया ॥ सुवर्णाभं च कृष्णभं लक्ष्मीना
 रायणं विदुरिति ॥ वारुपुराणो ॥ स्थिरासनमतिस्त्रिगंधनातिस्थूलं सुनाभिकम् ॥ चतुश्चक्रसमा
 युक्तं चारुरेवासुशोभितम् ॥ लक्ष्मीनारायणं प्राहुस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतमिति ॥ ॥ गरुडपुराणो
 लक्ष्मीनारायणः साक्षाच्चतुश्चक्रयुतस्तथा ॥ त्रिचक्रो हि भवेद्दामे चक्रं चात्यंतशोभनम् ॥ लक्ष्मी
 नारायणो देवो भुक्तिमुक्तिफलप्रद इति ॥ कृष्णवर्णं चतुश्चक्रं वनमालोपशोभितम् ॥ ध्वजवज्रां
 कुशोपेतं गोपदेन च चिह्नितम् ॥ लक्ष्मीनारायणं देवं सर्वकामफलप्रदमिति ॥ चिह्नितं वनमाला
 भिल्लत्रसन्निहितो हरिः ॥ तस्मिन् गेहे न दारिद्र्यं दुःखं शोकं भयं न हि ॥ न चोरादिभयं तत्र न दुष्टैः

भक्त्या भुक्तिमुक्तिफलप्रद इति

य.पा.

सा.

उ.

ॐ

शा

शा.या.

४७

परिभूयते। अंते मोक्षो भवेत्तस्य पूजकस्य न संशय इति। स्कन्दपुराणे। पक्कजम्बू फलाकार
 श्रित्कितो वनमालया॥ एकद्वारे चेतुश्चक्रो लक्ष्मीनारायणो हरिः॥ गोस्तनाकारचक्राद्यपूर्व
 भागे तु पुष्कलः॥ गोपदेन समायुक्तो ध्वजश्च त्रसमन्वितः॥ श्रीवत्सलांछनोपेतो मालयापरिवेष्टि
 तः॥ अकुशध्वजसंयुक्तो लक्ष्मीनारायणो हरिरिति तथा। एकं मुखं चेतुश्चक्रं वनमाला सुशोभि
 तम्॥ नाति कृत्स्ननाति दीर्घं शंखचक्रादिभिर्युतम्॥ गणपदं चरवङ्गं च तोमरं चापि शोभनम्॥
 सुवर्णविन्दुसंयुक्तं लक्ष्मीनारायणं स्मृतं। तथा पक्कजम्बू फलाकारं वर्तुलं श्यामवर्णकम्॥
 चेतुश्चक्रं समायुक्तं वामभागे तु पुष्कलम्॥ कल्पद्रुमकोक्तं भाभ्यां मस्तकोपरिमण्डितम्॥
 स्वर्णभंस्रस्मवदनं लक्ष्मीनारायणं स्मृतमिति। अत्रापि पूर्ववदुपसंहारो ज्ञेयस्तथा चिन्हा
 ल्पत्वं बहुत्वाभ्यां मुखोऽनुकल्पो ज्ञेयः। लक्ष्मीनारायणस्य शिष्टपरामर्शो ह्येव च न सं

अर्थः

अर्थः

रामः

अनुनामम्

४७

वाह्यैकवदनेचतुश्चक्रवर्जं ज्ञेयं॥ यत्तु ध्वजवर्जं कुशोपेतो वामचक्रः सुवर्तुलः॥ लक्ष्मीना
रायणे देवश्चतुश्चक्रसमचित इत्यादिवाक्येषु चतुश्चक्रातिरिक्तवामचक्रत्वकथनात्स
चक्रवर्णपत्नीयते॥ न तथा॥ वामो वलुपत्नीपोद्गावित्यमरकोशात्सुंदरचक्रत्वपरस्वव
हवाक्येभ्यो यस्य चतुश्चक्रत्वं भवति तथापि लक्ष्मीनारायणसाक्षाच्चतुश्चक्रसमचितं॥
यद्यपि लक्ष्मीनारायणत्रिचक्रो वा भवेद्दामे चक्रं वा तस्य शोभनं॥ लक्ष्मीनारायण
देवो भुक्तिमुक्तिफलप्रद इति॥ गह्वरपराणवाक्यवलाच्चिचक्रत्वमपि भवति॥ तथाऽ
नुक्तचक्रलक्षणेतत्संख्यानुक्तलक्षणवयथा संभवंचक्रोपसंहारः कार्य इति॥ लक्ष्मी
नारायणलक्षणं॥ २॥ अथ मेघनामचक्रत्वं न पंचचक्रत्वं नारायणलक्षणं॥ बृहद्
पुराणे॥ नरनारायणे देवश्चेतवर्गः सुशोभनः॥ तमालदलसंकाशः खण्डपिंकवि

शा. ग्रा.

४८

लेपन इति॥ अयं तामान्यविशेषवाक्याभ्यां द्विचक्र एव॥३॥ रूपनारायणलक्षणं॥ वृक्षां
 पुराणो॥ मुसलायुधमातासि शंखचक्रसमन्वितः॥ रूपनारायणोऽपि पूर्ववद्विचक्र एव॥४॥
 अथ वीरनारायणलक्षणं पुराणसंग्रहे॥ तमालंदलसंकाशः स्वर्णसंकलितस्तथा॥ वीर
 नारायणो देवश्चेतचक्रसुशोभनः॥ मुसलायुधमातासि शंखचक्रगदान्वित इति॥ वीरना
 रायणो यस्तु एवैकचक्रकः॥५॥ अथ मायानारायणलक्षणं॥ स्कंदपुराणो॥ निर्मले सुसु
 खे चक्रे मध्ये चक्रसुशोभनः॥ ताटकनासाभरणहाशंकेयूरलोद्धनः॥ मायानारायणो देवः स
 र्वसिद्धिप्रदायक इति॥ अयं सर्ववाक्येभ्यो द्विचक्र एव॥६॥ अथ शंकरनारायणलक्ष
 णं वृक्षां पुराणो॥ शिवनाभियुतः पार्श्वे वामे वादक्षिणे पिवा॥ स च शंकर पूर्वो वीरना
 रायण इति॥ पुराणसंग्रहे॥ गंडकीगर्भसिंभूतं धनुःकारशोभितं॥ शंखप्रतिमपू

शानः

४८

कीर्तिपाश्वर्द्धपा मलप्रभां॥ सरोजपुटचक्रोग्रमधस्तादुक्तविंदुमत्॥ गोरीलक्ष्मीसमायु
 तं फणीश्रीवत्ससंयुतं॥ श्रीर्धस्थितजटारेखावनमालापरितुलितं सर्वाभीष्टप्रदं श्रीशंकर
 नारायणगणेशकं॥ यः पूजयेन्नरो भक्त्या तर्धभागवशां मुने॥ पुत्रपौत्रैः परिवृतो धनधान्य
 समन्वितः॥ कोटिजन्मकृतं पापं स्पर्शात्सद्यो वितर्षति॥ इह लोके सुखं प्राप्य तत्सायुज्य
 मनुयादिति॥ यवमात्रं तु गतं तस्याप्यवाहं लिङ्गमुच्यते इति॥ तत्क्षुद्रक्षालक्षितशिवता
 मिषाश्वयुक्तो तुक्तचक्रत्वाद्विचक्रोयं॥ ॥ ब्रह्मोरोक्तं शंकरनारायणस्यार्थः॥ तथा
 सामान्यविरस्यष्टः संदीयते विशेषत इति॥ त्यायेन पुराणसंग्रहोक्तं॥ शंकरनाराय
 णोपि शिवतामियुक्तो द्विचक्रो भवति॥ सरोजपुटचक्रोग्रमधस्तादुक्तविंदुमदित्य
 नेनायमर्थस्तुक्त्वात्॥ अत्र श्वर्पादिनारायणभागशिवनाभिस्वरूपमहोत्तरापादिनाराय

शा. ग्रा. रानीशो अनुक्तत्वाद्यच्च दिचक्रत्वं प्राप्तं ॥ तद्वत्तादृक् विंदुमदित्युक्ती ॥ सचार्यं बहुविन्नुफलाभ्यां मु
 ख्यः ॥ ॥ अथ महानारायणालक्षणी ॥ स्कंदपुराणे ॥ कृष्णवर्णो महास्थूलो ह्यष्टचक्रसमन्वितः
 ॥ आंखचक्रगदायुक्तो महानारायणस्मृतः ॥ महानारायणस्तु विशेषवाक्याद्दृष्टचक्रस्य ॥ ८॥
 अथ माधवमूर्तिलक्षणी ॥ वैखानससंहितायां ॥ माधवो मधुवर्णो भोगशर्कीव विलक्षित इति ॥ व
 ह्नां डपुराणे ॥ मधुवर्णो मध्यचक्रः स्निग्धः सूक्ष्मतनुस्तथा ॥ माधवः स तु विज्ञेयो तिनां मोक्षदा
 यक इति ॥ ॥ विश्वरूपे ॥ शुक्लवर्णो तथा स्निग्धो यंचरेखा समन्विता ॥ माधवारव्याशिलाज्ञेया
 मोक्षैकफलदायिनीति ॥ ब्रह्मपुराणे ॥ स्वर्णविन्दुसमायुक्तः कृष्णवर्णो महाद्युतिः ॥ ररेवात्रेयेणा
 संयुक्तश्चक्रद्वयविभूषितः ॥ माधवो नाभिपार्श्वे च पुष्पकीयत्रदृश्यते ॥ तथा ॥ स्थूलचक्रसमा
 युक्तो मधुवर्णो सुविहितः ॥ माधवाक्ततथाज्ञेयो महारोग्यकरं भू इति ॥ ॥ अत्रापि संहारविद्ने

विशिष्टो माधवो ज्ञेयः ॥ चिह्नलपत्ववहुत्वाभ्यां मुख्यानुकल्प इति ॥ द्विचक्रतात्वस्य
हेव भवति ॥ अयंतु सति संभवे गृहस्थानाम पूज्यः ॥ यतीनां मोक्षदायक इति ॥ विशिष्ट
विधानात् महारोगप फलमपि सामान्य विधिरस्य सः संह्रियेत विशेषत इति न्यायेन मोक्ष
परत्वेनैवोपसंहरनीयं गोविंदमूर्ति लक्षणं ॥ ॥ पुराणा संग्रहे ॥ गोविंदः पुराणरीकाक्षः क
श्चवरो गोमहाद्युतिः ॥ दक्षिणो तु गदाचक्रे वा मेधवतलां हनं इति ॥ गदापाय पठित मिशं रे
खानिर्मितं चक्रमित्यर्थः ॥ ब्रह्मांड पुराणे ॥ नातिस्थूलः कश्चवरो गोविंदः पंचवक्रक
॥ वामवक्रो वृहद्धारुन्मतो मध्यनिम्नः ॥ इति ॥ विश्वरूपे ॥ यताका ध्वजचिह्नादीप
प्रवरांसचक्रकं ॥ गोविंदं पूजयेद्भक्त्या सद्यो लक्ष्मीप्रदायकं इति ॥ तथा ॥ ईडनीलसमा
भासा पृथक् चक्रा सुसोभना ॥ गोविंदारवाचसाज्ञेया मूर्तिः सोभापदयिकेति ॥ वराह

शा. ग्रा. पुरारो ॥ ॥ कृष्णवर्णास्तथास्त्रिधा यंचरेखा समन्विता ॥ गोविंदाख्या शिलाज्ञेया स
 ५० र्वसौ भाग्यदायिनी ॥ अस्पृश्यं च मुखत्वाद् द्वाचक्रत्वं ॥ अनुक्तचक्रलक्षणां पितृदेव
 लक्षणां ज्ञेयं ॥ प्रकरणापठितस्य प्रावल्यात् त्वामवक्रः सुंदरवक्रः शमौ वलुपतिपौ द्वा
 वित्पमरात् ॥ उपसंहारादि पूर्ववदिति ॥ ४ ॥ विष्णुः स्थूलचक्रो भवेद्विष्णु
 र्मोक्षकफलदोर्वित इति ॥ ॥ ब्रह्मपुरारो ॥ कृष्णवर्णास्तथा विष्णुः स्थूलचक्रसुशो
 भनः ॥ गदाकारास्तथा रेखा लांछनं मध्यदेशतः ॥ इति ॥ आग्नेये ॥ स्थूलचक्रोऽसिता वि
 ष्णुर्मध्ये रेखा गदाकृतिरिति पुराणा सी ग्रंहे ॥ कृष्णवर्णास्तथा विष्णुः स्थूलचक्रे सुशोभने
 ॥ यस्य मध्ये गदाकारा दृश्यं ते यंचरेखा कति ॥ वैरवानससंहितायां ॥ ॥ कृष्णवर्णास्तथा
 विष्णुः स्थूलचक्रे सुशोभने ॥ गदाकृतिस्तथा रेखा दृश्यं ते एष मध्यत इति ॥ तथा ॥ वा

मचक्रोच्छ्वरुन्नतोमध्यनिमगः॥सकापिलःस्निग्धवर्णविह्वुर्विषयभोगदृशति॥विह्वु
रहस्यो॥विह्वुकृतिस्रथारेखासुविस्त्रातिपुष्कल॥कृष्णवर्णस्रथाविह्वुःस्थूलचक्रे
णशोभितः॥गदाकृतिस्रथारेखालक्ष्यतेमध्यदेशतश्च॥॥वराहपुराणे॥कृष्णवर्णस्र
थाविह्वुःस्थूलचक्रेणशोभितः॥विह्वुकृतिस्रथारेखालक्ष्यतेमध्यदेशतः॥गृहस्थः पूजयेन्नि
तं धनधान्यसमृद्धिमितिपुण्यसंग्रहे॥विह्वुक्रांतासमाकारेवनमालाव्रविहितः॥पंचाश
ध्वरुश्रीमान् विह्वुरित्युच्यतेवधैरिति॥॥अत्रस्थूलचक्रइत्यसुहृदुक्तत्वाद्विचक्रोयं॥तथापूर्व
दुपसंहारेमुख्यानुकल्पोविज्ञेयश्च॥अथमहाविह्वुलक्षणं॥॥पुराणसंग्रहे॥महाविह्वु
ल्लभगवान्दशचक्रेणशोभितः॥स्वर्णरेखासमायुक्तोमणिमारिक्यदीप्तिमानिति॥अ
यंतुनिगदव्याख्यानेनदशचक्रश्च॥॥अथमधुसूदनलक्षणानि॥वैखानससंहिता

रा. ग्रा. ५१ या ॥ नाभिपार्थेशं स्वपद्ममुद्रायस्मिन् दृश्यते ॥ मधुसूदनदेवो सोऽशत्रुहापरिकीर्तित इति ॥
ब्रह्मांडपुराणे ॥ मधुसूदो महादेव एकचक्रो महाधुतिः ॥ सुवर्णेन समायुक्तो महातेजः प्रद-
भ इति ॥ ॥ विष्णुरहस्ये ॥ विल्लाहति र्यं रेखा विवरं चातिशोभनं ॥ मधुसूदन उक्तो सावेक-
चक्रो महाधुतिरिति ॥ तथा ॥ स्वर्णवर्णसमाकीर्णो नीलविंदुभिराचितः ॥ सुवर्तुलस्त्रिगुण-
र्णो गदारेखा सुविहितः ॥ मधुसूदनदेवो यं भुक्तिमुक्तिं प्रयच्छति ॥ ॥ वराहपुराणे ॥ रक्ताव-
र्णा तथा स्थूला कूरा म सुविशाला ॥ मधुसूदनसंज्ञा स्याद्भुक्तिमुक्तिप्रदायिकेति ॥ ॥ त-
था ॥ मधुवर्णे भवेद्देवः षड्भुक्तेः समचितः ॥ धनधान्यसमृद्धिं च प्रदद्यात् मधुसूदन इति ॥
कामपुराणे ॥ पीतगोष्ठतवर्णस्य नागयज्ञोपवीतकः ॥ मधुसूदनदेवो यं भुक्तिमुक्तिं प्रय-
च्छति ॥ अथ षड्भुक्तेः कचकाभ्यां स्युः सवसुरव्यानुकल्पत्वेन विकल्पः ॥ अल्पचिह्न

यां निश्चक्रायां मूर्तेषु द्विकैकचक्रयो र्यथा संभवमुपसंहारः ॥ तथान्यविहामपि पूर्वदुपसं
रेजोय इति ॥ ॥ इति मन्त्रसूदनलक्षणं ॥ अथ त्रिविक्रमलक्षणं ॥ अग्निपुराणे ॥ ॥ त्रयामस्त्रि
विक्रमो दक्षरेखा वामे चरित्क इति ॥ विष्णुरहस्ये ॥ त्रिविक्रमारव्या तु शिलाहेमवर्णमि
हाद्युतिः ॥ तथा ॥ त्रिविक्रमो महादेवः त्रयामवर्णमिहाद्युतिः ॥ इति ॥ तथा ॥ प्रदक्षिणावर्त्तयु
तवनमालाविभूषिता ॥ सा शिलाह्वयवर्णा स्याद्वनवान्यसुखप्रदे इति ॥ त्रिविक्रम इति श्रे
ष्ठः ॥ गह्वरपुराणे ॥ अतसीकुसुमप्रख्यो विंदुना परिशोभित इति त्रिविक्रमस्तथा देवः त्रयामवर्णमिहा
द्युतिरिति ॥ अनुसर्वत्र तथा शरद्वत्तत्पुण्ये पूर्वमूर्त्तिस्तु विहतिदेशार्थ इति ॥ ॥ पद्मपुराणे ॥
त्रिविक्रमस्तथा देवः त्रयाममूर्त्तिमहाद्युती ॥ वामपाशस्थिते पद्मे रेखा चैव तु दक्षिणे इति ॥ त
था सर्वत्र द्वितीयां लक्षणगतपदानां शालयामस्तोत्रांतरगतत्वेन नानोपनिः ॥ वेखा

शा-ग्रा. नसंहितायां॥त्रिविक्रमस्तदादेवःश्यामवर्णमहाद्युतिः॥वामपार्श्वस्थितेचक्रेरेखावेवदक्षिणे
 ५२ ॥तथा॥स्थूलचक्रद्वयोर्मध्येगुडलाक्षकवर्णकः॥द्वारेपरित्यारेखाध्वजाकारानुदक्षिणे॥
 चतस्रोयचदृश्यंतेरेखावामेसमातथा॥देवक्रेमध्यदेशेचशिलायस्यचतुर्मुखी॥सचत्रिवि
 क्रमोज्ञेयःश्यामवर्णमहाद्युतिः॥इति॥स्थूलचक्रद्वयामिकेकारेखामध्येगुडलाक्षकवर्ण
 कारेखामस्तकोपरिध्वजाकारासमारेखादक्षिणवामपार्श्वयोर्मुखमध्येचक्रद्वयंचतुष्को
 णत्रिविक्रमस्त्यर्थः॥पुराणसंग्रहे॥कपिलाभक्षेकवक्रश्चक्रत्रितयभूषितः॥त्रिविक्र
 मस्त्रिष्टदस्यात्पूजकस्यनसंशयइति॥ब्रह्मांडपुराणे॥त्रिविक्रमस्त्रिकोणयश्चक्रत्र
 यसमभूषितः॥दिजेन्द्राणामयंपूज्यो नान्येषां नुकदाचनइति॥तथा॥अधश्चक्रंविशा
 लाभमूर्ध्वचक्रंमुदीर्घकं॥भ्रमरंजनसंकाशमीषदीर्घंत्रिविक्रमं॥चक्रद्वयंविलेवि

द्यावर्धकोडंडसंयुतं इति ॥ विदुरिति शेषः ॥ अत्र द्विचक्रादितत्र चिह्नां किताश्चतुश्चक्रांता
 स्यष्टाष्टवमूर्तिर्नयेतासां मूर्तिनां शक्त्या विकल्पः ॥ निष्कलक्षणानुयथा संभवंचक्रो
 पसंहार इति ॥ ॥ अथ दधिवा मनलक्षणं ॥ पुराणसंग्रहे ॥ अथ चक्राग्रविलसद्दधि
 विंदुं सुवर्तुलं ॥ वामं न नीलवर्णं भवं दंति दधिवा मनमिति ॥ वामं सुंदरमित्यर्थः ॥ छत्र
 कुंडलसंयुक्तं वक्रं वा दधिवा मनं विंदुं मृदुलं च चवर्तुलं वामं नंदधि पूर्वकमिति ॥ एतत्तु
 क्षरणसंयुक्तं दधिवुद्धदशोभितं ॥ वामं नीलवर्णं च हृत्वं चैव सुखपदमिति पादुरित्यनुसंगः ॥
 ॥ बिह्वधर्मोत्तरे ॥ छत्राकारं तथा कूर्ममध्ये चक्रं प्रदर्शयते ॥ दधि विंदुसमायुक्तं यत्सूक्ष्मं
 तदधिवा मनमिति ॥ अत्राप्यस्य चक्रसंख्या कत्या द्विचक्रं वा मनं विदुरिति सामान्य
 वचनाच्च द्विचक्रत्वं ज्ञेयं ॥ तथा पूर्वलक्षणोपयोग्यत्वेनोत्तरे तत्तलक्षणानां प्रवृत्तत्वा

चैव ५

आग्नेये॥ श्रीधरोवनमालाङ्कः पञ्चरेखः सुवर्णरत्न ॥ १

शा. ग्रा. दुपसंहारविहानामुपसंहारस्यष्टरुचेति ॥ ८ ॥ अथ श्रीधरमूर्तिलक्षणं ॥ वृद्धाङ्गपुराणो ॥ श्री
५३ धरस्तु तथा देवाश्चिहितो वनमालया ॥ कदंबकुसुमाकारे रेखापञ्चकसंयुत इति ॥ कदंबकुसुमा
कारे वर्तुल इत्यर्थः ॥ पुराणसंग्रहे ॥ श्रीधरोऽसौ तथा देवाश्चिहितो वनमालया ॥ कदंबकुसुमाका
र उद्धरे रेखा च पादयोरिति ॥ वृद्धाङ्गपुराणो ॥ चक्रैश्च मध्यदेशे तु पञ्चकेन समचितः ॥ तस्मान्न
नं श्यामलाभः स पुनः श्रीधरः स्मृत इति ॥ तथा ॥ निमोदरशिरः पाश्च निम्नमास्यं सुवर्तुलं ॥
निम्नचक्रमतिह्रस्वं श्रीधरं सर्वसिद्धिदमिति ॥ विष्णुरहस्ये ॥ यस्य मध्ये गदाकारद्वयं ते पं
चरेखिकाः ॥ वामपार्श्वे स्थितो रेखा तथा चैव तु दक्षिणे ॥ श्रीधरो वामबहुलो हरिद्वर्णश्च
दृश्यते ॥ सौभाग्यं संप्रदत्तं यत्संपत्सौख्यं ददाति चेति ॥ तथा ॥ कौस्तुभेन तु संयुक्तपीताभ
श्चातिशोभनः ॥ चक्रचक्रसमायुक्तः स्वर्णाभश्च सुशोभन इति ॥ तथा ॥ घनशङ्खलसंकाशं

श्रीधरस्तु करेण मे पा. ३

रामः

५३

श्रीकरं९

वनमालाविभूषितं॥ किंचिद्विषमचक्राद्यं श्रीधरं विदुरिति॥ अत्र विशिष्य विशमचक्र
त्वविधानात्सामान्यप्रवृत्तेरिव विषमचक्रादिनिषेधो नैव वर्तत इति॥ ब्राह्मे॥ पक्षजं वृक्षला
कारंदक्षिणांगो च चक्रिणं॥ श्रीधरेनामविज्ञेयं सर्वसिद्धिप्रदायकं॥ धनधान्यसमृद्धिचरत्ना
निविधिवानिच॥ पुत्रपौत्रादिवृद्धिचरूजनात्त्रयमतेन र इति॥ अत्र सामान्यविधानाच्चक्रचम
ये दशोत्तुवृक्षां डोक्तत्वाच्च द्विचक्रवञ्जेयं॥ अनुक्तचक्रलक्षणेन रूपसंहाराच्चिह्नानां चोपसंहारः
कार्य इति॥ ८॥ अथ हृषीकेशमूर्तिलक्षणं॥ पद्मपुराणे॥ अर्द्धचंद्राकृतीर्देवो हृषीकेश
उदाहृतः॥ तमर्चयितुं तत्सर्वं विषयांश्च समीहितानिति॥ वैखानससंहितायां॥ लूक
रूपनिभाकारायस्य केशः सुवर्चसः॥ वर्मैकं दृश्यते यस्य हृषीकेशः स उच्यते॥ वर्मपञ्जर इ
त्यर्थः॥ विष्णुरहस्ये॥ प्रदक्षिणावर्तयुत वनमालाविभूषिता॥ वर्तुला यत्र रेखा च पृथ

शा. ग्रा. कचकसमचिता ॥ इहार्थफलदा मूर्ति स्नातु यत्नेन पूजयेत् ॥ तथा ॥ वर्तुललिखितसर्वांगिगदा
 ५४ कारश्च दृश्यते ॥ ह्रीं भाववर्तुलाय त्रयीतारे स्वातथ्ये वव ॥ अनेकमूर्तिसंयुक्तः सर्वकामफल
 प्रद इति ॥ तथा ॥ ह्रीं क्षुचैव च सर्वासु यत्नोद्दृश्यते मुखे हृषीकेशः स विज्ञेयः सर्वकामफलप्र
 द इति ॥ पुराणसंग्रहे ॥ पंचरंघ्रसमायुक्तं दशचक्रसमचितं ॥ श्यामलं कोमलं स्निग्धं हृषी
 केशं प्रचक्षते ॥ तथा ॥ अर्धचंद्राकृतिर्देवो हृषीकेश उदाहृतः ॥ नारदीयपुराणे ॥ शंखादि
 गलकेशोऽप्यो हृषीकेशः स उच्यते ॥ अयंतुरेणुवर्गे नशाक्षवर्गे नवाभवेदिति ॥ ॥ वागह
 पुराणे ॥ ॥ इन्द्रनीलनिभाकारः पृथक् चक्रसुशोभनः ॥ हृषीकेशः समाख्यातः सर्वकाम
 फलप्रद इति ॥ अथ पंचास्यनाडुद्देशावशात् स्युद्देशचक्रकथनाच्च दशचक्रत्वज्ञेयं ॥
 ततोऽप्यसंहरचिह्नानामुपसंहररेनुपसंहरिचिह्नानां विकल्पो ज्ञेय इति ॥ ॥ अथ प

हति ५

ज ५

रामः

५४

पद्मनाभलक्षणं॥ वृषपुङ्गवः॥ श्रीयुक्ते पद्मनाभाख्यं पंकजकुवसंयुतं॥ तुल्यस्या पूजयन्नित्यं दर्श
दुः श्रीश्वरो भवेत्॥ निःकेसरैर्द्वचक्रकृत्तु अधश्चक्र सकेसरः॥ पद्मनाभ इति प्रोक्तो विपरीतो ह
लायुध इति॥ एतस्यैव बहुचक्रवद्वर्णा योः सद्भावे दुष्टफलदत्तमुच्यते॥ ॥ पद्मपुङ्गवः॥
बहुभिश्चिह्नितश्चक्रेः शुक्लवर्णादिसंयुतः॥ दैत्यारिः कमलाक्षश्च गदापाणि रधोक्ष
जः॥ पद्मनाभश्च देवः स्यात्समभुः खदायकः॥ तस्मादयं न वै पूज्यो बहुचक्रपद्मनाभ इति॥
विह्वुरहस्ये॥ अतस्ती पुष्पसंकाशो विंदुनो परिभूषितः॥ पद्मनाभ इति ख्यातो दुर्लभः सर्व
कामदः॥ नानावर्णाशिलाचैव पद्मनाभस्य दृश्यते॥ दृष्ट्वा येनेदं श्रीमूर्तिः सतां यत्नेन
पूजयेदिति॥ वरहपुङ्गवः॥ पद्मनाभस्तुल्यचक्रशुक्लवर्णः सुशोभनः॥ दीर्घद्वारं गुह्यं क
स्य चक्रं चोत्तमनाभिकं॥ वनमाला तु कंठे तु श्रीवत्संकश्च दृश्यते॥ पद्मनाभो भवेद्देवः कु

शा.ग्रा.

५५

७२

र्याच्छुभपराजयं ॥ ललाटे शोयता गत्तु शिला र्ध्वं स कांचनं ॥ सुवर्णं भंतस्य चक्रं शश्वत्सो भाग्य
वर्द्धनमिति ॥ तथा ॥ मुखे स्रक्षं मध्यं स्रक्षं मंतः स्रक्षं च दृश्यते ॥ पद्माना भं च विज्ञेयं सोऽस्य दंतं सर्व
कामदमिति ॥ अयं द्विचक्र एव ॥ बुद्ध्या एव पुराणोक्तं लक्षणं तथैवोक्तत्वात् ॥ वद्वृत्तस्य पद्म
नाभनिषेधाच्च ॥ अनुचक्रं लक्षणं पूर्वोक्तचक्रयोरेव संहारविद्वानां चोपसंहारेण विशि
ष्टः पद्मानाभो बोद्धव्यः ॥ विशेषविहितैर्भूनाधिकविद्वाभ्यां वसुधैव कुटुम्बकः पूर्ववत्लेखः ॥ ११ ॥ अ
थ दामोदरमूर्तिलक्षणं ॥ स च दामोदरो द्विविधः ॥ शुद्धो लक्ष्मी पूर्वकश्च ॥ पुराणसंग्रहो ॥ दामो
दरं तथा स्थूलमध्यचक्रं प्रकीर्तितमिति कवित्पाठः ॥ विष्णुरहस्ये ॥ स्थूलो दामोदरो ज्ञेयः स्रक्षव
क्रोभवेत्तु यः ॥ चक्रं मध्यदेशस्थे पूजितं ललितं सुखप्रदः ॥ पूर्वद्वारं तु संकीर्णं पीतवर्णं च दृश्यते ॥ अ
नेकमूर्तिसंभिन्नः सर्वकामफलप्रद इति ॥ वाराहपुं ॥ स्थूलो दामोदरो ज्ञेयः स्रक्षं रं प्रोभवेद्य

तथाच

रामः

५५

दि॥ चक्रे तु मध्यदेशे स्ये पूजितस्तु सुसिद्धिद इति॥ तथा॥ उपर्यधश्चक्रे हेनाति दीर्घं मुखे विलं॥
मध्ये च रेखा लं वैका स च दामोदरः स्मृत इति॥ वज्राण्ड पुराणे॥ दामोदरं च विज्ञेयं चक्रं हयस
मन्त्रितं॥ रक्तपुष्पे स्तमभ्यर्च्य सर्वान् कामानवाप्नुयात्॥ इति॥ नारद पंच एवै नुल्यथोर्युक्त
वक्ष्यमाणो दामोदर साधारण लक्षणमुक्तं॥ मध्यस्थं लपतिष्ठोत्थं चक्रवान् हरिदा कृतिः॥ द्वारे
शेति संकीर्णं पीतरेखा सुदामवान्॥ दामोदराभिधानेन ज्ञेयं योगाङ्गी मणिः॥ पूज्यादमितिः
सिद्धसेवितः श्रेष्ठ भावनः॥ ॥ अथ लक्ष्मी दामोदर लक्षणां॥ स्कंद पुराणे॥ वर्तुलः कृष्णवर्णः
स्यो मध्यचक्रं समन्वितः॥ श्वेत विंदु समा युक्तो लक्ष्मी दामोदरः स्मृतः॥ धनधान्य समृद्धिः स्या
त्पुत्रपौत्रा दिवर्द्धनः॥ पशुवृद्धिर्करा देवो गृहिणं सर्वकाम द इति॥ अथ शुद्ध दामोदरः स्युष्ट एव
द्विचक्रः॥ तथा॥ हर्ववर्षिद्धाधिकतन्मूनत्वाभ्यां मुख्यानुके लपत्वेन विकल्पो ज्ञेय इति॥ अथो

शा. ग्रा.

५६

पिदिचक्रएवप्रकरणागतंचक्रद्वयसंकदात्॥ कतिपयेष्टिद्वैः पूर्वस्माद्विबोभवतिविवेकः॥ ॥ भ
थसंकर्षणमूर्तिलक्षणं॥ वृत्ते॥ द्वयचक्रेणसंलग्ने पूर्वभागश्चपुष्कलः॥ संकर्षणः सविज्ञेयोर
क्ताभश्चातिशोभन इतिरक्ताभश्चश्चेततेजसेतिकचित्पाठः॥ अत्रापिलग्नचक्रस्यविहितत्वा
देवलग्नचक्राथवायास्यद्ग्नचक्रात्वधोमुखेतिवक्ष्यमाणसामान्यनिषेधेनप्रवर्ततइति॥ त
था॥ द्वेचक्रे एकसंलग्ने भागेकं पुष्कलं भवेत्॥ संकर्षणः सविज्ञेयोरक्ताभश्चसुदर्शनइति॥
रक्ताभः ईषदक्ताभ इत्यर्थः॥ अतिरक्तस्यत्वतिरक्ताग्रेतदावेत्यादिमानिषदत्वात्॥ भागेक
पुष्कलमित्यत्रपुरेडाशंकुर्द्धाकरेत्याग्रेयंचतुर्द्धाकरेतीतिवद्वालोक्तेः पूर्वभागो ग्राह्यः॥
वारुहपुराणे॥ चक्रद्वयसमायुक्तः कपिलेनचसंयुतः॥ अतो संकर्षणो नामयतिभिः
पूज्यते सदेति॥ वामनपुराणे॥ शंखचक्रगदाकूर्ममत्स्यांकोयश्चदृश्यते॥ संकर्षणस्त

रामः

५६

आग्नेयेक्षेत्रः संकर्षणो लग्रद्विचक्रो रक्तवर्णक इति ॥ १ ॥

चैवानां सद्यो लक्ष्मी प्रदायक इति ॥ अत्रापि पूर्ववदुपसंहारमुरव्यानुकल्योक्षेत्रे ॥ द्विचक्रं न्ययमे
व भवती ॥ १३ ॥ अथ वासुदेवमूर्ति लक्षणं ॥ सद्विविधः शुद्धः सारव्यश्चेति ॥ तत्राद्यो वास्तवेखान
सं संहितयोः ॥ द्वारदेशे समे च के दृश्येते नान्तरीयके ॥ वासुदेवः सविज्ञेयः शुक्लभस्वत्तेजसा ॥
शुक्ला भस्वाति शोभन इति कचित्पाठः ॥ नान्तरीयके संलग्ने ॥ अग्निपुराणे ॥ वासुदेवः सितो दा
रिणिलालग्नद्विचक्र इति ॥ विष्णुरहणे ॥ अत्र भागे समे च के दृश्येते नान्तरीयके ॥ वासुदेवः सवि
ज्ञेयः शुक्लः पीतांबरव्यय इति ॥ अयमेव वर्णभिकः सन्नययो भवतीति प्रसंगादुक्तं ॥ तथा
वासुदेवो जगद्योविः पीतवर्णेन चिह्नितः ॥ च के द्वारप्रदेशे च सौख्यदः परिकीर्तित इति ॥ अत्रापि
प्रसंगात् पूर्ववज्जाद्यो नेरपिलक्षणा मुक्तं ॥ तथा ॥ वामपाश्वे स्थिते च के सितवर्णेन मिश्रि
तः ॥ वासुदेवः सविज्ञेयो विप्राणां भुक्तिमुक्तिद इति ॥ अत्र विप्राणामिति वाक्यशेषान्नक्षत्रिय

शा. ग्रा. ल. वैश्ययोः पूजेनेधिकार इति ॥ ब्रह्माण्डपुराणे ॥ स्थूलं शि लामहाचक्रं श्यामं चक्रं च वाहरां ॥ वासुदे
 वं च विज्ञेयं सर्वयज्ञफलप्रदमिति ॥ वाहरां जलजमित्यर्थः ॥ अस्य स्थलमेव द्विचक्रत्वं ॥ अ
 थ शान्त वासुदेव लक्षणं ॥ वागहे ॥ रेखा पंचायुधधरो हिमांशुसदृशप्रभः ॥ शान्तो वासुदेवः प्र
 कीर्तित इति ॥ अत्रास्य मुखप्रदेशो पाश्चात्तया संलग्नं चक्रद्वयं शुक्लपीताभ्यां हृत्स्वनीलाभ्यां स
 र्वैर्वावरणैर्योग्यस्य भवति मथुद्धो वासुदेव इत्युक्तं ॥ तत्र पूर्ववदुपसंहारेणानुपसंहारेण वा
 मुप्यानुकल्यो ज्ञेयः ॥ अयमेव शान्तचक्रगदापद्मशालशुक्लवर्णनामिचक्राधिकः सर्वशा
 तास्यो वासुदेवो भवतीति विवेकः ॥ इति वासुदेवमूर्तिलक्षणं ॥ ॥ अथ प्रद्युम्नमूर्तिलक्ष
 णं ॥ ब्रह्मविष्णुवैश्वानरसंहितासु ॥ प्रद्युम्नः सूक्ष्मचक्रं क्लृप्तादिपिलथैव च ॥ शिखासु
 छिद्रवद्भुजलं दध्वाकारं च यद्वेदिति ॥ ब्रह्माण्डपुराणे ॥ प्रद्युम्नः सूक्ष्मचक्रं क्लृप्तादिपिलवर्णं

रामः

५७

सन्धेवचा॥ मयूरगंभाभवेदेखापार्श्वतः पृथतो **य** वेति॥ अनिपुराणे॥ सूक्ष्मचक्रो बद्ध छिद्रः प्रद्युम्नो
 नीलवर्णकः॥ इति प्रद्युम्नपुराणे॥ प्रद्युम्नः सूक्ष्मचक्रः स्यान्नीलांबुजनिभस्तथा॥ **नीलांबुजनि**
॥ नीलांबुजपुतो वेति पाठः॥ सददातिश्रियं नृणां मम भक्त्या पि प्रपूजित इति॥ गह्वरपुराणे॥
 प्रद्युम्नः सूक्ष्मचक्रस्त नीलवर्णस्तथेवचा॥ सुधीरसूक्ष्मबहुलो दीर्घाकारस्तथा भवेदिति अनेक
 सूक्ष्मसुषिर इत्यर्थः॥ अस्याप्यनुचक्रसंख्यत्यादास्याधिकरणा कत्वादिवचनं॥ तथा नीलपी
 तवर्णयोः सर्वश्रौद्धिको विकल्पः॥ उपसंहारश्च पूर्ववज्ज्ञेय इति॥ ॥ इति प्रद्युम्नमूर्तिलक्षणं॥
 अथानिहृदमूर्तिलक्षणं॥ ॥ ब्रह्मपुराणे॥ अनिहृदो दिवा ज्ञेयस्तत्त्वक्षराभेदतः॥ अनिह
 रं तु नीलाभं वने लवातिशेभनं॥ रेखात्रयं तु नृद्वारे पृष्ठे पश्येन लां छितमिति॥ हस्तवर्णसमं
 रं चक्राभितिसमीपं॥ सूक्ष्मचक्रं भवेद्दृष्टं पश्चेव कुलपुष्यवत्॥ पश्चेविकेरा पुष्यधृति

जेयो भुक्ति मुक्ति फल पद इति ॥ स देव देवो विज्ञेयः पुराण पुरुषोत्तम मूर्तिक चित्पाठः ॥ एतस्य नवा
स्य त्वकथनादष्टादश चक्रत्वं ॥ नारद पंचरात्रे ॥ अष्टासु च दिशा स्वास्य मूर्ध्नि मास्यं च यद्भवेत् ॥ पुरु
षोत्तमो भवेद्देवो भोगमोक्षपुण्य पद इति ॥ ब्रह्मणः पुराणे ॥ बहुकं वर्तुलाकारं वनमाला
सुरोभि तं ॥ पुरुषोत्तम मिति व्यातमष्ट सिद्धि प्रदायक मिति ॥ एतस्य बहुकत्वं स्पष्टमेव ॥
तथा तत्रैव ॥ मध्यचक्रः सुवर्णश्च मल्लकेष्टुचक्रकः ॥ पुरुषोत्तमो भवेद्देवः पूजकस्य
शुभपद इति ॥ एतस्य त्रिचक्रत्वमिति पुराण संग्रहे ॥ अतस्ती पुष्पा संकारो विंदुना परि
भूषितः ॥ पुरुषोत्तम उक्तो लोसर्वसौ भाग्यवद्धन इति ॥ तथा ॥ अतिहृद्गोरक्तरेखो ब
हुदं चक्रश्चक्रवान् ॥ क्वचित्कपिलसंयुक्तः स्थलो वा सूक्ष्म एव च ॥ पुरुषोत्तमः स विज्ञेयो
द्वारचक्रेण मणितः ॥ पाशांकुराद्युतश्चक्रं वा स्य पाशैः सुचारुकेति ॥ अत्र पाशांकुरासाहच

शा. प्र.
५९

यावत्कं पूर्ववदेखात्मकं गच्छं ॥ नरदीयपुराणे ॥ खगासनसमाकृतो वाणासनशरो वगः ॥ उभे च
के प्रदृश्येते सर्वसौभाग्यदायक इति ॥ एतस्य द्विवक्तृत्वं स्पष्टमेव ॥ अत्र वाणासन शरो वग इ
ति ॥ वायवाणयुक्तत्वं ज्ञेयं विस्तरहस्ये ॥ पारिजातध्वजो ये तो वज्रं लो वज्र संयुतः ॥ पुरुषोत्त
मः स विज्ञेयः सर्वसौभाग्यदायकः ॥ एतं यो भजते मूर्त्यः शेषपर्यं कशायिनमिति ॥ पुत्रपौत्र
कलचाद्यैर्विष्णुलोकं गच्छति ॥ अत्र पूर्वोक्तलक्षणं विशिष्टस्य शेषपर्यं कशायित्वे सत्ये तस्य
हृदाहृतमित्यर्थः ॥ वाराहपुराणे ॥ अनंतो मूर्ध्नि च काठोऽस्मिन्नंत ॥ पुरुषोत्तम इति ॥ त
था ॥ यस्यामूर्त्ते हस्तमांगं चारुचक्रं समन्वितं ॥ तत्तन्मूर्तिः खगे शानतन्मा मा पुरुषोत्तम इति ॥
भवति शेषः ॥ अत्राद्यादृशष्टविधिकां का उत्तममध्यमजघन्यतराः पुरुषोत्तममूर्तिनां मुख्यात्र
कल्योयः ॥ निश्चकलक्षरोऽयुसं भवमुक्तचकाराण्युषसंहारः कार्यतथान्यविज्ञाना मपि परस्परमुपसंस्त
ते

रामः
५९

रः पूर्ववन्नेयः ॥ वाराहोक्तलक्षणास्यायमर्थः ॥ उक्तवक्ष्यमाणमूर्तिनां तत्र तत्र सिद्धे ज्ञेयलक्षणे ननु
नामो मेवमातके के सचक्रे चेत्तत्त्वक्षणातिरिक्तं भवति तदामस्य पुरुषोत्तमः ॥ तत्र मपुरुषोत्तम
इत्याद्यष्टचक्रपर्यंतं मत्स्यादिमूर्तयोक्तयाः ॥ तद्द्वैमेकविंशतिचक्रपर्यंतं चतुर्विंशतिचक्रपर्यंतं
चोत्तममध्यमाधमादिभावेन विश्वंभरपुरुषोत्तमोक्तयाः ॥ तद्द्वैयावत्संभवचक्रांकाः शुद्धानंतपु
षोत्तमा उत्तममध्यमादिभावेन ज्ञेया इति दिक् ॥ ॥ अथाधोक्षजमूर्तिलक्षणं ॥ ब्रह्माण्डपुराणे ॥ अ
तिल्लहो रक्तरेखो वृत्तदेहः सुचक्रकः ॥ किंचित्कपिलसंयुक्तः स्थूलो वा सूक्ष्मस्त्वया ॥ अधोक्षज इ
ति ख्यातः पूजकस्य शुभपद इति ॥ वृत्तो वर्तुलो न तु स्थूलस्तस्य दृढगुणादानात् ॥ सुषुचक्रे वस्येति
सुचक्र इत्यर्थः ॥ वाराहपुराणे ॥ पार्श्वचक्रद्वयं सूक्ष्ममधोवद न संयुतः ॥ अधोक्षजस्तत्त्वज्ञेयो यति
भिः पूजितो ऽपदेति ॥ अत्राधोवदनपार्श्वचक्रद्वययुक्तो यतीनां पूज्यः ॥ ब्रह्माण्डोक्तस्तत्त्वहस्था

शाल.

६०

दीनामिति विवेकाद्विचकादिः शेषार्थः स्य स एवेति ॥ १८ ॥ ॥ अथ नृसिंहमूर्त्तीनां भेदलक्षणमुच्यं
 ते ॥ ॥ पुराणसंग्रहे ॥ तेषां शुद्धो भवेद्यो-लक्ष्मीपुत्रस्ततः परा ॥ बालश्च कपिलो योगः सर्वतो मुख
 एव च ॥ पातालाकाशकोविद्युदधोमुखविभीषणो ॥ हरज्जालाकुक्षिपूर्वाविट्तास्य महाधको ॥
 अधोरपूर्वकश्चेते नृसिंहाः परिकीर्तिताः ॥ तेषां द्वावतारेणैकाक्षसांतविदारणो ॥ उत्तरे वा वीर्य
 हानौ लक्षणानि क्रमादुवे ॥ ॥ तत्र शुद्धनृसिंहलक्षणं ॥ गह्वरपुराणो ॥ वर्तुलं स्थूलमत्यंतं लघु
 सचक्रसमन्वितं ॥ इत्युन्नतमुखेर्वादीर्घस्य मतिगह्वरं ॥ स्फुरद्देखावल्लिपुतं नाभिलस्योन्न
 तो भवेत् ॥ चक्रस्योभयपार्श्वे तु सुही पुष्यास्तुतिर्भवेत् ॥ केराभारस्तु वैवर्ण्यं दृश्यते चक्रपार्श्वतश्च ॥
 तथा ॥ नृसिंहपीतवर्णस्तु महाचक्रं महागुरुः ॥ यतिः संपूजयेद्देवं गहस्थः परिवर्जयेदिति ॥ पुरा
 णसंग्रहे ॥ नृसिंहो महादेवः पृथुचक्रः सुदंष्ट्रकः ॥ ब्रह्मचर्येण पूज्येत नान्यथा पूजितो भवेदिति ॥

एमः

६०

एतं शुद्धं नृसिंहं यतिरेव पूजयेन्न गृहस्थस्तेषां विज्ञिह्य ब्रह्मचर्याभावादि पूर्वमेवोपयाहिता
ता अस्य द्विचक्रसुयसंहारेण मुख्यानुकलात्तच्च पूर्ववज्जेयमिति ॥ ॥ अलक्ष्मी नृसिंहलक्षणां
॥ नृसिंहपुराणे ॥ वामपार्श्वस्थिते चक्रे कृष्णवर्णः स विंदुकः ॥ लक्ष्मी नृसिंहो विख्यातो भुक्तिमु
क्तिफलप्रदा ॥ अन्नपानमहावृद्धिस्तोभा ग्यारो ग्यवर्द्धन इति ॥ मुखमध्ये द्विचक्र इत्यर्थः ॥ पुराण
संग्रहे ॥ वामभागस्थिते चक्रे वनमाला विभूषितः ॥ लक्ष्मी नृसिंहो विज्ञेयो भुक्तिमुक्तिफल
प्रदा ॥ ब्रह्मपुराणे ॥ नृसिंहस्त्रिविंदुः स्यात्कपिलः पंचविंदुकः ॥ वामाश्रिते पृष्ठे तु लक्ष्मी नृ
हरिः स्मृत इति ॥ शुद्धं नृसिंहलक्षणं विज्ञेयो यं लक्ष्मी नृसिंह इत्यर्थः ॥ तथा ॥ द्विचक्रं च वृद्धं च
वृद्धं च कपिलं कनकप्रभां ॥ लक्ष्मी नृसिंहं तन्नाम्ना ब्रह्मचारिभिरर्चितमिति ॥ नायं गृहस्था
नां पूज्यः ॥ ब्रह्मचारिभिरपुक्ता चार्त्त ॥ अयमपि द्विचक्र इवा ॥ तथा पूर्ववदुपसंहारे मुख्यानु

शाला

६९

कल्पोवाज्ञेयइति॥ अथवालनृसिंहलक्षणं॥ पद्मो॥ सूक्ष्मरेखं द्विचकाब्धं वनमालाभिरचि
तं॥ तदात्तनरसिंहाख्यं यति संसारमोचनमिति॥ अयमपि स्य स्य वद्विचकः॥ अत्रलक्ष्मी
नृसिंहव्यतिरिक्ताः सर्वा अपि नृसिंहमूर्तयः प्रायो गृहस्थव्यतिरिक्तानां पूज्यात्नासां मोक्षो
कफलदातृत्वात् गृहस्थानां विशिष्य प्रतिषिद्धत्वाच्चेति॥ ३॥ अथकपिलनृसिंहलक्षणं॥
पद्मपुराणे॥ नृसिंहः कपिलो ज्ञेयः स्थूलवक्रो गदं दृक्॥ त्रिविंदुः पंचविंदुर्वो वल्लचर्य
रा पूजितः॥ ददाति वांछितं नृणां अधो घस्याशुनाशकः॥ अन्यथा जायते लेशो नात्र का
र्या विचारणा॥ अनी पुराणे॥ नृसिंहः कपिलः स्थूलचक्रः स्यात्पंचविंदुयुगिति॥ वेद्यान
संहितायां॥ कपिलारव्यो नृसिंहस्तपुचक्रः सुशोभनः॥ वल्लचार्याधिकारोत्तिनान्य
था पूजनं भवेदिति॥ ॥ ब्रह्माण्डपुराणे॥ विवृतास्य वामचक्रं वर्तुलं कपिलप्रभं॥ नारसिं

अथविवृतास्य नृसिंहलक्षणम्॥ १॥

रामः

६९

हं हस्यानां भीतिदं विंदुभिर्दत्तमिति ॥ अयमपि द्विचक्रस्य ॥ सामान्यं नृसिंहप्रायपरितत्वात्
 उपसंहारादिपूर्ववदिति ॥ ४ ॥ अथ योगनृसिंहलक्षणं ॥ ॥ ब्रह्मपुराणे ॥ स्थूलचक्रद्वयं
 मध्येऽतलाक्षामवर्णकः ॥ द्वारे परितः खानृसिंहो योगसंज्ञक इति ॥ विष्णुरहस्ये ॥ स
 व्याभागे स्थिते पद्मे दृश्यते हेमविंदुकः ॥ योगनृसिंहो देवयोगो वकीर्तिप्रवर्द्धन इति ॥ गो
 वकीर्तिप्रवर्द्धन इति कथनाद्गृहस्थानामप्ययं पूज्यः ॥ अत्र द्विचक्रं स्पष्टमेव ॥ अन्यत्र
 संहारादिकं पूर्ववदिति ॥ ५ ॥ अथ सर्वतोमुखनृसिंहलक्षणं ॥ ॥ ब्रह्मपुराणे ॥ सप्त
 कं वज्रमुखं सप्तैश्वर्यभूषितं सर्वतोमुखमाख्यातं वभ्रुवर्णं तु मोक्षदमिति ॥ तथा स
 प्रचक्रसमाख्यातो नृसिंहः सर्वतोमुख इति ॥ अस्य सप्तचक्रं स्पष्टं ॥ उपसंहारादिपूर्व
 वत् ॥ ६ ॥ ॥ अथ पातालनृसिंहलक्षणम् ॥ ब्रह्मपुराणे ॥ बह्वक्षं बह्वद्वारं बहुवर्णं

शाला नोहरं॥ तं पातालनृसिंहाख्यं भिक्षुणाममृतप्रदमिति॥ तृतीयचक्रादारभ्य पार्श्वतो दशच
 क्रकः॥ पूर्वोक्तविहिहीनश्च वडूरूपधरो भवेत्॥ पातालनरसिंहो सौ यतीनां मोक्षदायकः॥
 तथा॥ विंदुद्विचक्रं भिन्नचक्रं सुवर्णकनकाचिंतं॥ पातालनरसिंहाख्यं वनमासिभिर्गर्चितं॥
 अयं सुयद्विचक्रपार्श्वे कचक्रादारभ्य अष्टचक्रपर्यंतं उत्तममध्यमादिभावेन पातालनृसिंहो
 दशचक्र इत्यर्थः॥ अनुक्तलक्षणे पूर्ववच्चक्राद्युपसंहारकार्य इति॥ ॥ अथाकाशनृसिंहलक्ष
 क्षणं॥ ब्रह्माण्डपुराणे॥ अत्यष्टचक्रं मध्यस्थं मल्लभारं महोदरं॥ आकाशनृसिंहाख्यं वनवाति
 भिरर्चितमिति॥ अयं भूपि सामान्यनृसिंहप्रायं पठित्वा द्विचक्रं वेति॥ अथ विद्युज्जिकान्
 सिंहलक्षणां॥ ब्रह्माण्डे॥ द्विचक्रं द्विमुखं स्थूलं दूर्वाभं चोन्नतं शिरः॥ दारिद्र्यफलदः पुंसां वि
 द्युज्जिह्वनृसिंहकः॥ ८॥ अथाथो मुखनृसिंहलक्षणां॥ ब्रह्माण्डपुराणे॥ पुरुषार्थे च पृष्ठे

रामः

६३

चचकैरव्यभिर्भोगभितं॥ अधोमुखमितिख्यातमर्चकानांविमुक्तिरिति॥ अयं चधोमुखः स
 नृत्रिचक्रः स्पष्ट एव॥ १०॥ अथविभीषणनृत्तिरुलक्षणां॥ पुराणसंग्रहे॥ दीर्घाकारं दीर्घच
 क्रं रुषकारं रुरुत्तुं॥ विभीषणमिति शोक्तं दीर्घदुःखफलप्रदमिति॥ रुषकाख्यं मास्य
 प्रकरणे क्तमित्यर्थः॥ अयमपि नृत्तिरुपायं पठित्वा द्विचक्र एवेति॥ ११॥ अथगान्धर्वसिंहल
 क्षणां॥ पुराणसंग्रहे॥ लक्ष्मरंघ्रं द्विचक्राख्यं वनमालाविभूषितं॥ तद्वारनरसिंहारं नृणां सं
 सारसोचकमिति॥ अयं नृत्तिरुपायं द्विचक्रः॥ ॥ अथज्वालानृत्तिरुलक्षणां॥ ॥ ब्रह्माण्डपुराणे॥
 लक्ष्मचक्रं द्विचक्राख्यं वनमालाविभूषितं॥ तच्च ज्वालानृत्तिरुलक्षणां नृणां संसारसोचन
 मिति॥ अयमपि स्पष्ट एव द्विचक्रः॥ अत्र ज्वालानृत्तिरुलक्षणां नामीषदपिलक्षणाभावे
 सति सज्ञाभेदत्वेकस्यैव आदित्यशाखांतरे दर्शयित्वा वरुणमावासादिसंज्ञायात्र भेदवदे

ज्वालानृ

वैलक्षणा ५२

शाल

६३

कस्याएवमूर्तेः पुराणभेदा संज्ञा मात्र भेद एवेति ज्ञेयं ॥ एवं यत्र यत्र लक्षणा भेदे संज्ञा मात्रा
मेव तत्र तत्रैव मेवं दृष्टव्यं ॥ १३ ॥ अथ कुक्षिनारसिंहलक्षणां ॥ पुराणं ग्रहे ॥ अत्यष्टचक्र
मत्पात्यमल्यभारं महोदरां ॥ तत्कुक्षिनारसिंहाख्यं वनवासमिश्रितमिति ॥ अयमपि द्वि
चक्र एव ॥ ॥ अथ विदनात्यनृसिंहलक्षणां ॥ ॥ पुराणं संग्रहे ॥ दंष्ट्राकरालवदनं दंष्ट्रचक्रसम
चितं ॥ अघोरख्यं नारसिंहं यतीनां मोक्षदायकमिति ॥ ॥ अयमपि पूर्ववद्विचक्र एवेति ॥
॥ ॥ इति नृसिंहमूर्तिनां सभेदलक्षणा नि ॥ ॥ अथाचुतमूर्तिलक्षणां ॥ ॥ ब्रह्माण्डपुराणे
चतुर्भिरष्टचक्रैस्तु वा मदक्षिराया श्वगैः ॥ अथिष्ठितो मखेरत्पमुखमयेकपाठांतरं ॥ कुंड
लद्वयशोभितः ॥ शंखचक्रगदाशाङ्कुवाणाको मोदकीवरः ॥ भूषणाध्वजपुष्पैश्च कनकज्वा
लकुरोदितः ॥ सोचुतः कथितो नाम्ना दुर्लभस्तपसा चिनेति ॥ चतुर्भिर्वदनैरष्टचक्र इत्यर्थः ॥

रामः

६३

चत्वारिवदनान्यस्यवामदक्षिणपार्श्वयोः॥ मुखदेशेऽप्यकचक्रं इति पाठांतरं॥ वारहपुत्रलो॥
अच्युतो मधुवर्णिभोभास्वचक्रोतिशोभनः॥ पार्श्वे विंदुसमायुक्तो नैष्ठिकैरर्चितो भवेदिति॥
तथा॥ वहिश्चक्रसमायुक्तं तश्चक्रद्वयाचित्रं॥ देवतमच्युतं ज्ञेयं सूक्ष्मरं धंसुशीतलमिति॥
तथा॥ ईदं मूलमधोहीनं वृषामं ववङ्गलं मुखं॥ अच्युतं नाम देवेशं द्वयोर्द्वौकप्रदं यकमि
ति॥ अयं च नववक्रत्रिवक्रो वासुखानुकल्पत्वेन ज्ञेयः॥ अनुक्तचक्रलक्षणायथासंभवमुपसं
हारः कार्यः॥ तथान्यविज्ञानामित्यर्थः॥ अथ जनार्दनमूर्तिलक्षणं॥ ब्रह्मपुराणे॥ द्वारद्वये वतुश्चक्रो
जनार्दन इहोच्यते॥ चक्रद्वयमध्यगतं चक्रद्वयवपुष्कतः॥ ब्रह्मपुराणे॥ पूर्वभागे कवदनः पश्चादेका
स्य संपुटः॥ जनार्दनश्चतुश्चक्रः श्रीप्रदो रिपुनाशन इति॥ पद्मपुराणे॥ द्वारद्वये वतुश्चक्रः समद्वारविभू
षितः॥ जनार्दनः सविज्ञेयः पुत्रलाभप्रयत्नंतीति॥ तथा॥ शंखचक्राब्रुमालां कोनीलस्पृलाकृतिः शुभः॥

शाल ॥ जनार्दनरतिरवातो हिमांशुपरि शीतलशति ॥ पुराणसंगुहो ॥ जनार्दनं किञ्चिन्नीयादनमाला
 ६४ विभूषितम् ॥ उर्ध्वोर्ध्वोऽसमेवकेरुक्ष्मचके सुविहृतः ॥ ब्रूहक्षेत्रसमुत्पन्नश्चतुश्चकीज
 नार्दन इति ॥ बुद्धाराण्डे ॥ श्यामस्थूलं महास्निग्धं मध्यचक्रं सुशोभनं ॥ देवं जनार्दनं नाम म
 हालक्ष्मीप्रदाकमिति ॥ अयं तु वदनद्वये त्वहस्यवचनश्चक्रः ॥ अनुक्तचक्रात्पयोर्ध्वक्षणे
 पूर्वप्रकरणपठितस्य प्रावल्यादुपसंहारेण हारद्वये चतुश्चक्रत्वं ज्ञेयमेवेति ॥ अथोपेन्द्रलक्ष
 णं ॥ बुद्धाराण्डपुराणे ॥ उपेन्द्रो मणिवर्णा भोक्तृचक्रोतिशोभनः ॥ श्यामलः कोमलाभश्च
 वक्रपार्श्वे सुचक्रयुक् ॥ इति ॥ श्यामलः कोमल इति क्वचित्पाठः ॥ तथा ॥ श्यामचक्रप्रमालां
 कोनीलस्थूलाकृतिः शुभः ॥ स उपेन्द्र इति रवातो भक्तिमुक्तिफलप्रद इति ॥ चक्रं तस्मिन्वच
 ने शंखादिप्रायपठितमिति ॥ रिवानिर्मितं ज्ञेयं ॥ स्कान्दे ॥ उपेन्द्र इति नीलाभाः खट्वाकारम

राम

ना
६४

हावतः॥ समवकः समागच्छपार्थरेखात्रयान्वितः॥ भयमपि पूर्ववद्विचक्रएव॥ उपसंहार
दिपूर्ववत्॥ ॥ अथ हरि मूर्ति लक्षणं॥ ब्रह्म पुराणे॥ उद्गुमुखं विजानीया हरितं हरि रूपि
णं॥ काममोक्षप्रदं वैव अर्थदं च विशेषतः॥ तथा॥ उद्गुमुखं विजानीया ज्ञाप्य भवं तुल्यं शु
भं॥ अधो विंदुसमायुक्तं सर्व कामार्थ साधक मिति॥ ब्रह्माण्ड पुराणे॥ अल्पद्वारसमोपे
त हरि मूर्ति रुद्राहतेति॥ गरुड पुराणे॥ इवा मरु कता भावना भिचक्रा तथोच्यते॥ हरि मू
र्ति रित्तिरव्याता राव मुद्रा समन्वितेति॥ एतस्यानी चक्रत्वात् पूर्ववच्चिचक्रत्वं॥ विष्णु रू
प्ये॥ अतस्ती पृथ्वी काशा विंदु वज्र समन्वितेति॥ पारिजात ध्वजो पेता वत्तुला चातिशोभ
ना॥ प्रदक्षिणा वर्तयुत वनमाला विभूषिता॥ सा शिला हरि संज्ञात्मा इ न धाम्य अथ प्रदे
ति॥ पुराण संग्रहे॥ श्यामलं कोमलं च त्वद्वारं पार्थ सुचक्रकं॥ हरि मे नं विजानीया

शा या

६५

सर्वपापप्रणाशनमिति॥ अस्या अपि द्विचक्रं स्पृष्टमेव॥ अनुक्तचक्रलक्षणे पूर्ववद्व्यसंहारः॥
तथोपसंहारिचिह्नानामुपसंहारेणानुक्तलौजेयो॥ ॥ अथ कृष्णमूर्तिनां सभेदलक्षणं॥
पुष्पाङ्गुलि॥ कृष्णः १ सवालौ २ गोपालौ ३ गोवर्द्धनधरो पिचठवै लोक्यमोहनः ४ लः ५ सोभाग्य
वरद ६ स्तथा॥ हविर्गया ७ विजया ८ धृष्टाम गोः ९ सो ग्रेधनं जयात् ॥ सनातनः ११ पारिजात १२
स्यमंतक १३ हरे १४ तथा॥ कंस १५ कालीय १६ चारु १७ उत्तरमर्दन पूर्वकाः ॥ गोवर्द्धन १८ श्री १९ सन्ता
न १९ लक्ष्मी २० मदन २१ वंशदाः ॥ २२ ॥ उत्तरः किंच गोपालो गोवर्द्धनधरस्तथा॥ भेदस्तथा मनोव
क्षो लक्षणा नियथाक्रमं॥ ॥ तत्र कृष्णमूर्तिलक्षणं॥ ॥ पद्मपुष्पाङ्गुलि ॥ पदक्षिणावर्तु
तवनमालाविभूषिता॥ यात्रिलक्ष्मणसंज्ञासाधनधान्यसुखप्रदेति॥ इदं सामान्यल
क्ष्मणशिलालक्षणं॥ बुद्धोऽपुष्पाङ्गुलि ॥ समचक्रे द्वारदेशे कृष्णवर्णसुरो भना॥ सा कृष्णम

रामः

६५

त्रिविज्ञेया पूजिता सौख्यदायिनी ॥ तथा ॥ कृष्ण पीतः कृष्णतनुर्वक्रपाश्वेतुचक्रयुक् ॥ द्वार
तुल्यो भवेत्तामि कूर्वाकारस्तप्यतः ॥ कृष्णो वृत्ताकृतिस्तार्क्ष्य सर्वथा पापनाशन
इति ॥ पीतः पीतविद्रुयुतः ॥ विद्रुवात्रपीतां वराकारविंदुरेखा हि ज्ञेया ॥ तथा ॥ रेखापंचायु
धधरं वनमालाविभूषितं ॥ अत्र विद्रुस्तस्मै वक्रमेनं प्रवक्ष्यते इति ॥ अयं द्वारदेशे सु
खांतः पार्श्वे वा द्विचक्रः स्पष्ट एव ॥ तथान्यविद्रुनां यथा संभवमुपलं हारेणोत्तममध्य
मादिद्रुयेण कृष्णो ज्ञेय इति ॥ १ ॥ अथ बालकृष्णलक्षणं ॥ ब्रह्माण्डपुराणे ॥ उत्तमो मूर्द्धि
कृष्णो भो निमो धस्मात्त्रिविंदुकः ॥ स बालकृष्णो विज्ञेयो दीर्घास्यपुत्रभाग्यददति ॥ अयं
सामान्यविशेषवचनाभ्यां द्विचक्र एव ॥ २ ॥ अथ गोपालकृष्णलक्षणं ॥ ब्रह्माण्डे ॥ कृ
ष्णोति कृष्णो न स्थूलश्चक्राभ्यामुपलक्षितः ॥ वनमालायुतः करेण पृष्ठे श्रीवत्सलां हनः ॥
दण्डं गयुतः पार्श्वे वैष्णवाशो भित्तो मुखे ॥ स गोपाल इति प्रोक्तो गोमूधान्यधनपट्ट

शाल

६६

ति॥ अयं स्पष्टस्वद्विचक्रः॥३॥ ॥ अधो गोवर्धनलक्षणं॥ वामनपुराणो॥ गोकर्णसदृशं वक्रं व
द्रूपं विशेषतः॥ सुवर्णरूपा विदाब्जं चतुश्चक्रादिकं भवेत्॥ कलशां कश्चिदेवेशः सुवर्णसद
शो धर्मः॥ गोवर्धनो भवेद्देवः सोचलां श्रियमर्थदइति॥ अयमपि सामान्यविशेषवचना
भ्यां द्विचक्रस्य॥ चतुश्चक्रादिकमिति शंखचक्राद्विचतुश्चिद्रूपतो भवेत्॥ कलशां कश्चि
त्यनुपरोक्तविहसाहचर्यात्समुच्चयाच्चेति॥४॥ अथ त्रैलोक्यमोहनकृष्णमूर्तिलक्षणं॥
पुराणसंग्रहे॥ कल्पदुर्गमं कोमलांगं वनमालाविभूषितं॥ कृष्णवर्णं तथा सूक्ष्मं सूक्ष्मचक्रे
ण संयुतं॥ अंकुशं च शरं चापपूडं रेखासमन्वितं॥ त्रैलोक्यमोहनं कृष्णं सर्वसंपत्प्रदायक
मिति॥ पूर्ववद्विचक्रमेवा॥५॥ अथ सोभाग्यवरदृक्कृष्णलक्षणं॥ पुराणसंग्रहे॥ उन्नतः पृ
ष्ठभागे स्यादधोभागे तु वर्तुलः॥ नीलवर्णं प्रतीकाशो धनुर्वाणसमन्वितः॥ सांकुशो वामपा
श्च वनमालाविभूषितः॥ सोभाग्यवरदृक्कृष्णः सर्वसंपत्प्रदायक इति॥ अयमपि पूर्व

शम

६६

वहिचक्रः ॥६॥ अथ रुक्मिणीलक्षणं ॥ पुराणसंग्रहे ॥ त्रिधंश्याममुखं सूक्ष्मं तं प्रजां वृन्दप्रभं ॥ स
 मचक्रं सुशोभाय वामपार्श्वे स विंदुकं ॥ अंकुशं वनमालाचतुर्द्वारे वा समन्वितं ॥ रुक्मिणीव
 ल्त्रभंदेवं रुक्मिणीकृष्णसंज्ञकमिति ॥ अथ मपि द्विचक्रस्य ॥७॥ अथ विजयमूर्तिलक्षणं
 लक्षणं ॥ पुराणसंग्रहे ॥ धात्रीफलसमाकारं कृष्णवर्णेन संगतः ॥ धनुर्वीरासमायुक्तो विजयः
 कृष्णसंज्ञक इति ॥ अथ मपि द्विचक्रस्य ॥८॥ अथ चूडामणिलक्षणं ॥ लंकदे ॥ जंबूफ
 लसमाकारं कुकुटासनसंस्थितः ॥ वलयकृतिरेवाक्य उर्द्वरे वा समन्वितः ॥ धनुःपाशाकि
 तो देवश्चक्रद्वयसमन्वितः ॥ मालयावेष्टितश्चैव कृष्णश्चूडामणिः स्मृत इति ॥९॥ अत्रापि
 कुकुटासनस्य विशेषविधाना नवयवलास्थानभंग इति ॥ सामान्यनिषेधो न प्रवर्तते ॥ अ
 यंतु स्य द्विचक्रस्य ॥१०॥ अथ धनंजयकृष्णमूर्तिलक्षणं ॥ लंकदे ॥ स व्यापसंख्येरेवाभि

द्विचक्रयव॥ ॥ अथ श्रीगोपालल० ॥ पुराणसंग्रहे ॥ एतत्त्रक्षरासंयुक्तं दीर्घाकारं महोदरं ॥ श्री
 गोपालमिमं प्राहुः सरैरं वंशलाभैकमिति ॥ एतत्त्रक्षराद्विचक्रत्वादिसामान्यकृत्तलक्ष
 रायुक्तमित्यर्थः ॥ ॥ अथ संतानगोपालल० ॥ वृत्तांटे ॥ दीर्घाकारः कृत्तवर्णः सार्धचंद्रति
 भाननः ॥ सस्यासंतानगोपालः पुत्रपोत्रादिवर्द्धन इति ॥ अयमपि द्विचक्रः ॥ ॥ अथ लक्ष्मी
 गोपाल० ॥ पुराणसंग्रहे ॥ कुक्कुटांडसमोपेतः श्रीधरो वनमालया ॥ वेणुत्वांगलचिह्नाभ्यां
 कुण्डलाभ्यां च चिह्नितः ॥ लक्ष्मीगोपालको देवो रत्नभो भुवनत्रये ॥ वितलाभादिकर्त्ता संप
 दुक्तिफलप्रद इति ॥ अयमपि द्विचक्र एव ॥ ॥ अथ मदगोपाललक्षणां ॥ वृत्तांटे पुराणो ॥ यो
 गोपालः पार्श्वभागे कल्पाख्यं हं युग्मवेत् ॥ सस्यामदनगोपालो मालाकुंडलभूषितः
 पुत्रपोत्रधनैश्च सर्वलोकैकवत्प्रद इति ॥ सामान्यगोपाल एव कल्पावृक्षवनमालाकु
 ण्डल युक्तश्चेन्न हि स एव मदगोपालो भवति ॥ यो गोपाल इति सिद्धवन्निर्देशो न सामान्य

शाया गोपालस्य परमशोभा ॥ सर्वनामपूर्वप्राधान्यपरममूर्तित्वान् ॥ एवं यत्र यत्रोक्तवक्ष्यमाणगोपाललक्षणे
६८ पुमूर्तिविशेषद्योतकंचक्रादिनीकृतवतस्य कृतिभूतसामान्यमूर्तिलक्षणोक्तं ग्राह्यमिति ॥ पुरा
णान्तरे ॥ अर्द्धश्यामोर्द्धरक्तश्चांशवचकगदाधारः ॥ दीर्घछिद्रयुतः सस्याङ्गोपालो मदनाद्वयइ
ति ॥ अयमपि द्विचक्रएव ॥ ॥ अथ वंशगोपाललक्षणं ॥ पुराणसंग्रहे ॥ श्यामं स्निग्धं तथा
सूक्ष्मं वनमालाविभूषितं ॥ चक्रद्वयंचारुवेणुविदुत्रयसमन्वितं ॥ धनुर्वीर्यसमायुक्तं वंशगो
पालसंस्कृतमिति ॥ अयमपि सामान्यविशेषवचनाभ्यां द्विचक्रएव ॥ ॥ अथ गोवर्द्धनलक्ष्णं
वैखानसागमे ॥ घनश्यामश्चतुश्चक्रैर्विदुद्वयसमन्वितः ॥ गोवर्द्धनधरः श्रीमान्सर्वसौभाग्यव
र्द्धनः ॥ पंचरात्रे ॥ दीर्घाकारः कृत्स्नवर्णश्चतुश्चक्रसमन्वितः ॥ उर्द्धरेखासमायुक्तः पार्श्वैरुजत
विंदुकः ॥ त्वर्णविंदुसमायुक्तो वनमालाविभूषितः ॥ गोवर्द्धनधरो देवो गोभूधनविवर्द्धनः ॥
अयंतु स्य स एवैकवदनवदनद्वयेवाचतुश्चक्रः ॥ जनार्दनादिष्वारुतिरक्तसामान्यविशेषल

धरद

रामः
६८

क्षणाभ्यामवगतव्या ॥ गोवर्धनवरुलक्षणां ॥ इति ह्रस्वमूर्त्तीनां लक्षणाणि ॥ ६ ॥ इति चतुर्विंश
 तिलक्षणाणि ॥ अथ क्रमप्राप्तानां प्रकीर्णमूर्त्तीनां लक्षणान्युच्यन्ते ॥ तत्र पद्मपितासामानंतं
 तथा पित्रणादीनां पंचायतनपूजायां नित्यत्वात्तुरेधेन तासामपि सर्वासां ये च कोशास्तपद्य
 पंचायनक्रमेण लक्षणान्यभिधीयन्ते ॥ सचक्रमडको वा मदेवेन ॥ ॥ शंभो मध्यगते हरि न हर
 भूदेवो हरे शंकरे भास्वेनागसुतारवो हरगणेशा जं विकाः स्थापिताः ॥ देव्यां विष्णु हरैकदं तर
 वयो लंबोदरे जेश्वरे नार्याः शंकरभागतोति सुखदा व्यस्ता कृते हा निदाः ॥ ॥ अत्रार्थः ॥ पंचा
 यततं क्रमेण लिख्यते ॥

ग	दे
शं	हरि

ह	दे
ग	शं

वि	दे
ग	हर

ग	ह
हर	वि

ह	दे
हर	वि

 एवं पंचायतनं क्र
 मारणामनेकविधत्वे सप्त
 धिराजश्रीमदनूपसिंहदेवस्य लक्ष्मी नारायणोपासकत्वात्तदतुरेधेन वेष्टनं च मंगीकृत्य लक्ष
 णान्युच्यन्ते ॥ तत्र तावदष्टचक्रादित्रयोदशचक्रपर्यन्ता चक्रपारणनंता च्युतानंतदुत्पाद्या ॥

शाल
६६

नानावर्णस्य नंतोत्मानागभोगेन चिह्नितः॥ अनेकमूर्तिसंयुक्तः सर्वकामफलप्रद इति वक्ष्यमाण
गारुडात्॥ द्वितीये चतुर्दशचक्रादारभ्य चतुर्विंशतिचक्रपर्यन्ता विश्वं भरातंत इत्येकैव मूर्तिश्च का
ल्यत्वं बहुत्वाभ्यामुन्नममध्यमादिभावेनानेकधा॥ अस्यादुभयोर्त्रक्षणा यौर्व्यासज्ज्वलमानुत्प
त्तसमवायेन विशेषणविशेष्यभावः॥ तत उपक्रमादागता द्वितीया पंचविंशतिचक्रादारभ्य
यावत्संभवचक्रांकादुन्नममध्यमादिभावेन शुद्धातंत मूर्तिर्भवति॥ अत्र पूर्वोक्तपुटकोत्तमल
क्षणासद्भावे पुटकोत्तमत्वं ध्यात्वा॥ ॥ तत्रादावाद्याया लक्षणा मुच्यते॥ अग्निपुराणे॥ अनंतो ना
गभोगांको नानैकानेकमूर्तिसानिति॥ वसुपुराणे॥ नानावर्णस्त्वनंतः स्यान्नागभोगेन चि
ह्नित इति॥ वैखानससंहितायां॥ नानावर्णमनंतं च नागभोगेन चिह्नितं॥ अनंतमूर्तिसंभि
न्ने जा निर्युः सर्वकामदामिति॥ पद्मपुराणे॥ अनेकचिह्नो बहुभिश्चिह्नैरप्युपलक्षितः॥ अनं
तः सतु विज्ञेयः सर्वपूजाफलप्रद इति॥ पुराणसंग्रहे॥ नानावर्णस्य नंतोत्मानागभोगेन चिह्नि

राम

६६

३॥ अनेकमूर्तिसंनिभः सर्वकामफलप्रद इति ॥ पदक्षिणावर्तकृतवनमालाविभूषितः ॥ कृमिव
रीपुतधापीधनधान्यसुखप्रदः ॥ पूजनीयः प्रयत्नेन स्थिरः स्निग्धश्च वर्तुल इति ॥ पुराणसंग्रहः ॥ च
पंचवक्त्रं स्थूलतरं परं वदुचक्रकं ॥ विश्वरूपमनंतं वायुत्रयोत्रादिकप्रदं ॥ इदं च वक्ष्यमाणं वि
भूमूर्तेरपिलक्षणं ज्ञेयं ॥ विदुर्नुरहस्ये ॥ दारुणपणितारेखाश्च जाकारा सुशोभना ॥ नानावर्ण
स्मनंतः स्याद्भोगिभोगेन चिह्नितः ॥ चतस्रो यत्र दृश्यंते रेखाः पार्श्वसंमन्वितः ॥ अनेकमू
र्तिसंयुक्तः सर्वकामफलप्रद इति ॥ तथा ॥ नातिस्थूलं नातिदुर्लभं वनमालायुतं हरिं ॥ अनंत
मिति विख्यातं भूमौ सर्वत्र दुर्लभमिति ॥ अयमष्टचक्राद्दृष्ट्या वत्संभवचक्राकलत्तनमूर्ति
विशिष्टा लंतशंज्ञको भवति ॥ ॥ इत्यनंतमूर्तिलक्षणं ॥ ॥ अथ विश्वरूपमूर्तिलक्षणं ॥
ब्रह्माण्डपुराणं ॥ विश्वरूपो हरिः साक्षात्परावतगलोपमः ॥ वदुचक्रां किं नो नेकमूर्तिरूपसं
न्वितः ॥ पंचवक्त्रं स्थूलचक्रः परं वदुचक्रकः ॥ विश्वरूपोऽनंतो वायुत्रयोत्रादिकप्रद इति ॥ ॥

शालः
१०

इति विश्वरूपमूर्तिलक्षणं ॥ ॥ अथ वैकुण्ठमूर्तिलक्षणं ॥ ब्रह्माण्डपुराणे ॥ वैकुण्ठो मणिवर्ण
मश्चक्रमेकंतथां वृजं ॥ द्वारे परित्थारेखा कंजोकारा सुशोभने ॥ अत्रां वृजमिति चक्रविशेष
रां तेजज्जचक्रवानममित्यर्थः ॥ अथी पुराणे ॥ वैकुण्ठस्त्वैकचक्राद्यो मण्यभः स्वदुरेखक
ति ॥ वैखानससंहितायां ॥ वैकुण्ठो मणिरत्नामश्चक्रमेकंतथां वृजं ॥ द्वारे परित्थारेखा चक्र
विहनेन विहित इति ॥ ब्रह्माण्डपुराणे ॥ वैकुण्ठो मणिवर्णो भोवामयाश्चैकचक्रकः ॥ द्वारे परित्था
रेखा पद्माकारा सुशोभना ॥ तथा ॥ अतिस्निग्धः सुवृजश्च वर्तुलद्वारसंयुतः ॥ विलसन्मध्येतथा च
कंदर्पतेत्यंतं शोभनं ॥ वैकुण्ठो मणिवर्णो भोभयथाश्चैकचक्रकः ॥ चक्रस्पदाक्षिणोपाश्चैक
राभोभोभवेत् ॥ वकुलाकृतिश्च दृश्येत मोक्षादिफलदायकः ॥ विद्वन्महत्स्य ॥ पद्मारेखाया
कारलांछनं मध्यदेशतः ॥ वैकुण्ठो मणिरत्नामश्चक्रमेकंतथां वृजमिति ॥ तथा ॥ वैकुण्ठो मणि
रत्नाभोवामतश्चैकचक्रः ॥ ह्रस्वचक्रोतिशोभन इति वा पाठः ॥ द्वारे परित्थारेखा पद्माकार

मम

राम

१०

सुशोभना इति ॥ तथा ॥ वैकुण्ठो माणिरेखा च चक्रमेकं गदां वृजं ॥ द्वारे परितः तथारेखा घटाकारा
सुशोभना ॥ तथा ॥ मधुवर्णं भवेत्स्थूलं चक्रं वा मां ग संस्थितं ॥ वैकुण्ठं नाम देवेशं वृत्तलो
कप्रदायकमिति ॥ अथ तु स्पष्टं वैकुण्ठं ॥ अनुक्तं चक्रं लक्षणे युक्तं प्रकरणं पठितेनैक
चक्रं स्पष्टं पसंहारः ॥ तथान्यविद्वानामपि मुख्यानुक्तं तु पूर्ववज्ज्ञेयाविति ॥ ॥ इति वैकुण्ठमूर्ति
लक्षणं ॥ ॥ अथ हयग्रीवलक्षणं ॥ पद्मपुराणे ॥ हयग्रीवश्च संज्ञायाम् कुशाप्रतिरूपकः ॥ च
क्रं वृजं तस्माद्युक्तः पूजितः सौख्यदो भुवीति ॥ वृत्तपुराणे ॥ हयग्रीवो हयाकारो रेखाचक्रस
मीपगा ॥ बहुरूपसमाकीर्णः पृष्ठे स्यात्नीलरूपक इति ॥ बहुरूपसमायुक्तं पृष्ठं नीलरूपं नील
कमिति ॥ पाठान्तरं ॥ हयग्रीवो कुशाकारो रेखा नीलसविंदुक इति तथा ॥ हयग्रीवो कुशा
कारो रेखाः चंचलं भवति हि ॥ बहुविंदुसमाकीर्णो दिश्यते नीलरूपक इति ॥ तथा ॥ हयग्रीवो यथा
लं वा ईशां काया शिला भवेत् ॥ हयग्रीवो जिला स्यात्प्राज्ञिताज्ञानदानं नृणां ॥ अथाकृतिस्तु

शा. ग्रा
७१

व्यत्यसाक्षमालाशिरःस्थितापञ्जाकृतिर्भवेदापि हयशीर्षात्तस्योमतइति॥ पुराणसं
ग्रहे॥ हयग्रीवो विभगवानरुक्मपीतादिमिश्रितः॥ अंकुशाकृतिकलाक्ष्वचक्रद्वयसमन्वि
तः॥ पञ्जाकृतिस्रथायाश्चैकराउलाकृतिरेववा॥ ज्ञानदोमोक्षदोनुरागभोगदो विनतामृते
तिवाराहे॥ हयग्रीवो कुराकारेरेखाचक्रसमन्वितः॥ कल्पवर्गः स विख्यातो महासार
स्वतप्रदइति॥ तथा॥ कपिलो वर्तुलोद्यतः स्यहचक्रसमन्वितः॥ पंचविंदुसमोपेतः पर
विद्याप्रदोनुराग॥ अन्नपुराणसंग्रहे कृद्विचक्रमनुचक्रलक्ष्मणेष्वहनीयं करण
पठितव्यं प्रावल्मात्तथावचिह्नादिमप्युपसंहारादिपूर्ववत्सोयमिति॥ अथ चतुर्भु
जलक्षणां॥ ब्रह्मपुराणे॥ चतुर्भुजश्चतुश्चक्रो नवमेघसमद्युतिः॥ मण्डलाकारचः स्या
त्तवेद्यामभयप्रदइति॥ शुक्रविदोषाभावादेकस्मिन्वदनेवदनद्वयेवाचतुश्चक्रत्वं ज्ञे
यं॥ लक्ष्मीनारायणादिचतुश्चक्रमूर्तिव्यावर्तकं मण्डलाकृतिकचक्रमेव भवतीति॥ रामः

७१

विवेकः ॥ ॥ अथ गदाधरमूर्तिलक्षणं ॥ बुद्धपुण्यो ॥ गदाधरस्तथा देवो गुरुतुल्यः समंततः ॥ च
 कस्मिन्धोति कस्मिन्धोति चक्रे ॥ इति ॥ गुरुतुल्यो बृहस्पतिवर्णः पीतस्यार्थः ॥ ॥
 पुण्यसंग्रहे ॥ गदाधरस्त्रिरेवामिर्त्वा द्वितो मध्यदेवातः ॥ ध्वजवज्रांकुरौः पीतो वामचक्रः
 सवर्तुल इति ॥ किंदपुण्यो ॥ चक्रद्वयं शुभं यत्परा मां गोवर्तुला कति ॥ देवो गदाधरो ना
 मराजस्य फलप्रदः ॥ अयं स एव द्विचक्रः ॥ उपसंहारादि पूर्ववत् ॥ ॥ अथ पुण्यरीकाक्ष
 लक्षणं ॥ बुद्धपुण्यो ॥ पाश्चेत्वा मूर्द्धि पृष्ठे वाचा मरुद्वयसंयुता ॥ कमलद्वयसंयुतेति पा
 ठांतरं पुण्यरीकाक्षमूर्तिः स्यात्सर्वलोकवशंकरीति ॥ तथा ॥ द्वारे परितथा रेखा पद्माका
 रासुराभना ॥ पाश्चेत्वा मूर्द्धि पृष्ठे वाचा नयनद्वयसंयुतेति ॥ अयमनुक्तचक्रत्वादिचक्र एव ॥
 उपसंहारादी पूर्ववत् ॥ अथ पुण्यरीक लक्षणं ॥ ॥ बुद्धपुण्यो ॥ एकचक्र इति
 के अलकवर्णसमचितः ॥ पुण्यरीकः समाख्यातः रजितो सौ विमोक्षदः ॥ अयमेकचक्रः ॥

अथ समेद सुदर्शन मूर्तिलक्षणं ॥ पुराणसंग्रहे ॥ सुदर्शनं त्रिधा ज्ञेयं लक्षणं तत्र भेदतः ॥ शु-
 द्धं सुदर्शनं चैव तपो भय सुदर्शनं ॥ सुदर्शनं समाख्यातं ज्ञेयं लक्षणं को विदेरिति ॥ तत्रादेश-
 द्धं सुदर्शनं मूर्तिलक्षणां ॥ पुराणसंग्रहे ॥ एकचक्रं शिरोदेशोपाश्वर्षीखादिचिह्नितं ॥ असौ सुदर्श-
 नो देवः पूजनात्सर्वकामदः ॥ अनसीपुष्पसैकाशो विंदुनापरिशोभितः ॥ सुदर्शनः स्मृतो देवः श्यामो
 भूतिमुखप्रदः ॥ इति ॥ ब्रह्मपुराणे ॥ सुदर्शनस्तथा देवः श्यामवर्णो महाद्युतिः ॥ वामपार्श्वे गदाचक्रे रेखा
 चैव तु दक्षिणे ॥ इति ॥ ब्रह्माण्डपुराणे ॥ एकचक्रं शिरोदेशो कृष्णवर्णो मुखस्तथा ॥ सुदर्शनः सविज्ञे-
 यः सर्वपापप्रणाशन इति ॥ यज्ञपुराणे ॥ चक्राकारेण यं क्रिः सायत्रे रेखा मयी भवेत् ॥ स सुदर्शन इ-
 त्येवंख्यातः पूजाफलप्रद इति ॥ तथा ॥ पद्माकारं दत्तचक्रं निम्ननाभि सुदर्शनं भू ॥ सुदर्शनं
 तथा ज्ञेयं सर्वपापप्रणाशनमिति ॥ यद्वा कारं लिखेच्चक्रं निम्ननाभि सुशोभितं ॥ यतिभिः पूजनीयं
 देकचक्रं सुरक्तकमिति ॥ तथा ॥ सुदर्शनं कृष्णवर्णं मुक्तमं परिकीर्तितं ॥ मधुवर्णं मध्यमे स्यात्कपिलं

तुयारित्यजेदिति॥ नगां किंते कृष्णवर्णा विंदुनायारित्रोभिते॥ स्वर्गरेखासमायुक्तेनराराणीभुक्तिमुक्ति
दमिति॥ अतिसूक्ष्मश्यामवर्णासव्याकारसितमुखे॥ कोमलवर्तुलस्तिग्धनराराणीभुविदुर्लभमिति
॥ मधुवर्णांतथारूक्षरक्तकेसरमाण्डित॥ सद्भिर्दृष्टतद्दीनचगृहस्थः परिवर्जयेत्॥ १०॥ अथोभयसु
दर्शनलक्षणां॥ पुराणसंग्रहे॥ एकचक्रेशिरोभागेतथाधोप्येकचक्रकं॥ श्यामवर्णासूक्ष्मरूपेनवा
केनापिचिह्नितं॥ सुदर्शनं चोभयारव्यं देवानामपि दुर्लभं॥ सर्वयः पूजयेन्नित्यं सर्वान्कामानवा
प्नुयादिति॥ अथसमसुदर्शनमूर्तिल०॥ तत्रैव॥ द्वाभ्यां शिरसि चक्राभ्यां पञ्चवाकोरेण भूषितः॥
श्यामवर्णाः पार्श्वभागे गदाशंखादि संयुतः॥ समसुदर्शनो देवो भूतले तीव्रदुर्लभः॥ पूजनीयः सदा
सद्भिर्भुक्तिमुक्तिफलप्रद इति॥ अथति एणामपि सुदर्शनमूर्तिनां क्रमेणो वद्विचक्रत्वं स्पष्ट
मेव॥ अनुक्तचक्रसुदर्शनमूर्तिलक्षणोपुष्कारागतमेकचक्रत्वमुपसीहर्तव्यं॥ तथाचिह्नत्वात्
त्ववद्दुत्वाभ्यां भुरव्यानुकल्पत्वं पूर्ववदवधेयं॥ उभयविधोभयचक्रमूर्तिलक्षणयोर्नकोपि सदेहः

॥ वस्तुतस्तु ॥ नेदं मूर्तित्रयं पारमार्थिकं विशेषनिर्णयभावात् ॥ किंत्वेक एव सुदर्शनमूर्तिश्चक्रेक
 त्वदित्वाभ्यां मुख्यानुकल्पत्वे विद्यते ॥ ११ ॥ अथ योगेश्वरलक्षणी ॥ बुद्ध्याऽपु ॥ दृष्टपते शिखरे लिं
 गं शालग्रामसमुद्भव ॥ सच योगेश्वरो नाम बुद्धहृत्पाव्यपोहति ॥ अस्याप्यनुक्तत्वादिचक्रत्वं ॥ ॥ अ
 थ विष्णुपंजरलक्षणी ॥ ॥ पद्मपुराणे ॥ वज्रकीटोद्भवोऽश्वः पंक्तिभूताश्च यत्र वै ॥ शालग्रामशिलाया
 सा विष्णुपंजरसंज्ञितेति ॥ ॥ अथ यज्ञमूर्तिलक्षणी ॥ बुद्ध्याऽपु ॥ यज्ञमूर्तिस्तु भगवान् पीतर
 क्तादिभिर्मिश्रितः ॥ द्वारस्य वामतश्चक्रेभ्रुकुमुवोदक्षिणोत्तरेति ॥ पुराणासंग्रहे ॥ पीतरक्तायज्ञमूर्ति
 रिति वेदविदो विदुरिति ॥ अस्यानुक्तत्वादिचक्रत्वं ॥ ॥ अथ दत्तात्रयमूर्तिलक्षणी ॥ पुराणासंग्रहे ॥
 पितोरुत्तरेण सिताभश्च द्रुस्वयं दृष्टोन्नतो भवेत् ॥ अक्षमालाकृतिः पृष्ठे दत्तात्रेयः शुभपद इति ॥ तथा ॥
 कश्चोरक्तश्च पीतश्च दत्तात्रेयाभिधो भवेदिति ॥ अयमपि पूर्ववद्विचक्र एव ॥ ॥ अथ शिशुमारमूर्
 तिलक्षणी ॥ बुद्ध्याऽपु ॥ शिशुमारो दीर्घकायो विल्वशाल्पतिगह्वरः ॥ पुरस्तपृष्ठभागे तु चक्रेणैके

नसंयुतः॥ सर्वाधारस्तविज्ञेयः सर्वसिद्धिप्रदो नृणामिति॥ पृष्ठभागे एकचक्रं चक्रे च द्वयमेव मि
लित्वा चक्रत्रयमित्यर्थः॥ १६॥ ॥ अथ हंसमूर्त्तिल० ॥ ब्रह्मण्डपु० ॥ हंसस्तु धनुर्धाकारो नीलश्च
तविमिश्रितः॥ चक्रपद्मसंयुतः केवलीमोक्षदो भवेदिति॥ गण्डपु० ॥ हंसः शंखाकृतिश्चैव ना
भिचक्रस्तथोन्नतः॥ दक्षिणो धनुर्धाकारो वामे कुमुदपुष्पदः॥ दृश्यते भिन्नवर्णास्तु मोक्षवर्गप्रदः श्र
भ इति॥ अस्यानाभिचक्रत्वकथनात् पूर्ववच्चित्रचक्रत्वं॥ १७॥ अथ परमहंसमूर्त्तिल० ॥ ब्रह्मण्डपु
रा० ॥ परमहंसः खगेशान शिखण्डीगलसन्निभः॥ स्निग्धश्चायतश्चतुर्वर्तुलदारसंयुत इति॥ त
था॥ विलम्बे तथा चक्रे दृश्यते ह्यतिशोभने॥ चक्रस्य दक्षिणोपाध्वं धुमरागोर्भास्वरो भवेत्॥ व
राहरेखा तद्वामे दृश्यते विनतासुत॥ मूर्त्तिः परमहंसारव्याचतुर्वर्गफलप्रदेति॥ अयं दिवचनात्स्य
द्वयवद्विचक्रः॥ उपसिंहरादिपूर्ववेदेवा॥ १८॥ ॥ अथ लक्ष्मीपतिलक्षणी॥ ब्रह्मण्डपु० ॥ मुखे वै
पार्श्वतो वापि मयूरगलसन्निभः॥ सूक्ष्मवर्णः पृथुलाक्षः खगचितः॥ लक्ष्मीपतिरिति ख्यातो

शगः ३
७४

लक्ष्मीसंपत्तिदायक इति ॥ अयमनुक्तचक्रत्वाद्विचक्र एव ॥ १९ ॥ अथ गण्डध्वजमूर्तिलक्षणा ॥ वृह-
 राडपुराणे ॥ स्वर्णाभ्रंगखुरः सौम्यो वर्तुलः सिग्धकेसरः ॥ चक्रे मध्यगते क्लृप्ते रेखा विंदु विभूषिते ॥ ल-
 क्ष्मीकरो वै न ते यगण्डध्वजसंज्ञक इति ॥ अयमपि चक्रेति द्विवचनाद्विचक्र एव ॥ ॥ अथ वटपत्रशा-
 यी ॥ वृहन्नाराडपुराणे ॥ वटपत्रशायी भगवान् वर्तुलोत्पन्नशोभनः ॥ क्षीरबुद्बुदवर्त्ताक्षो नीलश्वेत-
 विमिश्रितः ॥ वक्रस्य वामतः शंखो दक्षिणो यज्ञमेव च ॥ वदनैर्कर्मभ्ये देशे सव्यचक्रश्चिर्विंदुक-
 इति ॥ अयस्य ह्यस्य चतुश्चक्रः ॥ लक्ष्मीनारायणाद्विचतुश्चक्रलक्षणा व्यापृतिस्तु क्षीरबुद्बुदवर्त्ता-
 क्षो नीलश्वेतेत्यादिना डुष्टव्या ॥ ॥ अथ विश्वीभरल ॥ वृहन्नाराडे ॥ चक्राद्रीणां वापि विंशत्यायु-
 क्रो विश्वीभरः शुभः ॥ भुक्तिपदौ नृणां मते मोक्षप्रदायक इति ॥ एतस्य प्रकीर्णोऽयं क्रमगतवैकल्पिक-
 द्वितीयत्वाद्विश्वं भरणं तस्यैव ज्ञायते ॥ एवमस्य चतुर्दशचक्रा हर्षमाचतुर्विंशतिचक्रां कि-
 ता भवति ॥ तस्य तस्यैव संज्ञा ज्ञातव्या ॥ ॥ अथ पीतांबरधरो देवः सौख्यदः फलदोऽर्चित इति ॥ एतस्य चक्रमि-

सो ३

राम
७४

त्येकवचनिर्देशादेकचक्रत्वस्यैवमेव॥ उपसंहारादिपूर्ववदिति॥ ॥ अथ सत्यवीरश्रव
 सोल०॥ ब्रह्माण्डपु०॥ सवर्तुलोह्यध्वजः सर्वगो हेमविंदवः॥ सत्यवीरश्रवाः प्रोक्तः सर्वसौ
 भाग्यवर्द्धन इति॥ वर्तुलः पंचवक्त्रः ससर्वगो हेमविंदवः॥ सत्यवीरश्रवाः प्रोक्तः सर्वसौभाग्य
 वर्द्धन इति॥ अस्म्यपंचास्यत्वकथनाद्दशचक्रत्वस्यैवमेव॥ तेन सत्यश्रवानंतसंज्ञाभवति॥
 उपसंहारादिपूर्ववदिति॥ २४॥ ॥ अथामृताहरणामू०॥ ब्रह्माण्ड॥ वर्तुलोह्ववदतोह्व
 चक्रोतिकोमलः॥ मध्यचक्रेतिपाठः॥ अमृताहरणो देवो नीलोत्पलसमप्रभ इति॥ अस्या
 नुक्तचक्रत्वाद्विचक्रत्वम्॥ ॥ अथ नरमूर्तिल०॥ ब्रह्माण्ड॥ नरमूर्तिस्तु भगवान् नित सीकुसु
 मप्रभः॥ एकचक्रसमोपेतो ब्रह्मसूत्रचपार्धकेश इति॥ अयं स्पृष्टवैकचक्रः॥ ॥ अथ शेषमू
 र्तिलक्षणी॥ ब्रह्माण्डपु०॥ नागवत्कुण्डलीभूतरेखापंक्तिः सशेषक इति॥ ब्रह्माण्डपु०॥ अथ वाकु
 राडलीभूतनागभोगसमन्वितः॥ शेषमूर्तिस्तु भगवान् शेषैश्वर्यदायक इति॥ नूथा॥ पृष्ठादिमू

शा. शा.

७५

ईपर्यंतं वलयाकाररेखया ॥ सुवर्गानि भयाद्वित्रिचतुःपंचादिसंख्यया ॥ संयुक्ता समचक्राद्या
श्यामानीलापिता ॥ पिव ॥ शेषमूर्तिरिति ख्याता सर्वैश्वर्यप्रदायिकेति अर्थं तु स्य स एव द्विचक्रः ॥ अ
नुक्तचक्रलक्षणेन प्रपसीहारादिपूर्ववत् ॥ ॥ अथासुडू ॥ पद्मपुराणे ॥ पद्माकारे च पंक्ती द्वे
मध्ये लंबाचरे खिका ॥ गरुडः स तु विज्ञेयो भुक्तिमुक्तिप्रदायक इति ॥ ब्रह्मणोऽ ॥ द्विपद्माभ्यामुपे
तय ज्ञासुडू भुवि दुर्लभं ॥ दुर्लभं समचक्रं च कलौ कल्मषनाशनमिति ॥ तथा ॥ कल्मषो घविना
शीत्याद्वलयाकाररेखया ॥ सुवर्गानि भयाद्वित्रिचतुष्टयसमेतया ॥ संयुक्ता भुभदात्री स्याद्वा
मानीलापिता ॥ त्रिकाणां घेन विदोषविशिष्टा शिलायस्य गरुडस्य सकल्मषो घविनाशिनी
त्यर्थः ॥ तथा ॥ द्विपद्माभ्यामुपेतं च द्वारेष्टी विद्यमो स्थितौ ॥ स्थूलीचिह्नं मुखे यस्य कलत्रेन समन्वि
तं ॥ वै न ते यं विजानीय भुवि दुर्लभं ॥ दुर्लभं समचक्रं च कलौ कल्मषनाशनमिति ॥ तथा ॥ कल्म
षो घविनाशीत्याद्वलयाकाररेखया ॥ सुवर्गानि भयोऽह्लाच्छन्नैस्तु सुलां छितमिति ॥ द्वाराधः प्रदेशो

राम

७५

रेखा निर्मितं विषमसंस्थानकर्म विद्वयस्येयं ॥ तथा गायत्र्या कारेतुं यं कीदृशं ध्येदीर्घाचरे खिका ॥ गरुडः स तु विज्ञेय इति ॥ अस्याप्यनुक्तं
 तस्यैवाकत्वात् पूर्ववद्विचक्रत्वं मेव ॥ उपसंहारादि पूर्ववत् ॥ ॥ अथ वनमाला मूर्तिः ॥ वह्नारो ॥ शिलाशुभ्रावसुहृद्गणाशुभ्रचक्रासुशोभना ॥ व
 नमाली स विज्ञेयो ह्यश्वमेधफलपद इति ॥ अथ मयि द्विचक्रः ॥ ॥ अथ मुरारि मूर्तिः ॥ पुराणार्सी ॥ अस्याप्योवज्रचक्रश्च त्रयामवर्णास्तथो ज्ज
 लः ॥ मुकुटः सर्वपापघ्नः पौंडरीकफलपद इति ॥ अस्यास्यः षड्वक्र इत्यर्थः ॥ तथा चोक्तं ॥ वृक्षां ॥ अथ मुखेन मुकुटाख्यः सती मुक्तिप्रदाय
 क इति ॥ अयं षड्वक्रकथनात् द्वादशचक्रः तथा पूर्वोक्तानि तलक्षणा लक्षितत्वात् मुकुटाख्यं तस्यैवोपि भवतीति ॥ ३२ ॥ अथ श्री
 वत्सलां छनमू ॥ पुराणार्सी ॥ श्रीफलाकारसदृशी पीतवस्त्रमचक्रिणी ॥ श्रीवत्सलां छनं तामस्यैव हत्याया विनाशानामिति ॥ तथा श्री
 फलकारकं क्षेत्री पीतारव्यं वामचक्रिणी ॥ श्रीवत्सनामदेवैव हत्याकोटि विनाशानामिति ॥ अयमपि द्विचक्रः ॥ उपसंहारादि पूर्वव
 दिति ॥ ३२ ॥ अथ धरणी धरमू ॥ वर्तुलोद्धारचक्रश्च शिलास्थूलः सुशोभनः ॥ धरणी धरः स विज्ञेयः सर्वयज्ञफलपद इति ॥ अयं
 मनुक्तचक्रत्वाद्विचक्रः ॥ ॥ अथ योगराजमू ॥ विष्णुरहस्ये ॥ वामांगे पुष्कली स्त्रिगर्ध द्विचक्रं च सुहृद्भक्तं ॥ अयं तु स्य ह्यखवद्वि
 चक्रः ॥ ॥ अथ श्रीमूर्तिः ॥ पुराणार्सी ॥ अधोवत्ता त्रिवदनः षड्वक्रः श्यामलो विभूः ॥ श्रीमूर्तिः तलक्षणी सर्वसौभाग्यप्रदमिति ॥ ६ प्रोक्तं
 ॥ स्कान्दे ॥ शंखचक्रादिकमलकमराडलुनिशाकरैः ॥ श्रुवत्रयेणार्सीयुक्तः श्रीमूर्तिस्तु शुभप्रद इति ॥ अयं स्य ह्यखवद्विचक्रः ॥ उपसं
 हारादि पूर्ववत् ॥ ॥ अथ श्रीसहाय मूर्तिः ॥ पुराणार्सी ग्रहे ॥ चक्रैस्तु केवलेयं रूपं च भिः समलक्षितः ॥ वनमालां कितञ्चैव
 सन्नेयः श्रीसहायक इति ॥ अयं पंचचक्रः स्य ह्यखव ॥ ॥ अथ देवदेव मूर्तिः ॥ स्कान्दे पुराणे ॥ रूर्वाभः स ह्यमवदनः पीर
 खासुहृद्भक्तः ॥ विद्विषु दिक्षु सर्वासु दृश्यते च समीततः ॥ स देवदेवो विज्ञेयः पुराणा पुरुषोत्तमः ॥ अयमपि द्विचक्रः ॥ ॥
 अथ कपिल मूर्तिः ॥ स्कान्दे ॥ कपिलो वर्तुलोत्पंत स्य ह्यचक्रसमन्वितः पंचविडुसमोपेतः परविद्यापदो नृणां

॥ ६ प्रोक्तं
 राक्षसयक

शाः ल ॥ अयमपि द्विचक्रः ॥ ॥ अथाव्ययमूर्तिलक्षणी ॥ बाले ॥ पदक्षिर्गोष्ठतश्चैव वनमालाविभूषितः ॥
 ७६ हस्तवर्णयुतश्चापि धनधान्यसुखपदः ॥ पूजनीयः प्रयत्नेन स्थिरस्तिग्धश्च वर्तुलः ॥ बज्रबक्रौक्षरच
 क्रः सौरवदस्तेन चाव्ययः ॥ अस्य बहुस्य त्वकथनादुपस्थितत्यागे मानाभावेन त्रिवक्रत्वात् षड्
 क्रत्वं भवति ॥ ॥ अथ क्षीराक्षि यिलक्षणी ॥ स्कान्दे ॥ एकचक्रं च वदने पंचायुधलसन्ननुः ॥ पृ
 ष्ठे सुवर्तुलरेखा क्षीरकान्ति समन्वितं ॥ चक्रस्योभयपार्श्वे त्वफणिपंजरशोणितं ॥ सुवर्तुलं तथास्त्रि
 र्धं क्षीराक्षि त्रायनं विदुरिति ॥ अयमेकचक्रः स्पष्टः ॥ ॥ अथ मुशालायुधमूर्तिलक्षणी ॥ ब्रह्मसंहिता ॥ मुश
 लाकाररेखाभिश्चैकचक्रेणालांछितः ॥ मुशालायुधनामास्यां च्छुरवचक्रगदान्वितः ॥ पूजनाच्चैव सर्व
 षां भुक्तिमुक्तिफलपद इति ॥ अयमेकचक्रः स्पष्टः ॥ ॥ अथ चक्रपाणिलक्षणी ॥ ब्रह्मसंहिता ॥ पुराणे
 ॥ पूर्वभागे त्रिवदनः यश्चादेकास्य संयुतः ॥ चक्रपाणिरिति ख्यातश्चक्रवर्त्ति त्वदायक इति ॥ ए
 तस्य चतुर्मुखत्वाद्दृष्टव्यं चक्रत्वं ॥ ॥ तथाप्यकीर्णकोयक्रमराननमूर्तिलक्षणाप्रकारेणैव
 चक्रपाणैतत्संज्ञाकत्वं भवतीति ॥ ४२ ॥ ॥ अथ बहुमूर्तिलक्षणी ॥ ॥ ॥

अथ बहुमूर्तिलक्षणमावधारणे ॥ अथ नरे पृथक् च केवलतास्य समन्ततः ॥ बहुरूपी समा
ख्यातः प्रजितो मोक्षदायक इति ॥ स तस्य बहुचक्रत्वाच्चित्रकत्वं ॥ तथा हि ॥ बहुला स्याद्विस्तीर्णस्य
सत्त्विनृदिवकात्स्वहिरेकचक्रत्वं एवं चित्रकत्वं ॥ तृतीयचक्रादारभ्य प्राक्चतुर्दशचक्रतः ॥ पाताल
नरसिंहो वा बहुरूपो ये वा भवेदिति वचनेनानेकविधित्वे प्राप्ते पातालमृसिंहवदुपस्थितत्वागेमा
नाभावाच्चित्रकत्वमेवेति ॥ एवं सत्पण्याहृत्य वेष्टनस्मृतिमूलभूतश्रुतिवत्पुराणां नरेवकांतरेयुक्त
त्वं वेत्तुं हि तथा क्तं नो वेदुं कन्यायेन निर्णयदुति ॥ बहुरूपमूर्तिः ॥ अथ जगद्योनिमूर्तिलः ॥ बह्यादे ॥
दारवकोरक्तवर्णो जगद्योनि सुखप्रद इति ॥ अयमपि द्विवक्त्रः ॥ अथ त्रिमूर्तिलः ॥ बह्यादे ॥
द्विविधं त्रिवदनः षड्भुजः स्यात्सलांगलधृक् ॥ त्रिमूर्तिरिति विख्यातः सर्वसौभाग्यप्रद इति ॥ वामनपुराणोक्तं
चक्रत्रयसमेतावा त्रिमूर्तिः स्याच्छुभप्रद इति ॥ अत्रोक्तलक्षणोक्तषट्चक्राभ्यां सुखायुक्तलक्षणं च

यकर

शालया. एतव॥ इति॥ ॥ अथ विषक्सेनमूर्तिलक्षणां॥ स्कंदपुराणे॥ पद्मकोशप्रतीकाशेनवचक्रसमन्वि
 तः॥ विषक्सेनस्तु भगवानश्वमेधफलपददति॥ पुराणसङ्ग्रहे॥ अष्टचक्रश्चतुर्वक्त्रश्चि
 रश्चक्रसमन्वितः॥ श्वेतोखासमायुक्तः सप्तवर्णः स्थिरासनः॥ शंखचक्रगदायुक्तो धनुर्वारासमन्वि
 तः॥ यज्ञसूत्रधराः श्रीमान्विष्णुक्सेनः प्रकीर्तितदति॥ अयं नवचक्रस्पृष्टव॥ उपसंहारदिपूर्ववत्॥ ॥
 एतस्याप्युपक्रमगतानां लक्षणालक्षितत्वेन विषक्सेनासंज्ञाकत्वं च भवेतीति॥ ४६॥ अथ हेहयभूति
 लक्षणां॥ बुद्ध्या रोड॥ गर्भाकोरुचक्रे हेपद्येदक्षिणोवहि॥ पद्मपत्राकृतिर्वीर्यहेमवर्णसमा
 कुलः॥ हेहयस्तु भवेदेवः सर्वसिद्धिप्रदायकः॥ अयं द्विचक्रः॥ इति प्रकीर्णकुविलुसृति
 लक्षणानि॥ ॥ अथ वैष्णवक्रमप्राप्तानां शंकरमूर्तीनां जसरागान्युच्यते॥ तत्रादौ सद्योजा
 तमूर्तिलक्षणे॥ हेमवर्णयुतो हेमविन्दुभिश्च समन्वितः॥ मस्तके गोखुरैर्युक्ता वन्दुगंगासमप्रभा॥

सद्योजाभिधाश्रयापुत्रपौत्रविवर्द्धनी॥ दयनिश्चक्रा॥ अथ अद्यो रमूर्तिलक्षणां॥ ॥ स्कांदे॥ सर्व
 लोहिताकारामूर्द्धिरक्तजटाशरी॥ अद्यो रासापरिज्या न्या गृहि भिर्यति पूजितेति॥ इयमपि नि
 मर श्रुक्तेव॥ ॥ अथ वा देवलक्षणां॥ स्कांदे॥ लिंगशक्तिरक्तवर्णाश्चेताचन्द्रजटायुंधा॥ वामदेवाभिधा
 श्रया गृहि भिः पूजितासदेति॥ ३॥ अथ तत्पुरुषलक्षणां स्कांदे॥ पूर्वे विद्युजटाभा नुर्द्धे लिंगजटा
 शरी॥ तत्पुरुषाभिधानास्या दुर्लभा सर्वकामदेति॥ इयमपि निश्चक्रा॥ ॥ अथ शर्वमूर्तिलक्षणां स्कांदे
 गोवात्रिलिंगोवाचतुःपंचारलिंगवाना॥ शर्वदेवसमाख्यातो देवदेवत्वदायक इति॥ सच शंकरनामाया दे
 वोदिव्यफलप्रद इति॥ तथा लिंगैः पंचभि रालीढा षड्विंशतभिस्तथा॥ तन्नम्रति फलप्रणमयाव
 क्तेन यध्यते इति॥ शंकोरति समाख्यात भुक्तिभुक्तिफलप्रद इति॥ इत्येवं शंकरमूर्त्तीनां लक्षणां॥ वस्तु
 तस्त्वेकस्यास्य मूर्तेर्घटकुंभशंकराभिधानभेदोत्तत्वाभिधयभेद इति॥ अयं निश्चक्र एव॥ अथ चंद्रशेख

शा. या.
७८

रसु.॥ स्कांदे ॥ पंचवक्त्रां किं तो देवो रौप्यवर्णः स्थिरासनः ॥ चंद्रशेखरको ज्ञेयो महाभयविनाशनः ॥ विष्णुरहस्ये ॥ १ ॥
जो कर्ता सहस्रं पंचवक्त्रां कंच विशेषतः ॥ सुवर्णरौप्यविंदा ट्वं चंद्रशेखरसंज्ञकमिति ॥ अयमपि निश्चयः
अथ शिवनाभिमू. ॥ स्कांदे कूर्मावतारि रघोभागे लिंगभागे तु राचितः ॥ शिवनाभ इति ख्यातो भुक्तिमु
क्तिफलप्रद इति ॥ तथा यवमात्रं तु गर्जं स्याद्युवाहं लिंगमेव ॥ शिवनाभिरिति ख्यातो भुक्तिमुक्तिफल
प्रद इति ॥ तथा ॥ चंद्राकारं कृष्णवर्णं सविशूलं नटाधरं ॥ शिवनाभं च विज्ञेयं सर्वकामफलप्रद इति ॥
अयं तु स्य स एव निश्चयः ॥ १ ॥ अथ भवदेवमू. विशाहरहस्ये पाशांकशं किं तं देवं नीलवर्णं समन्वितं ॥
भवदेवं विजानीयादचलां शिष्यामाप्नुयात् ॥ एतौ सर्वा अपि शिवमू. त्रयोनिश्चकार एव भवंति तत्र विद्वानि
रिक्तवक्त्रसद्भावे प्रमाराणां भावादिति ॥ इति प्रकीर्णस्तुतिलक्षणा ॥ शिवस्तुतिलक्षणा ॥ अथ वैष्ण
वकर्मप्रयोगागरोशस्तुतिलक्षणा मुच्यते ॥ पुराणा संग्रहे ॥ शुंडादंतेन दंताभ्यां शोभनाभ्यामलंक्षितः ॥
दंतेन दंतेन रक्तविन्दुमिरन्वितः ॥ पार्श्वभागे कवकाचवक्त्राभ्यां शोभितावया ॥ गरोशस्तुतिः सा ज्ञे

रामः

७८

या विद्याद्योषविनाशिनी ॥ तथा ॥ पूर्वतस्तु संयुक्ता रूपा मारुता यवायुभा ॥ एनां यः
 पूजयेन्नित्यं तस्य लक्ष्मीः स्थिरा भवेत् ॥ विद्याः संपादनीयं ते ह्यंते मोक्षो भवेद्भवमिति ॥ अयं स्पष्ट
 स्वद्विचक्रः ॥ अथ पूर्वोक्तक्रमप्राप्तसूर्यमूर्तिलक्षणां ॥ वस्त्रारोह ॥ वाद्ये वाभ्यं - तरे वापि चक्रद्वार
 संपत्ता ॥ सूर्यमूर्तिरिति ख्याता सर्वविधा विविनाशिनी ॥ स्तोत्रे ॥ षण्मुखवर्तुकारं चक्रदादश
 संयुतं ॥ शंखचक्रं गदाखड्गयचिह्नेन चिह्नितं ॥ कृष्णवर्णं सुशोभाढ्यं रक्तैरेवासमन्वितं ॥ सूर्य
 देवं च विज्ञेयं सर्वकामफलप्रदं ॥ इति ॥ वैखानससंहितायां सूर्यमूर्तिलक्षणां ॥ अष्टवक्रचक्रं
 च शंखचक्रं समन्वितः ॥ स्वरारोरेवासमायुक्तः सूर्यदेव उदाहृत इति ॥ इयं स्पष्टैव चक्रा ॥ अ
 त्रापमंहारादि पूर्ववत् ॥ अथोक्तक्रमप्राप्तानां शक्तिमूर्तिनां लक्षणां नुच्यंते ॥ तत्रादावुक्त
 क्रमप्राप्ताया विष्णुकेतुलिङ्गाल-पुराणसंग्रहे ॥ केशराद्याशिरोभागे मध्ये गते अङ्गवत् ॥

ता ४

अ
दश ३

शा.

७६

या

सार्द्धविवल काररेखयालांदितातया॥ श्यामवर्णाशिलायातु विष्णुकुंडलिनीमता॥ तथा॥ शंख
चक्रादिविद्वैस्तु वंकेकेनचसंयुता॥ प्रमुप्रभुजगाकाररेखयावक्त्रमध्येके॥ शोभितायाशिलाश्या
मा विष्णुकण्डलिनीहिता॥ अस्याः संप्रजनान्म त्पोभुक्तिमुक्तिचविंदति॥ अविष्णुव्यतिरिक्तानां स
र्वसांकुण्डलिनीनां निश्चक्रत्वं॥ विष्णुकण्डलिनास्तु वंकेकयहरेगनसामान्यवचनाद्विचक्रत्वं॥
अथ शिवकण्डलिनील पुराणसंयहे॥ विशूलेः केसरैर्वीपि यशिलाशोभिताभवेत्॥ वंकेवागर्तम
ध्येवा बलयाकाररेखया॥ सार्द्धविवल शुक्लोप्रमुप्रभुजगेवत्॥ तन्मध्येत्वेकलिङ्गेनविभिर्वाभूषिताभ
वेत्॥ श्वेतविंदुभिराकीर्णाशिवकण्डलिनीतुसा॥ यस्तु प्रजयतेनित्यं शिवकण्डलिनीनरः॥ यावज्जीवसखंभ
क्तासौतेसायुज्यमाप्नुयात्॥ ॥ अथशक्तिकुण्डलिनील पुराणसंयहे॥ गर्तवावक्त्रमध्येवायोन्पाकारेण
मिहिता॥ योनेरुपरिमध्येवाकुण्डलीभूतसर्पवत्॥ अर्द्धाधिकविरेखाभिर्भूषितायाशिलाशुभा॥ श

रामः

७६

क्रिकुराडलिनीसातुदेवानामपिदुर्लभा॥शक्तिकुराडलिनीदेवीतिसंयःपूजयेन्नरः॥इत्यादिदुर्लभाभोगा
 न॥अन्तानिर्वाणामाप्नुयात्॥ब्रह्मादिदेवशक्तीनामानंत्याचरवगेष्वर॥शक्तिकुराडलिनीभेदाःघनंतांसंभवं
 तिहि॥तच्चचिद्रेनतेजयाःसर्वलक्षणकोविदैः॥गतेवावक्रमध्येवा दत्तश्रुंशयवाभवेत्॥पूर्वोक्तलक्ष
 णौयुक्तांगीशोशीयंचसाभवेत्॥सूर्यमराडलयोगेन सौरिजेयाविचक्षणे॥इतिसर्वकुराडलिनीनांल
 क्षणानि॥इतिपचायतनात्मकपंचकोशमूर्तीनांलक्षणानि॥॥अथहरिहरव्यतिरिक्तधर्मराजादिमू
 र्तीनांलक्षणान्युच्यंते॥हरिहरमूर्तिस्त्वैकएवद्विधाभूतोलोकेचरतिनित्यशः॥नविनाशंकरंविष्णुर्नवि
 नाशंशिवः॥शिवएवहरिःसाक्षाद्हरिरेवशिवःस्वयं॥तयोरंतरस्यातिनरकाकोटिकोटिशः॥इ
 त्यादिवाक्यैस्तदैकत्वेन हरेशिवेशानिवेशोनतद्वहिर्भूतंचजेयं॥॥अथहरिहरमूर्तिलक्षणं॥ब्रह्मारोडं॥
 चक्रत्रयसमोपेतोवाचक्रद्वययुतोपिवा॥शिवनाभियुतोमूर्द्धिपृष्ठेवापितथैवच॥संहरिहरंविद्यात्तु

धनंर

शाला

८०

खमोभापदायमिति॥ तथा॥ चतुश्चक्रो हरिहरो द्विप्रवेष्टितथाप्यधः॥ विनयपतिगृहस्थानांगहंसे
त्रंजलमिति॥ एतन्नुक्षरात्स्वविहृतेनान्पदति॥ ॥ विष्णुरहस्य॥ मधुवर्गाश्चानिस्सुप्तो मध्यचक्र
श्च शोभनः॥ चतुर्ध्रिवाच्चित्तस्थिः सस्याद्विहरो विधुरिति॥ स्वदित्रिचतुश्चक्रं स्पष्टं वेति॥ अत्रोय
संसारो मुख्यानुकल्पश्च पूर्ववद्भेयः॥ अथ धर्मराजमूलः॥ विष्णुरहस्य॥ त्रिकोणात्कभवेद्यो वैचक्रं यत्र न
दृश्यते॥ धर्मराजस्तस्योक्तः शोकसंतापकारक इति॥ चक्रं न दृश्यते गृह्य चक्रत्वात्॥ अस्यानुक्तचक्रं
ख्याकत्वा द्विचक्रत्वं॥ अथ परमेश्वरमूलः॥ आग्नेये परमेश्वरी साज्ञचक्रं एष द्विदृश्य विंदुमानिति॥ व
सुभारो॥ परमेश्वरी लेहिता भश्चक्रमेकं तथा तु जं॥ विल्वा कृतिस्तथा रेखा सुधिरं चातिप्रकलमिति॥
पुराणसंग्रहे॥ परमेश्वरी तु त्रिका भश्चक्रपद्मसमन्वितः॥ सुवर्तुलस्तथा पीतः एषेव सुधिरं तथेति॥ ॥
वैखानससंहितायां॥ परमेश्वरी तु त्रिका भश्चक्रपद्मसमन्वितः॥ दिवा कृतिस्तथा एषे सुधिरं चातिवर्तु

रामः

८०

लं॥पीतवर्णयुतोवापिभक्तिमुक्तिवरप्रदति॥विष्णुरहस्येदीर्घरेखासमोपेतोदक्षिसुषिरं पृथ
क॥परमेष्ठीलोहिताभश्चक्रमेकंतथावजमिति॥अयमेकचक्रस्यष्टमेवा॥उपसंहारादिपूर्ववत्॥ ॥
अथपितामहमूल॥अथहिरण्यगर्भमूलब्रह्मारोडा॥हिरण्यगर्भजानीयान्मधुपिंगलविग्रहं॥इ
षदीर्घमनोज्ञं च त्रिगंधं सकलकामदमिति तथा॥चन्द्राकृतिहिरण्यारव्यार शिमेत्वालं विनिर्दिशेत्॥
सुवर्गारेखावकुलं स्फटिकद्युतिशोभनमिति ब्रह्मारोडविशेषः॥हिरण्यगर्भो भगवान्त्रिविधोऽप्युपपद्यते॥
अमृतः स्वर्गविंदुश्च स्वर्गगर्भश्चैतिकात्मा तथा॥हिरण्यगर्भो भगवान्पवित्रो भुवि दुर्लभः॥अंतर्धनिसमापुत्रः
रुक्मवर्गः सुवत्तकश्चैति॥तथा॥वर्जुलोऽसुवदनो मध्यचक्रोऽति कोमलः॥श्रीवत्सकमलाकारलोऽकनेष्टपाश्व
के॥हिरण्यगर्भो विद्यातः पृथुनाभिसमन्वितः॥हिरण्येन विमिश्रस्तु श्रीपदकुलवर्द्धन इति॥अयं द्विचक्रोऽनुक्त
वक्रसंस्पृत्वा दुपसंहारादिपूर्ववत्॥ ॥अथस्वयंभूमू॥ब्रह्मारोडास्वर्गवर्जुलोऽरेखाभिरावृतो नीलवर्णवान्॥

शा. गा.
८१

दीर्घात्पण्यचक्रस्तयंभूरिति विश्रुतः॥ केवलं मोक्षफलदोह्यर्चकस्य न संशयः॥ अयमप्यग्न्यचक्रसंख्यत्वादि
 चक्रस्य॥ ॥ अथ चतुर्मुखम्॥ पाद्ये॥ चतुर्होय उदश्यंते रेखाः पार्श्वसमीपगाः॥ वक्रैश्च मध्यदेशे च शिला स्याच्चतुर्मु
 र्वीति॥ वृत्तां॥ चतुर्होय उदश्यंते रेखाः पार्श्वसमीपः॥ द्वे चक्रमध्यदेशे सा शिला स्याच्चतुर्मुखीति॥ अयमपि द्वि
 चक्रस्य॥ यद्यपि ब्रह्मराउमूर्तीनां नित्यपूजाया अविषयत्वात्तत्र निर्णयस्य योनना॥ तथापि तत्र फलवाक्येन तत्र
 फलार्थत्वेन तेषां पूज्यत्वेनात्रैतत्पवाधिष्ठानमंतरा संभवादस्त्वग्नौ हृदे ये सूर्यस्य डिले प्रतिमा सुचेत्यादिवाक्ये
 यथाधिष्ठानमित्युक्तानि जथावैखानसा गमवाक्यात् शालग्रामशिलायां तु यष्ट्या सर्वदेवतैश्च शालग्रामस्यापि
 तदधिष्ठानत्वमुक्तमिति॥ तानि लक्षणान्युक्तानीति प्रकृतोयं निर्णय इति एवं चास्मिन् विवेके मत्स्यदिदशावना
 रमूर्तीनामेकोनविंशत्क्षरणानि तथा केशवादिचतुर्मुर्तीनामेकसप्तनिलक्षणानि तथा प्रकीर्णकपंचायननाच
 मकपंचकोशांतरगतानेतादिविष्णुमूर्तीनां सप्तचत्वारिंशत्सद्योजातादिशंकरमूर्तीनां दशगणपतेरेकः सूर्यस्य रामः

द्वौ लक्ष्म्यादिशक्तीनां पंच तथा हरिहरधर्मराजयोरेकैकं ब्रह्मणः पंचमेव द्विसप्तत्यधिकशतसंख्याकानि ॥ २ ॥
लक्ष्म्यानिवृत्तानि ॥ ॥ इति श्रीसमस्तवैष्णवस्योक्तिसामंतचूडामणिमरीचिविष्टिजितपादपीठश्रीम
महाराजाधिराजा श्रीमदनूपसिंहदेवविरचितेनूपविवेकारव्येनिबंधेमत्स्यादिशालग्राममूर्त्तिलक्षणा
प्रतिपादस्तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ लक्ष्मितायाः शालग्राममूर्त्तेरुक्तवस्त्रमाणोक्तप्रकारेण पूज्यत्वे प्राप्ते
तस्याश्चक्रांकमिष्टुनानां सादृशालग्रामं प्रपूजयेत् ॥ अत्रानूपविवेके सोपपन्निकं लक्षणां शालग्रामशि
सादृशं दारवत्यां समुद्रवां ॥ ५ ॥ पूजयेत्सदा भक्त्या स याति परमं पदं ॥ शालग्राममभवो देवो देवी दारवतीभवः
उभयोः संगमोपव मुक्तिस्तत्र न संशयः ॥ शालग्रामशिलायुक्तां दारकायाः शिलां तथा ॥ नित्यं यः पूजये
द्दीप्ताभुक्तिमुक्तिलभेत्तसः ॥ इत्यादिवाक्यैश्चक्रांकितशिलासहितायाः पूज्यत्वं भवतीति तथा ये केचित्
त्रयाकाराः कृत्स्नचक्राचिह्निताः तेषां स्पर्शनमात्रेण मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥ ब्रह्महत्यादिकं पापं मनोवा

शा. शा.

८२

कायकर्मभिः॥ तत्सर्वविलयं याति चक्रं देवस्य पूजनात्॥ स्नेहदेवो शुभे वापि चक्रं को यत्र तिष्ठति॥ यो जनानि
शते देवममस्येवं संधरो॥ पूर्वोक्तेन विधानेन पूजयेत्तत्र वैद्विजः॥ विधानं परमं प्रोक्तं यन्मया मंत्रसंवृतं॥ संवत्स
रं तु यः पूजां दर्शनं स्पर्शनं करं॥ अपि पापसमाचारः प्रविशेद्विष्णुमन्त्रं॥ मृत्युकाले यत्संप्राप्ते हृदये यत्कृत्वा
रयेत्॥ चक्रं कं पापशमनं संप्राप्तिपरमं गतिं॥ हृदि स्थिते तु चक्रं केदूता वै वरचतस्य तु॥ नोपसंप्रति तेभि
ना दृष्ट्वा कल्पपरिश्रमं॥ वैष्णवं लोकमाप्नोति नात्र कार्या विचारणा॥ इत्यादि स्कांदवाक्ये स्तुत्या स्वानेकप्र
कारेण प्राशंसं भवतीत्येतस्य अष्टोत्तलक्षणलक्षिता पाएव पूज्यत्वात् तद्वक्ष्यमाणमाह॥ गरुडप्र॥ अथेदं
शृणु विप्रे दुर्दारवत्यः॥ शिलास्तूयाः॥ चक्राकिताश्च चक्रं कादृश्यते वापि च स्फुरत्येतासां हलक्षणं स
म्यक् वक्ष्याम्येकमनाः शृणु॥ दशधा च प्रभिन्नास्तावर्णा कृतिविभेदनः॥ एकचक्रं एतदेवेश शिलाया
नुसुभो भनाः॥ सुदर्शनाभिर्धो देवदायां मुक्तिफलप्रदः॥ त्रिभिश्चानंददेवो सौ विद्यते फलदायकः॥

८२

श्रीपदोरिपुहंताचतुश्चक्रोजनार्दनः॥पंचभिर्वासुदेवश्चजन्ममृत्युभयापहा॥प्रद्युम्नःषड्विंशतिर्वासील
क्ष्मीकीर्तिददातिच॥सप्तभिर्वल्लभदुस्त्रगोत्रकीर्तिविवर्द्धनः॥वाञ्छितंवाष्टमिर्व्यक्तोददानिपु
रुषोत्तमः॥नवभिस्तनवव्यूहोद्धर्तृभःससुरैरपि॥दशावनारदशभिर्दद्याद्वाज्यंश्रियंहरि॥एकादश
भिर्दशैश्वर्यमनिरुद्धःप्रयच्छति॥द्वादशभिर्दद्याद्दशभिर्दद्यात्॥परमात्मानंदुर्दुत्तुदद्यात्
सौरंषुदुर्द्धममिति॥द्वादशसंहितायांनवचक्रभेदाभ्यामभेदाउक्ताः॥एकःसुदर्शनोद्वाभ्यालक्ष्मीनाम
यणःपरःएकएकचक्रयुक्तःसुदर्शनइत्यर्थः॥एवमुत्तरत्रापि॥त्रिभिर्विक्रमोनामचतुर्भिश्चजनादनः॥
पंचभिर्वासुदेवस्तुषड्विंशतिःप्रद्युम्नउच्यते॥सप्तभिर्वल्लभदेवश्चाष्टभिःपुरुषोत्तमः॥नवभिश्चनवव्यूहोद
शभिर्दशमूर्तिकः॥एकादशभिर्दद्याद्दशभिर्दद्याद्दशभिर्दद्यात्॥अन्येषुवक्त्रचिह्नेषुअनंतःपरिकी
र्तितः॥सुदर्शनाद्यास्तशिलाःपूजिताःसर्वकामदाः॥अथचक्रांकितशिलालक्षणांमुक्तां गतव

सा. या. स्मृतौ॥ सुखदाः समवकाश्वदादशातोषिकाः स्मृताः वर्जुलाचनुरस्त्राचनराणांच सुखप्रदा॥ त्रिकोणा
विषमाचैत्रद्विद्राभग्रातपैवच॥ अर्द्धचन्द्राकृतिश्लेषपूजार्हानभवन्ति वै॥ ॥ अथ शिलावर्गलक्षणमु
क्तं॥ स्कान्दे॥ कृष्णाधनप्रदानित्यंकपिलाचभयावह॥ रोगघातिं कर्तुं रादघातकफपित्तविनाशिनी॥
धूम्राभावित्तनाशायनी लाकायविनाशकी॥ पुत्रपौत्रधनादीनि स्वर्गमोक्षोसदाप्रिया॥ ददाति शुक्लवर्णा
नुतां यत्नेन समर्वयेत्॥ गरुडपु॥ ॥ इदमेव शकारांतरं रणचक्रवर्गलक्षणमुक्तं॥ मत्स्यदः कृष्णवर्णाश्च कपिल
श्च भयावहः॥ अधत्वं कर्तुं रौद्र्यात्पीतवर्णा विनाशकः॥ धूम्राभः पुत्रपौत्रोक्तो नीलाभो वित्तनाशकः॥ पुत्र
पौत्रधनादीनि स्वर्गमोक्षयशसिच॥ ददाति शुक्लवर्णास्तु यत्नेनैव तमर्वयेत्॥ एवं लक्षणलक्षिताहारव
ती शिला पूर्वोक्ता शालयामशिला सरूपजा पूर्वोक्ता॥ नेकवाक्येभ्य इति॥ एवं पूजा विधाने साकल्येन नि
र्णीते तत्पूजायां साक्षात्परया वा नेकेषां साधनानां विद्यमानत्वे पिलक्षणे कसाध्यानां शंखघंटाह

रामः

८३

६। क्षणां क्रमेण सतिहासलक्षणान्याह॥ त्कां दे॥ तत्तु माहात्म्ये सनत्कुमारः॥ शंखानां संभवस्थानं नामानिवि
विधानि च॥ लक्षणां च फलं संप्रकृत्य यत्समस्तमते॥ नारद उवाच॥ शंखं सुखं महाक्षेत्रं पंचयोजनमायतं॥ का
वरीसंगमो यत्र पोंडः शंखः प्रजायते॥ सागरे पूर्वदिशो तु सोमतीर्थं सुनिर्मलम्॥ अनन्तविजयो नाम शङ्खस्तत्र प्रजा
यते॥ वटसागरयोर्मध्येशङ्खतीर्थं सुनिर्मलम्॥ सुघोषो नाम शङ्खस्तत्र जायते सर्वधोत्तमः॥ पाञ्चजन्यस्तथा
शङ्खः कुशस्थल्यस्य जायते॥ दारवत्याम्बिशेषेण चक्रतीर्थे प्रजायते॥ ताम्रपर्णी निदी यत्र सङ्गमे
श्वरस्तनिधौ॥ विशाक्षेत्रं सविज्ञेयं मौक्तिकं शुक्तिः सम्भवम्॥ तस्मिन्स्थाने महाशङ्खो देवदत्तः प्रजा
यते॥ सर्वेषु शङ्खसङ्घेषु पाञ्चजन्योऽतिदुर्लभः॥ दक्षिणावर्तशङ्खस्तु महालक्ष्मीप्रदायकः॥ यस्तु
पूजाय कुर्वीत तत्स्थलं स्मृत्स्मिरा भवेत्॥ क्षीरेण पूजयेत् नित्यं स यो वत् विशेषतः॥ अभिविचित्रैर्घ
थान्पायं सर्वकामार्थसिद्धये॥ तथा शङ्खकल्पे॥ दक्षिणावर्तशङ्खस्तु यस्य स धनितिष्ठति॥

शा. शा.

८४

मंगलानि प्रवर्तते तस्य तस्मिन् स्वयं वराः ॥ कांचनी मेखला कार्याश्चिस्थाने निधापयेत् ॥ अचिना एजयेत् त्रितयं कुसुमैश्च
दनादिभिः ॥ दुग्धेन स्नपनीयो यं नैवेद्यादिप्रदर्शयेत् ॥ पुनः स्कीने ॥ सागरे न हि शर्वत्र शंखालक्षणा गोचराः ॥ शत्रुका
वजायंते नानावर्णा हि संयुताः ॥ सर्वेषां शङ्खजातिनां दीर्घा यंच प्रशस्यते ॥ गोक्षीरधवलः त्रिगुणो दीर्घनालो वृत्तनुः ॥
यो कारनादसंयुक्तः स व्यावर्तः शस्यते ॥ विशालोक्षमहासूत्रं पृष्ठे दीर्घं तथैव च ॥ गमवर्तच विज्ञेयं सर्वसिद्धिप्रदायकं
ति ॥ पादो ॥ सुश्वेतो ब्राह्मणो ह्येयोरक्तवर्णस्तु भूभुजः ॥ पीतस्तु वैश्यजातीयः कृष्णश्च द्रव्यैव च ॥ न स्यादाद्यः प्रशस्तो
यमुत्तरोत्तरस्तथा ॥ अयदीर्घो नातिदीर्घो मध्यस्थूलश्च यो भवेत् ॥ अतिशस्तः स विज्ञेयो विपरीतोति निर्दिष्ट इति ॥ वैखा
नसागमेतु ॥ शङ्खपीठे सदा वृक्षाशङ्खमध्ये दिनेश्वरः ॥ शंखा ये वर्तने च नुस्तस्माच्छंखं तमास्यहं ॥ आदिनो वरुणः
सोमो वायुरग्निस्तथैव च ॥ शंखस्य दक्षिणे भागे नित्यं तिष्ठति देवता ॥ शङ्खश्चार्कदैवतो वारुणं वाधिदैवतं ॥
पृष्ठे प्रजापतिस्तत्र अग्नेर्गंगा सरस्वती ॥ दर्शनेनापि शंखस्य स्पर्शनेनापि नारदः ॥ विस्रयं यांति पापानि धोतवद्वाक् रामः

८४

शं रे

गेदयो॥ नत्वारं कंधं चामंत्रैरेभिस्तु वैष्णवैः॥ अभिषिचंतु गोविंदं तस्य पुराणमनंतकं॥ त्वं पुरासागरोत्तमो विष्णुः कृत्वा वि
धृतं करो॥ नमितः सर्वदेवैश्च पांचजन्यमोक्तं॥ शंखपूजां विनायस्तु विष्णुपूजां समाचरेत्॥ तत्सर्वनाशमाप्नोति वि
ष्णोर्वरप्रदं दत्तं॥ अर्चयेद्दं दयेत्त्रिंशं शंखनादौ विशेषतः॥ सर्वान्कामानवाप्नोति किं लोके स गच्छति॥ त
था वृत्ता राउ पुराणे॥ शंखस्थितेन तोयनयः स्नापयति केशवं॥ कपिलानां सहस्रं फलं प्राप्नोति मानवः॥ शंखे ती
र्थोदकं कृत्वा यः स्नापयति केशवं॥ विंदुमात्रेण द्वादशपां कुलानां तारयेद्दत्तमिति॥ एवं सर्वत्र प्राशस्ये पाप्मेयतिरेकमा
ह॥ मंत्रराजानुष्ठुषिधाने॥ सर्वत्रैवं प्रशस्तो ज्ञः शिवसूर्यार्चनं विनेति॥ विस्तारस्तु पूजाप्रयोगेषु क्लीभविष्यति॥ ॥ इति
शंखप्रकाराणां अथ घंटालक्षणमुक्तं॥ नारदीये शिवभरद्वाजसंवादे॥ भरद्वाज उवाच॥ घंटाया परमं रूपं श्रोतुमिच्छामि सांप्र
प्रतं॥ तत्सर्वं ब्रूहि मे देव कृपया भक्तवत्सल॥ वशिष्ठ उवाच॥ पंचलोहमयी घराटा वृक्षराणि निर्मिता पुनः॥ तस्या वादनमात्रे
ण वाजपेयफलं भवेत्॥ त्रिलोहचटिता घराटा ह्रस्वाद्वा दकारिणी॥ तस्या वादनमात्रेण गोसहस्रफलं लभेत्॥ हीना

शा. नादेनयाधरावर्जनीयापयन्तः॥ तस्मान्नादमयीधराकुर्यादीशसन्निधौ॥ धरायाश्चशिरोदेशेत्वयंतिष्ठे
८५ जनार्दनः॥ पादयोर्भास्करंविद्यान्तंघायंभुसरस्वती॥ पार्श्वयोर्वह्मरुद्रौतुवक्त्रेचन्द्रस्तथैवव॥ इन्द्रादिदेवसंघस्तु
रादनादेनतुष्यति॥ भूतप्रेतपिशुनाद्यागंधर्वैरगरक्षसाः॥ घंटानदिनगद्धतिरुटित्येवपराशुखाः॥ तथापंचरा
त्रागमे॥ आगमार्थंनुरेवानांगमनार्थंनुरक्षसाः॥ घंटारवंषकुर्वीतपूजाकालेतुयन्नतश्चि॥ पुनःपूर्वोक्तसंवादे॥
उत्तमःपुणवोनादोदीर्घनादस्तममध्यमः॥ अधमश्चिन्ननादस्तद्योरनास्तथैवव॥ एतन्पूजाप्रकारादिपूजाप्र
योगोव्यक्तीभविष्यति॥ ॥ इतिधराप्रकरणं॥ ॥ अथपूर्वोक्तशास्त्रयामलक्षणेनसद्योजातादिमूर्तीनामपिल
क्षणस्यकृतत्वेनतस्यचोपयोगः॥ पूजायांसाजविनाभस्मविपुणोऽशविनिरुद्राक्षमालया॥ पूजितोविमहादेवो
नस्यात्तस्यफलप्रदश्चातिवाक्यैरुद्राक्षधारणंअंतरानसंभवतीति॥ तद्वारणंकल्योक्तलक्षितानामेवेतिर
क्षसांप्रतिपद्यते॥ यद्यपिरुद्राक्षारणंशंखादिवत्साक्षात्पूजासाधनंनस्तिनष्ठापिशिखायज्ञोपवीता रामः

दिनसुजाकृतप्रपुरुषसंस्कारदायतदुपपत्तीनाप्रकृतप्रसंगः एवमेतेषां च कर्त्रर्थत्वेपिवक्ष्यमाणानेकवाक्यभ्य
स्तत्रफलार्थत्वात्सुतराजेषां लक्षणेनोपयोगश्चेति॥ ततो रूद्रात्पत्तिस्तन्माहात्म्यं तन्मुखभेदात्तत्फलानि च क्रमे
ण प्रतिपाद्यन्ते॥ वाशिष्ठं लैंगेशिवकार्तिकेयसंवादे॥ त्रिपुरोत्तामर्षे दैत्यस्तु पुरासीदतिदुर्जयः॥ जितस्त्रिनसुराः सर्वे
ब्रह्मविष्ण्वर्द्धदेवताः॥ त्रिपुरस्य वधार्थं यदेवानां वारणा यव॥ लोकानां भयनाशाय कृतधर्मप्रवर्तयो॥ सर्वदे
वमयं दिव्यं ज्वलितं देवरूपकं॥ चिंतितं स्यान्मया पुत्रे अधोरात्र मुत्तमं॥ निष्ठायास्तस्य भार्या यास्मावद्यावन्नष्ट
श्यते॥ दिव्यवर्षे सरुस्वाराणि च सुहृन्मीलितं मया॥ प्रताभ्यामाकुलाक्षिभ्यां पतिना जलविंदका॥ तत्राश्रुविंदको
जानामहार्द्रक्षुब्धकाः॥ रयावत्त्वमनुप्राप्ता मर्त्यानुग्रहकारणात्॥ फलं तिसर्वकालं हि अविच्छिन्नफ
लप्रदाश्चेति॥ स्कांदे॥ वृक्षेन्द्रप्रत्यसकला मरुक्षणाथशंभोः पुरासुरविमर्दनकाले॥ तत्रैपुरे सारा
निशेधमवाप्त्यवारिरूद्राक्षवृक्षनिकारिणो नदावभूवुरिति॥ ॥ अथास्यवर्णनो जातिनिराये उक्ते॥

शा. या. लेंगे॥ ब्राह्मणः सत्रियो वैश्वः शूद्रश्चेति चतुर्विधः॥ श्वेत रक्त सुवर्ण भद्र ह्यवर्णाः क्रमादमी॥ एतेषु ब्राह्मणः श्रद्धा
जपमालोक्तैर्भृशं॥ अलाभेन द्विजातीनां मपि ते स्वस्वनाजयः॥ ग्राह्या इति शेषः॥ ॥ अथ तन्मुखभेदोक्तम् भेद
उक्तं स्तत्रैव॥ चतुर्दशांतवक्त्राणि रुद्राक्षाराणां भवंति च॥ धारणस्य फलं तं वां वक्ष्यंते विधिवत् क्रमात्॥ एकवक्त्रः शि
वः साक्षाद्गृह्णन्त्यापोहनि॥ द्विवक्त्रः देवदेवो नृगोवधं नाशयेत् क्रवं॥ त्रिवक्त्रः तु ततः साक्षात्स्त्रीरुत्यां रुद्रिह्यराणां
चतुर्वक्त्रः स्वयं ब्रह्मा गृह्णन्त्यापोहति॥ पंचवक्त्रः शिवः साक्षात्सर्वपापैः प्रमुच्यते॥ षड्वक्त्रः कार्तिकेयं नृधारयेदसि
लोको॥ सप्तवक्त्रः साक्षात्सर्वपापैः मुच्यते नाशयेत्॥ अष्टवक्त्रः महानागो ह्यनंतो नाम मत्तः॥ गोवधस्वर्गाची
राभ्यां मुच्यते सर्वदानरः॥ अष्टवक्त्रो महामहोऽसिः साक्षाद्देवो गणाधिपः॥ विप्रास्तस्य प्रणशंति सोऽनेयातिपरां
ति॥ नववक्त्रो भैरवः साक्षादरयेद्दामहस्तके॥ दशवक्त्रः प्रदं प्रोक्तं मम तु लोवली भवेत्॥ दशवक्त्रो भवेद्दक्षसाक्षात्
देवो जनार्दनः॥ पिशाचग्रहं वेतालवृक्षराक्षसपद्मैः॥ संभ्राविताश्च दोषाश्च सिद्धं नृपतिधारणात्॥ वक्त्रैका

रामः

८६

रुद्राक्षं रुद्राक्षं दशमं नाः ॥ शिखायां धारयेन्नित्यं तस्य पुण्यफलं भूरा ॥ अश्वमेधं सहस्रं वा जयेयुः
तस्य च ॥ गवांशतं सहस्रं तस्य सम्यग्दत्तं स्य यत्फलं ॥ तत्फलं समवाप्नोति वक्त्रे कोदशधारणात् ॥ वक्त्रे द्वादश रुद्राक्षं भास्करं
द्वादशाक्षं कं ॥ बहुवर्णीश्वमेधं फलं प्राप्नोति धारणात् ॥ वक्त्रे त्रयोदशं वत्स रुद्राक्षं यदि धारयेत् ॥ पूज्यते स ततं देवैः
प्राप्यते पुण्यं मुनिना ॥ चतुर्दशं सुवक्त्रे रुद्राक्षं धारयेद्यदि ॥ स्थिते मूढनिचे नित्यं तस्मिन् यो मियते नरः ॥ पवित्रं मप्यवकुक्षि
शशिखरादशिखं स्वयं ॥ वेद्यते स ततं देवैः स च पृथग् यत्पुण्यं ॥ बहुले प्राप्यते पुण्यं भाग्यवान् जायते नरः ॥ इदमेव प्रका
शं तरेणोक्तं ॥ नारदप्रणीतं रुद्राक्षकल्पे ॥ रुद्राक्षकल्पं वक्ष्यामि लोकानां हितं काम्यया ॥ एकवक्त्रं यत्रास्ति तत्र ल
क्ष्मीर्वसेत् सदा ॥ यादृशः कल्पं वक्ष्यामि चिन्तामणिश्च यादृशः ॥ यादृशे दक्षिणावर्ते एकवक्त्रं सतादृशः ॥ रुद्राक्षं शि
खे वा ॥ दशानि विपुलान् भोगान् सुराणामपि दुर्लभान् ॥ द्विरास्ते निधिवक्त्रं च जेय उद्वेगकारकं ॥ करोति कल
हं घोरं धारकं मारयत्यपि ॥ त्रिमुखो दुर्लभो जेयो देवानामपि सर्वदा ॥ लाभालाभं सुखं चैव राजमानं ददाति च ॥

शा. या. चतुर्मुखश्च शक्तिर्लोलोहेन वेष्टयेत् ॥ मुखस्य तत्र स तंतं विंशं हंति सुदारुणं ॥ अहो मारुतं कुर्यात्तं च वक्र
 ७ स्पमालिकां ॥ धारयेत्कंठे देहेतां वंध्या प्राप्नोति पुत्रकां ॥ इमौ तुषण्णरेवो कार्यौ मृदंगाकृतिके ॥ तथा ॥ रौ
 प्येरातो मुखे धार्यौ सर्वेषां वंधयेत्सुखं ॥ पयसा यायुषे धस्य च रोयात्यतिदारुणः ॥ वंध्या यातायते पुत्रः
 सप्त वक्रस्य धारणात् रुद्राक्षान्धवक्रांश्च मस्तके धारयेत्तु यः ॥ तस्याग्निचौरभीतेर्वदुष्टाणाम्यन्निदेवता ॥
 एकादशास्ते तु - सुमुहूर्ते तयो जितौ ॥ रुद्रंगाकृतिकौ कार्यौ सुवरो न शिरःस्थितौ ॥ यस्येति शेषः ॥ राज्या
 थिलभते राज्यं सुतार्थं भते सुतं ॥ भार्या धीवभते भार्यं रूपशीलशुणान्विता ॥ सिति ॥ विशेषः शिवरहस्ये ॥
 एकवक्रशिवः साक्षादुद्युहत्यां व्यपोहति ॥ अवध्यत्वं प्रतिस्ते ॥ तो वक्रिलंभं करोति च ॥ दिवको हरगौरी
 स्याद्देवधाद्यघनाशनः ॥ त्रिवक्रो यस्तन्मायपापराशिं पश्यायेत् ॥ चतुर्वक्रः स्वयं ब्रह्मानरहत्यं व्यपो
 हति ॥ पंचवक्रस्तु कालाग्निरगम्यागमनाद्यहत् ॥ षड्वक्रस्तु गहोत्तयो भूराहत्यादिनाश

राम
 ७

येत ॥ सप्तवक्त्रस्त्वनंतः स्यात्सर्वर्णस्ते यदि नाशकत् ॥ विनायकोष्टवक्त्रः स्यात्सर्वान्तविनाशिकत् ॥ भैरवीनववक्त्रस्तु
शिवसायुज्यमाप्नुयात् ॥ दशवक्त्रः स्मृतो विष्णुर्भूतो प्रेतभयापहः ॥ एकादशमुखो यो ज्ञो नाना यज्ञफलप्रदः ॥ चतु
र्दशस्यः श्रीकण्ठो वंशोद्धारकरः परदत्ति ॥ तथा ॥ विनामंत्रेण यो धत्ते रुद्रासंभुविमानवः ॥ स याति नरकान्घोरान् यावदि
द्राश्चतुर्दश ॥ पंचामृतं पंचगव्यं स्नानकाले प्रयोतयेत् ॥ रुद्राक्षस्येति विशेषः ॥ रुद्राक्षस्य प्रतिष्ठायां मंत्रं पंचाक्षं तथा ॥
अंबकादिकमंत्रं च तथा तत्र प्रयोजयेत् ॥ यद्वा ॥ ॐ अघोर ॐ ह्रीं अघोर नर ॐ ह्रीं ज्ञानमैस्ते रुद्ररूपा यद्वा ॥ अ
नेनाभिमंत्र्य धारयेत् ॥ तच्च धारणं संस्थापेति ॥ वासिष्ठलैंग्ये ॥ संस्थाहीनं न कत्रव्यमधिकं नैव दृश्यति ॥ संस्था
भेदप्रवक्ष्यामि मातिकायाः समासतः ॥ अष्टोत्तरशतं कार्या चतुः पंचास्य देवता ॥ सप्तविंशतिमाना वाततिहीना
धमात्मतेति ॥ प्रजापतिः ॥ मोक्षार्थी पंचविंशत्या धनार्थी ॥ त्रिंशजनायेत् ॥ पुष्ट्यर्थी पंचविंशत्या पंचदश्याभि
चारके ॥ सप्तविंशतिरुद्राक्षमालया वेह संस्थाप्या ॥ यत्करोति नरः पुराणं सर्वकोटिगुरां भवेत् ॥ ॥ तद्गुण्यि प्रका
रस्तुक्तो लैंग्ये ॥ मरीचो यदुन्नतस्थानं मुखं पृष्ठं तु निम्नकं घटयेद्देवदिग्बत्समानीन्वेदं तपंति वते ॥ अन्योन्यघर्ष

शा. आ. शा. देवतपहानिर्भवेद्वं॥ अथेनरजुनातेनवर्तयेदप्यधितः॥ अन्योन्यमध्यदेशेनकर्तव्यासुंथयः शु
 भाः॥ ॥ तदानफलमयुक्ततत्रैवायाददातिदिनेभ्यश्चरुद्राक्षभुविसमुरवा॥ तस्यपीतोभवेदुदः
 स्वपदचपयदति॥ ॥ प्रकारान्तरेणरुद्राक्षधारणायोक्तंवापदेवेन॥ रुद्राक्षान्कारुदेशेद
 शनपरिमितान् वस्त्रकेविंशतिद्वयद्वयकारांप्रदेशेकारयुगलकृतैर्द्रादशैव॥ वाहोरि
 दुःकलाभिर्नयनयुगलेतेस्कमेकेशिखायां॥ वक्षस्येष्टाधिकयः कलयतिशतकंसस्व
 यनीलकराठः॥ इति तथा न्योपिविशेषविशिष्टाले ज्येष्ठकाः॥ स्वानेदनेनपहोमवैश्वदेवे
 सुरार्चने॥ प्रायश्चित्ते तथा प्राद्वेदीक्षाकाले विशेषतः॥ रुद्राक्षधारी भूत्वा च यत्किंचित्क
 मवैदिकं॥ यो विप्रः सततं कृत्स्नं कर्म सफलं भवेत्॥ षड्पुंरागो॥ करोठेशिर
 सि हस्ते च कारा यो रूपवैतके॥ रुद्राक्षधारणादेव रुद्रो भवति सानरः
 शिवपुंरागो॥ ॥ रुद्राक्षान्धारयन् विप्रः संध्यादिषु च कर्मसु॥ तत्सर्वं सफलं रामः

प्राक्तं लक्ष्मकोटिगुणं भवेत् ॥ लिंगदर्शनवसुगुणं भवेदुद्राक्षदर्शनात् ॥ तनुकोटिगुणं पुरांपलभतधारणाग्रः ॥ शिरसाधारणा
कोटिः कार्या योर्दृशकोटयः ॥ गले वध्वाकोटिशतं मूर्ध्नि कोटि सहस्रकं ॥ आयुतं चोपवीतं च - - - शुतद्वये ॥ अप्रमेयफलं
हस्ते सहस्रद्राक्षधरो भवेत् ॥ लेंगवाशिष्ठे ॥ रवादेन्मांसं पिवन्मधुसंगच्छन्त्यजातिभिः ॥ सद्यो भवति पूतात्मा रुद्रा
क्षशिरसि स्थिते ॥ स्कंदपुराणे ॥ रुद्राक्षं कंदमाश्रित्य श्वापिवाश्रियते यरिः ॥ सोऽपि रुद्रत्वमाप्नोति किं पुनर्मानवाद
यः ॥ उद्धिष्टो वा विकर्मस्यो युक्तो वा सर्वपातकैः ॥ मुते सर्वपापेभ्यो नरो रुद्राक्षधारणात् ॥ रुद्राक्षमालिकां कं
ठधारयन् भक्तिवर्जितः ॥ पापकर्मपिघोनित्यं रुद्रलोके महीयते ॥ शिवयुग ॥ अरुद्राक्षधर भूत्वा युक्तिं चित्
कर्म वैदिकं ॥ कुर्यादिष्टं कुर्यात्तपो मोक्षान्नासावाप्नोति तितफलं ॥ वशिष्ठलेंगे ॥ रुद्राक्षधारणात् नृजा
येषामस्ति महामुने ॥ सकीर्णसा भवेदुद्राक्षेष्वां वशपरं परा ॥ तं चांतरे ॥ अन्योऽप्यसमरूपा रिग
नातिस्थूला कृत्ति निचै ॥ कीरादिभिरदुष्टानि न जीर्णानि न वानि वै ॥ स्कंदपुराणे ॥ वृक्षोत्त
रखरोड ॥ अभक्तो वापि भक्तो चात्मीचात्मी चतरोपेचा ॥ रुद्राक्षधारयेद्यस्तमुच्यते सर्वपातकैः ॥ रु

शा या डा क्षधारणां पुरांपंकेन चासदृशं भवेत् ॥ महाव्रतमिदं प्राह मुनयस्तत्त्वदर्शिनः ॥ सह संधारयेद्यस्त
 रुद्राक्षाणां धृतवतः ॥ तत्र मंति सुराः सर्वे यथा रुद्रस्तथैव सः ॥ भक्त्या संपूजितो नित्यं रुद्राक्षं शंकरा
 त्मकं ॥ दारिद्र्यं वापि कुरुते राजाराजसमं श्रियं ॥ मुक्ताप्रवालस्फटिकैरोप्यवेदर्यकांचनेः ॥ समेनां
 धारयेद्यस्त रुद्राक्षान्मशिवो भवेत् ॥ केवलाचापि रुद्राक्षान् यथा लाभं विभर्तियः ॥ तेन तपशंति
 पापानि तमांसीव विभावसुं ॥ रुद्राक्षमालया जप्तो मंत्रो मंत्रो नंत फलप्रदः ॥ अरुद्राक्षोजपः पुंसां
 ताचन्माव फलप्रदः ॥ यस्यांगनास्ति रुद्राक्ष एकोऽपि वद्गुणप्रदः ॥ तस्य जन्म निरर्थं स्यात्त्रिपुं
 दुरहितो यदि ॥ रुद्राक्षं सरतः केवला शिरः स्नानं करोति यः ॥ गंगास्नानफलं तस्य जायते नात्र संशयः ॥
 अथास्य दुष्टा त्वमुक्तं लौगे ॥ अतिस्थूलोति स हं स्वस्फटितो मंगुरो लघुः ॥ भिन्नं युराश्रितो जीरो रुद्राक्षस्तं
 वरः स्मृत इति ॥ ॥ इति रुद्राक्षलक्षणा प्रकरणात् ॥ ॥ इति श्रीमन्महाराजाधिराज श्रीमदनूपसिंहदेव विरचिते नृपवि
 वेकाख्ये निबंधे दारवति शिलाशंख परावरुद्राक्षलक्षणा प्रतिपादक शतुर्थ उत्सासः ॥ ॥

अथपूर्वोक्तजक्षणाक्षितानाशालग्राममूर्तीनामुत्तमफलदातृत्वेन हेयत्वे प्राप्ते तद्विशेष
 षपरिभारार्थं कचित्सुलक्षणा नुवादपूर्वकानि दुर्लक्षणान्युच्यन्ते । स्कंदपुराणेऽस्ति
 ग्धाक्ष्वापाशुतचपीतानीलातथैव च ॥ रक्तारुक्षा च वक्रा च महास्पूला तलांछना ॥
 कपिला कर्पूरा भग्नावदु चक्रे कचकिरी ॥ बृहन्मुखी बृहच्चक्रा लघु चक्रा थवा पुनः ॥
 बद्धचक्रा थवा काचिद्रुचक्रा त्वधोमुखी ॥ आसा फलान्यपि तत्रैव ॥ स्निग्धा सि
 द्विकरि मंत्रे रुक्षा कीर्तिदेदाति च ॥ पाशुपापदहनी रुक्षा बोधे गेदायिनी ॥ नीत्या
 संदिशते लक्ष्मी रक्ता रोगप्रदायिनी ॥ रुक्षा बोधे गदानित्यं वक्रा दारिद्र्यदायिनी ॥
 स्पूलानिहंति चैवायुर्निष्फलाऽदलांछना ॥ कपिला कर्पूरा भग्नावदु चक्रे कचकिरी ॥

शाश्व

२०

३९
दृह-मुसिदृहचकालग्नचक्राथवापुनः॥वद्वचक्राथवायास्या^{३९}ह्वग्नचक्रात्वधोमुखी॥
पूजयेधःप्रमादेनदुःखमेवलभेतसां॥॥ब्रह्मपुरारौ॥सर्वकर्मप्रदासोम्याकरालाभय
दुःखदा॥स्निग्धाचश्रीकरीनित्यंरुक्षादारिद्र्यदायिनी॥शुक्ला^{३९}प्रदारकामोक्ष
फलाप्रये॥अवरकाईपउक्ताअतिरक्तातुनिषिद्धैवापीताधनकरीजेयास्काराज्यप्र
दाशिला॥अनिरकारोगदाचरुह्माकीर्तिप्रदाशुभा॥इतिपुराणासंघस्त्वचतात्ता॥
तथा॥पीतादारिद्र्यनाशायमिश्रामिश्रफलाप्रये॥सुमुखीश्रीकरीनित्यंतथानीलान्न
दायिनी॥कपिलाहरतेपापंव्रह्मचर्येणापूजिता॥दर्शनास्पर्शनाच्चैवध्यानयोगेनपूजि
ता॥शालग्रामशिलाचक्रेसंस्थितोभगवान्हरिः॥तिर्दहत्परिवलंपापंज्वलितोअश्विबंधन २०

मिति॥ ॥ विशेषस्तु॥ प्रयोगपारिजाते॥ श्रीभगवानुवाच॥ अरुद्रवदनप्रवक्ष्यामिशालग्रा
मेस्थितंहरिं॥ हरिस्तत्रस्थितो नित्यं प्रदुर्भावैरनेकधा॥ लाङ्घनैर्विविक्तैरुत्तैर्द्वितैश्च दृ
श्यते॥ चक्रां कितं हरेश्चापिशालग्रामस्य लक्षणां॥ यथायोग्यं चार्थैर्वग्रहीतव्यं प्र फला ४ =
यत्नतः॥ आदौ शिलापरीक्षेत याद्या विभागतः॥ स्थिरासनासुष्टत्वाच्च स्थिराकारायवानना॥
रुद्राचपाण्डुरापीतानीलाभामाथशुक्लका॥ कपिलाभाचक्रावाभादूर्वाभारुद्रपिंगला॥
एताश्चुभाः शिलायाद्यामिश्राश्चैव विशेषतः॥ स्थिरासनापरिज्ञेयास्वस्थासनासुखप्रदा॥
स्वन्नानाचविज्ञेयायावच्छेद्यप्रदायकौ॥ कीर्तिभाग्यप्रदा रुद्रापाण्डुरापापहारि
णी॥ पीतापुत्रप्रदानित्यं लक्ष्मीशान्तिप्रदा तथा॥ नीलावद्वनदाज्ञेया तथा वैकांतिदा

२५ वृत्तासुवृत्तदाप्रोक्ता फलाकारफलप्रदा॥ यवाननाचविज्ञेयावाक्तेन्दुर्यप्रदायिका॥ मन्त्रसिद्धिकरीस्निग्धानित्यं श्री
कान्तिदायिका॥ २२

शाया

८९

थिनी॥ पुष्टिद्विप्रदाश्यामाश्वेतासांतिदायिनी॥ कामप्रदाचकाचाभादूर्वाभापशु
दायिका॥ रकारोगप्रदानित्यंमिश्रामिश्रफलप्रदेति॥ ॥ पद्मपुराणे॥ श्यामाकृष्णातथा
पीताश्वेताकृष्णाचकापिला॥ अतिरक्ताधूमवर्णापिशंगामधुपिंगला॥ वज्रवर्णाकलंका
वतथाचास्निग्धवर्णिनी॥ इत्यादिवर्णाभेदेन ज्ञेयानानाविधाः शिलाः॥ स्निग्धासूक्ष्मा
शीतलांगाष्टाचोन्नतमस्तका॥ वामचकाचारुचकामध्यचकासुगह्वरा॥ वनमालाध
राष्टन्नवदनाकमलादिदृष्ट॥ एतायाह्याविशेषेण साधकस्य सुखप्रदा॥ स्निग्धाः सिद्धि
प्रदानित्यसूक्ष्मादिव्यफलप्रदाः॥ संतोषं शीतलांगाचष्टासिद्धिप्रदायिका॥ वशीक
राचार्वनीयातथाचोन्नतमस्तका॥ सर्वसिद्धिकरी श्यामाकृष्णाकीर्तिविवर्द्धिनी॥ ॥

८९

तामोक्षपदाचैवपीताधनकरीस्मृता॥सुखदाबहुवर्णावरत्ताराज्यकरीतया॥वामचक्रामध्यव
क्राउत्रपौत्रविवर्दिनी॥कीर्तिप्रदाचारुचक्रागह्वरापारासुवि॥वनमालासुताचापि
दारसौभाग्यपदायिका॥वृत्ताननाभुक्तिकरीवाचाङ्गैशल्यदायिका॥पद्मादिसुक्तासौभाग्य
धनधेनुफलपदा॥स्थिरासनयुताचापिराज्यभोगापवर्गदा॥चक्रैस्तुकेशराद्यैर्वालाञ्छ
नेस्समलङ्कृता॥वनमालालाञ्छितायातत्रास्तेश्रीसहायवान्॥अग्निपुराणे॥तथाव्याल
मुखीभुजाविषमायद्वचक्रिणी॥विषमावर्तनामिश्रनारसिंहीतयैवच॥कपिलाविष
मावर्तारेखावर्तचयाभवेत्॥दुःखदासाचविज्ञेयासुखदानकदाचन॥स्निग्धाःश्यामास्त
याशुक्लास्तथैवसमचक्रिकाः॥द्योगास्तुतिरनन्तारव्यागम्भीरासमुद्यतया॥सुहृन्मास्तुति

शाखा

१२

श्वसुमुखी पूजिता सिद्धिदायिकी ॥ धात्री फलपमाराणां याकरेणो भयसम्पुटा ॥ पूजयेद्य
: प्रयत्नेन भक्तपातान्नुपपूजयेत् ॥ पूजिते फलमाप्नोति इह लोके परत्र च ॥ नरसिंहपुराणे
॥ ह्वाकारा भवेदाज्यम्वर्तले च महा प्रियम् ॥ वर्वटं च महदुःखं शूलान् मरणांश्च वम्
ब्रह्मराडपुराणे ॥ त्याज्यां शिला मथो वृश्चिपृष्ठा वृद्धान्तमाहितः ॥ तिर्यक् च कापरित्या
ज्या वद्ध च कातयेव च ॥ कुरुपा निबुरास्था च कराला विकरालिका ॥ कपिला विषमा वर्ताम्या
लास्या वेटरांतया ॥ आसने चलनमग्रामहा स्थूला विगहिता ॥ आसने सुखिं यस्याश्च
केणो केत संयुता ॥ दुर्गा वद्ध च काच भञ्ज च काप्यधोमुखी ॥ सद्धिडा च सुरका च दहघ्न
काप्रदधिक ॥ चक्रेण दत्त च काच दत्त च काप्रकीर्ति ॥ वडुरेखा समा युक्ता भञ्ज च

१२

चक्रातयेवच॥दीर्घचक्रपरित्याज्यापंक्तिचक्राविशेषतः॥मस्तकास्याद्यचिह्नाचव
र्ष्पीस्त्रेताःसदाबुधैः॥ऋदंष्टासमायुक्तास्फेद्विद्वंसंयुता॥अचिराद्दुःकंतांयातिथ
स्याल्लिप्तंतुचंदनं॥रुक्षासचशिलाज्ञेयापूजकानामनिष्टदा॥कुरुषाकृतिसिताकारा
तिष्ठसचार्द्रवक्ष्णथा॥स्ववेदनतुरीयांशमास्यस्याःशुभाहिसा॥तस्मादधिकवक्रा
नकरालेतिप्रकीर्तिता॥तुरीयांशश्चतुर्थांशइत्यादिपरित्वक्षशोप्रतिपादितमिति॥
तृतीयांशस्यसंयुक्ताकरालमिक्करालिका॥सहस्रास्यापरिज्ञेयादृताधिकेकेतुकोटरा॥
स्थूलात्पट्टांगुलाज्ञेयामापूजकस्यांगुलेनतु॥अधिकेतुमहस्थूलातांगहीनतुपू
जयेत्॥अधोमुखवास्तवधश्चक्राउर्द्धास्माश्चापिनिदिताः॥तिर्यक्चक्रान्वितासास्या

शाया १३ इमणाल्लेशसंयुता ॥ क्रूरारोगप्रदानित्यं स्फोरुचातुर्विनाशिनी ॥ रुक्षाचोद्वेगदानित्य
नुःखदार्द्रिदायिका ॥ कुरुपादेन्यदाचैव निष्ठुरापुरापनाशिनी ॥ अनास्यामौख्य
दाचैव करालाभयदायिका ॥ ऐहिकामुष्मिकं हन्ति विकरलास्वभावतः ॥ कपिलापुत्रि
हानित्यम्भालास्याजयनाशिनी ॥ कोटराहजकं हन्ति तथा वन्धुविनाशिनी ॥ आसनेच
लेता नित्यं प्रवासस्य च दायिनी ॥ भग्नाधनहारानित्यं महासूलाव्ययप्रदा ॥ गहितापाप
दाप्रोक्ताकीर्तिहासुस्थिरासना ॥ एकचक्राकुलधीस्यान्मस्तकास्याचपुत्रदा ॥ दंडराकु
ष्ठदाज्ञया बहुचक्राभयप्रदा ॥ बहुविंशोभया हि द्राग्राभचांध्यप्रदा हि सा ॥ अधोगतिप्र
दा ज्ञेया तथैवाधोमुखीति सा ॥ बहुचक्रावयं हन्ति यैशोघ्री बहुरोखिका पंक्तिचक्रापतिं हन्ति इह १३

चक्रागृहक्षयी॥ अचिह्नानिष्कलाज्ञेयादुःखदारिद्र्यादायिनी॥ शेषायागर्हिताप्रोक्तातांग्हीनतु
पूजयेदिति॥ स्कंदपुराणे॥ अथाग्राह्यान्प्रवक्ष्यामिशालग्रामशिलागतान्॥ नस्थूलं न दृशंभि
न्नं नातिदृक् न कर्कशं॥ कुरालं विकुरालं चतिर्यच्चक्रं विदिद्भुखं॥ पृथुचक्रं चोर्ध्वचक्रमधःपा
श्रेशिरोमुखं॥ वक्रतुंडं वक्रचक्रमचक्रं चक्रचक्रं॥ भग्नचक्रं तथा चैव विषमचक्रं॥ अ
पचक्रं वक्रचक्रं पंक्तिचक्रं विवर्णाकं॥ धूम्रातिरिक्तकपिलं कलंकमधुपिगलं॥ सन्दिग्धवर्णं
सुरितं भग्नौष्ठं वक्रं तथा॥ अंतःस्फटितं भग्नं च दर्दुरंतिम्रमस्तकं॥ अतिस्थूलमतिद्रुखं
मत्तः सलिलधारिणं॥ त्रिकोणं च दुरेखाढ्यं चिह्नहीनं चलासनम्॥ अर्धमुत्ततमुद्धतं दग्धं
पृष्ठं विरूक्षितं॥ द्विडासनं वक्रद्विदस्फोटचौहिकवांक्षिभिः॥ पूजायां वर्जनीयाः सुनिष्काम

शाखा

१४

वेन्नदुष्पति॥कारालंकुलनाशंस्पादिकरालमनिष्टदं॥कार्यविघ्नकरंतिर्यकविदिग्बक्रं
तुशोकदं॥अतुष्टिदंस्थूलचक्रमूर्द्धमुच्चाटनंभवेत्॥अधोवक्रंपार्श्ववक्रंक्षयरोगविधाय
कं॥शिरोवक्रंपुत्रद्विप्रतिबंधकमीरितं॥दुःखप्रदंवक्रतुरांडमित्रघ्नवक्रंकं॥अवक्रंसर्व
शून्यंवक्रचक्रंभयप्रदं॥पापदंभयचक्रंचस्तेयदंभयचक्रंकं॥विषयंविषमंचक्रंवक्रच
क्रंकुलक्षयं॥पंक्तिचक्रंपतिघ्नंस्पादिवर्णंकुलनाशनम्॥अधर्मदंभूषणंमृतिरक्तनुरो
गदम्॥कापिलापतिहानित्यङ्गलङ्गस्यकारकम्॥मधुवर्णंमध्यमंस्पादन्तिसन्दिग्ध
वर्णकम्॥स्फुरितमुत्रनाशायभूयोभूमुक्तिनाशनम्॥अस्थानमङ्गदम्भुग्नन्दुर्दुरंके
शदंस्मृतम्॥स्मयावहंनृपशौर्ध्वमतिस्थूलंघनापहम्॥अतिदृढमवज्राहंनिकोणम्ब

विशाल

धुनाशनं॥ बहुरेखोक्तिं दद्यात्सत्यं राजसंसदि॥ सद्यस्तु मचिह्नं स्यात्स्थाननाशं चलासनां॥
कुलद्विद्विनाशाय जर्दमुन्नतमीरितं॥ चित्रदाहदमुष्ट्यं च दग्धं मत्सुभयप्रदं॥ उद्वेगादा
हकं रुक्षं पृष्ठद्विद्वं तुरोगदं॥ पैशून् यदं बहुद्विद्वं स्फोटमायुष्यनाशनमिति॥ अना॥ बद्धच
क्राप्पचक्राया भग्नचक्रात्त्वधोमुखी॥ पूजयेद्यः प्रमादेन दः खमेवलभेत सः॥ ॥ इत्यादिशा
लयामशिलादोषप्रतिपादनिवचनानि सकामार्चनाविषयाणि॥ ॥ करालं विकरालं च
तिर्यकचक्रं विदिञ्चुखमित्युपक्रम्य॥ पूजायां वर्जनीया स्यान्निष्कामश्चेन्न दूष्यतीत्येव
स्मारोड॥ निष्कामे दोषाभावप्रतिपादतेनार्थात्तस्य सकामएव पर्यवसितत्वं उक्तप्रका
रेणोक्तममूर्तिपूजनेनैव फलप्राप्तेऽर्थः॥ तथाहि॥ स्निग्धाश्चामा तथाशुक्ला तथा च

शायी

८५

समवक्रिका॥ घोरामूर्तिरनंतरव्यागंभीरासंपुपताथा॥ तथाचसूक्ष्ममूर्तिश्चसंमुखी
सिद्धिदायिकधात्रीफलप्रमाणायाऽकारेणोभयसंपुटा॥ पूजनीयाप्रयत्नेनसर्वसिद्धिप्र
दायिका॥ पूजितेर्माप्रोतिइहलोकेपरब्रवै॥ इतिशिवार्चनचंद्रिकायां॥ अग्निपुराणोक्तिः॥
अथवागृहस्थाविषयत्वेनयोज्यानि॥ भग्नविषममानंचभग्नैकैकचक्रकं॥ कपिलेन
रसिंहंचवर्जयेच्चसदाग्यहीति॥ ब्रह्मपुराणवचनात्॥ अधिकेतुमहास्थूलातांगहीनस्तु
पूजयेत्॥ शेषातुगार्हिताप्रोक्तातांगहीतुनेपूजयेत्॥ इत्युदाहृतवचनाच्च॥ ॥ अथवामुख्य
शालग्राममूर्तिरसंभवाविषयत्वेनयोज्यानि॥ तदसंभवेतुशालग्रामपूजानित्यत्वात्सुद्धा
क्षायानिदिताअपिशालग्राममूर्तयः पूज्याः॥ सुरव्याःस्निग्धादयस्तत्रामुख्यास्तैर्दयो

क्षा

८५

मत्ताः मुख्याभावे त्वमुख्याहिपूज्या इत्युच्यते परैः ॥ इति क्वचनात् ॥ खरिडितं स्फुरितं भा
नं पार्श्वमिन्नं विभेदितं ॥ शालग्रामसमुद्भूतं शैलं दोषा वहनं हि ॥ इत्यादिवर्णैः ॥ खरिडितं स्फु
टितादीनां शालग्रामशिला मूर्त्यभावे दोषाभावस्य चोक्तत्वात् ॥ यद्यप्यत्रोक्तप्रकारेण
नेके पक्षाः प्रतीयन्ते ॥ तथापि षष्ठे यथावित्ति योगमधिकारस्तुत्याह ॥ सांगप्रयोगस्य
वसकामस्याधिकारः ॥ सांगात्कर्मणः फलावश्यं भावनियमात् ॥ नित्येतु यथा शक्नुप
संहारः ॥ न हि भवति यावन्तीव कर्तव्यतश्च सांगवाचित्वात् ॥ तस्मात्काम्यं सांगमेव कर्तव्यं ॥ नि
त्येतु यथा शक्ते कर्तव्यमिति धिते प्रकृते मुख्यानुकत्यत्वेनैव व्यवस्थापुक्ता तत्र योतिगह
स्य यो निष्कामसकामत्वेन गण्ये हीराणां न काप्यनुपपात्तिरित्यास्तां विस्तरः ॥ ॥ इति याज्या

गाथा
१६

त्याज्याशिलाभेदक्षरानि॥ ॥ अथ ब्राह्मणादिवर्णभेदेन पूज्याः शालग्रामशिलाभू-
ते यस्य सदधिकारिणास्तत्संख्यदयश्चोच्यते॥ हेमाद्रौ विष्णुधर्मोत्तरे॥ ब्राह्मणौ नौ सुदेवस्तु
नृपैः संकषेणास्तथा॥ प्रद्युम्नः पूज्यते वैश्वेन निरुद्धस्तु मूदजैः॥ चत्वारो ब्राह्मणौ पूज्या
स्तयो राजन्मजातिभिः॥ वैश्वेदो ब्रह्मसंपूज्यो तथैकः॥ शूद्रजातिभिरिति॥ ब्राह्मणोऽपु-
रानो॥ वासुदेवो विप्रजनैरुपास्यः पूजयेत्सदा॥ संकषेणाश्च प्रद्युम्नो॥ निरुद्धश्च यथा-
क्रमं॥ क्षत्रादिभिः पूजनीयास्तसर्वकामफलप्रदाः॥ विप्राराम्भर्तयस्तसर्वाः पूजनीयाः पूज्य-
न्त इति॥ पुराणासु हेऽपि॥ वासुदेवो ब्राह्मणस्य पूजनीयोऽखिलैर्वृद्धैः सङ्गवर्णैः क्षत्रिय-
सु प्रद्युम्नो वैश्वेन पूजितः॥ अनिरुद्धस्तु शूद्राणाम् पूज्यस्तसर्वफलप्रदः॥ विप्राराम्भर्तयस्तस-

१६

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ क्षत्रियस्य त्रयः पूजा वैश्यानां द्वयमेव च ॥ शूद्रस्यैका भवेत्तादृश्या
वैश्यासर्वसिद्धये इति ॥ दृढगौतमेन तु विशेषोऽभिहितः ॥ लक्ष्मीनारायणानंनं नृसिंहासुतं
केशवाः ॥ हिरण्यगर्भपुत्रं गोपालं गरुडधजाः ॥ रामानिरुद्धवक्रास्यदामोदरगदाधराः ॥
चतुर्भुजमहोनीलमुकुन्दपुरुषोत्तमाः ॥ पीताम्बरहरिवेङ्गादृष्टा श्रीधरमाधवाः ॥ वासुदेवेति
विरच्यतां शतं विंशतथा शिलाः ॥ वक्रास्यञ्चक्रमुग्रमास्यं यस्य स हयग्रीव इत्यर्थः ॥ वह्ने
ति हरे विशेयसाम् ॥ वह्मक्षत्रियविद् शूद्रयतीनामिवृद्धोऽर्चितः ॥ त्रिवर्गस्याधमानाञ्च
न जातवखिलयो विताम् ॥ इति ॥ ॥ तत्रादौ ब्राह्मणपूजा मन्त्रयज्यन्ते ॥ ॥ शि
लाश्चैकदिव्याष्टादश पञ्चदशान्विताः ॥ पूजा ह्यसर्वदाद्यानाङ्ग राडकी सरिड

नशामसः इवा इति ॥ लक्ष्मीनारायणानन्तहिरण्यगर्भपुरुषोत्तमचतुर्भुजसंज्ञाशालग्राममूर्तयश्चा
 ८१ द्यानाम्बास्त्राणानाम्पूजनेप्रशस्ततराः ॥ इत्यर्थः ॥ अथक्षत्रियारणाम्पूज्यामूर्तयः ॥ ॥ राजाभा
 धद्यौकविंशदेकादशानेवाष्टमीः ॥ दशदाविंशतितमासवर्दाः भीष्टदायकाः ॥ लक्ष्मीनारायणान
 न्तर्हृणाः निरुद्धगोपालरामश्रीधरसंज्ञामूर्तयः क्षत्रियारणाम्पूजनेप्रशस्तारस्युरित्यर्थः ॥ ॥ अथवैश्या
 नाम्पूजनीयामूर्तयः ॥ चतुर्विंशतिसप्तैवत्रयोदशचतुर्दश ॥ एकोनविंशविंशौकानित्यं यो ग्पाशिलाविशा
 म् ॥ वासुदेवप्रद्युम्नदामोदरगदाधरपीताम्बरहरितलक्ष्मीनारायणसंज्ञामूर्तयो वैश्यानाम्पूजने
 प्रशस्ततरा इति भावः ॥ अथसत्त्वद्वाराणामर्चनीयामूर्तयश्च ॥ त्रयोविंशौकविंशौकचतुर्थैकादश
 मूर्तयः ॥ पंचमैकोनविंशस्युत्सत्त्वद्वाराणाम्फलप्रदा इति ॥ माधवहृणा लक्ष्मीनारायणात्पुताः रामः
 ८२

निरुद्धकेशवपीतांबरसंज्ञामूर्तयः सद्ब्रह्मद्राणां पूजायामतीव सुभदा इत्यर्थः ॥ चतुर्विंश
 ति मूर्तिष्वेव शिष्टा मूर्तयो न्यसिंहहृद्ये हयग्रीवनीलमुकुटसंज्ञायतीनां पूजने प्रश
 स्ता इत्यर्थः ॥ ब्राह्मणाक्षत्रियाविशांसद्ब्रह्मद्राणामथापि वा ॥ शालग्रामो धिकारोस्ति न चान्ये
 षां कदचन ॥ स्त्रियो वा यदि वा शूद्रा ब्राह्मणाः क्षत्रियादयः ॥ पूजयित्वा शिला चक्रे लभंते
 शाश्वतं पदमिति ॥ ननु ब्राह्मणाः पूजयेन्नित्यं क्षत्रियादिर्न पूजयेदिति विदुर्धर्मोत्तरवा
 क्यम् ॥ प्रणवोच्चारणं चैव शालग्रामशिलार्चनात् ॥ ब्राह्मणागमनाच्चैव शूद्रश्चाराद्य
 लतां ब्रजेदित्यापस्तम्बवचनाच्च क्षत्रियादीनां शालग्रामशिलामूर्तिपूजननिषेधात्तदक्ष
 त्रियादिभिः शालग्रामशिलामूर्तिपूजनं कर्तव्यमित्युक्तं ॥ कथमिति चेत्सत्यां ब्राह्मणा

गाया

१८

क्षत्रियविशं चयाणां मुनिसत्तम ॥ अधिकारः स्मृतः सद्भिः शालग्रामशिलार्चनो ॥ श्रीशूद्रा
नुपनीतानां पशूनां च विकर्मिणां ॥ नैवाधिकारो विज्ञेयः शालग्रामशिलार्चनो ॥ विष्णु
भक्तैर्वैष्णवैश्च गोब्राह्मणाहितैरतैः ॥ शालग्रामशिलाचक्रं पूजनीयं सदा मुनो ॥ इत्यादि
पद्यपुराणावचनैः पूर्वोदाहृतवचनैश्च क्षत्रियादीनां शालग्रामशिलामूर्तिपूजाभ्य
नुज्ञाश्रवणात्तद्वाह्मणास्मैव पूज्यो हं शुचैरप्यशुचैरपि ॥ श्रीशूद्रकरसंस्पर्शो बज्रस्य शोधि
को ममेति भाविष्यलिंगपुराणावचनैर्वैष्णवास्मैवेत्यन्ययोग्यमवहेदपरे शौवकारेणावा
ह्यो मात्रस्यैव स्पर्शपूजायामधिकारावगमात् ॥ क्षत्रियादीनां शालग्राममूर्तिस्पर्शमा
त्रादमित्यवगम्यते ॥ एवं च सति क्षत्रियपूजानिषेधकवचनानां स्पर्शमात्रनिषेध

रात्र

१८

॥ क्षत्रियादीनां शालग्र्यमशिलामूर्तिपूजाविधायकानि वाक्यानि स्पर्शहीनपूजा
विषयत्वेन योजनीयानि ॥ अतएव दृढनारदीयेषु क्लृप्तं ॥ स्त्रीणां मनुष्यनीतानां शूद्राणां
च जनेश्वरा ॥ स्पर्शनेनाधिकारास्ति विष्णोर्वीशस्य च ॥ शूद्रो वा मनुष्यनीतो वा स्त्रियो वा पति
तोऽपि वा ॥ केशवं वा शिवं वापि स्मृद्धानरकमश्नुते इति ॥ अत्र प्रत्येकं वा शब्देन क्षत्रिया
दीनामप्युपसंग्रहो ज्ञेयः ॥ यद्येवं क्षत्रियादीनां शालग्र्यामस्पर्शेति विद्वत्तर्हि सदा
चारविरोधः स्यादिति चेत् ॥ अत्र सिद्धांतः ॥ ब्राह्मणाः पूजयन्ति त्र्यम्बकक्षत्रियादिर्न पूजये
दिति वचने क्षत्रियादीत्यत्रातद्गुणसंविज्ञानवद्ब्रूहिणां शूद्रादेरेव निषेधोऽस्ति न क्ष
त्रियादेः ॥ ब्राह्मणा क्षत्रियाविशं च चारणां मुनि सत्तमा ॥ अधिकारः स्मृतः सद्भिः शालग्र्या

॥ या मशिलार्चनो॥ स्त्रीभूदपतितानां च षण्णानां च विकर्मिणां॥ नैवाधिकारो विज्ञेयः
 ॥ १८ ॥ शालग्रामशिलार्चनो॥ इत्यादिपूर्वोदाहृतवचननिश्चयात्॥ तथा च॥ ब्राह्मणास्यैव पूज्यो हं
 शुचैरप्यशुचैरपि॥ स्त्रीभूदकरसंस्पर्शो वज्रस्पर्शो धिको ममेति॥ वचनमप्येवं व्याख्या-
 यं॥ शुचैरप्यशुचैरपि ब्राह्मणास्यैव हं पूज्यो नान्यस्य क्षत्रियादेस्तु शुचैरेवाहं स्पर्शो यो-
 ग्यो नाशुचैरित्यर्थः॥ तत्क्षत्रियवैश्ययोरेव स्पर्शो वत्पूजायामधिकारो नान्येषामित्याश-
 यः॥ किंच॥ अन्ययोग्यवदेदपरस्वकारोप्यशुचि क्षत्रियादिस्पर्शनिषेधपरो व्य-
 वतिष्ठते॥ तथा सातस्त्रीभूदकरसंस्पर्शो वज्रस्पर्शो धिको ममेत्युत्तराद्वैशूदादिस्पर्श-
 निषेधपरं यथाश्रुतमेव शुद्धं॥ यत्तु पूर्वोदाहृतं दृढचारदीयवचनं स्त्रीणामनुप ॥ १८ ॥

नीतानामित्यादितत्रापिशूद्रादीनामेवतिमाह। स्पर्शनिषेधेतन्यरमेववाशब्देनक्षत्रि
याद्युपसंग्रह इति तु क्ति एकल्पनस्य योजिकैव॥ तस्माद्वाह्नराः सत्क्षत्रियैः सदैव श्रेयः स्प
र्शपूर्विका शालग्रामशिलापूजाकार्यौ॥ नासत्क्षत्रियादिभिरितिसिद्धं॥ अत्रस्त्रीशूद्रानु
पनीतानामित्युदाहृतवचनैः शालग्रामशिलार्चनेयः शूद्रनिषेधः ससच्छूद्रव्यतिरिक्तनि
षेधः॥ सच्छूद्रैस्तु ब्राह्मणादाराशालग्रामशिलार्चनं कर्तव्यं॥ तथाचोक्तं पद्मपुराणे॥ पु
ररासंग्रहे च॥ दीक्षायुक्तैस्तथाशूद्रैर्मद्यपानविवर्जितैः॥ कर्तव्यं ब्राह्मणादाराशालग्र
मशिलार्चनमित्येवंप्रकारेण ब्राह्मणादिभिश्चतुर्भिर्वर्णैः स्वयंवा न्यदारावाशाल
ग्रामशिलापूजनीयेतिसिद्धं॥ ॥ इति ब्राह्मणादिपूज्यशालग्रामशिलामूर्तिविचार

गाथा

१००

विस्तारः॥ ॥ अथैदानीं पूज्यत्वेन सिद्धा शालग्रामशिलामूर्तिः कति संख्याका पूज
नीयेत्येकेषां यामाह॥ स्कंदपुराणे॥ शालग्रामाः समाः पूज्या विषमानकदाचन
॥ विषमेष्वेकस्वस्यात्समेषु द्वौ कदाचनेति॥ अत्र विशेषो वैखानससंहितायां॥ च
तुर्मूर्तिश्च षण्णामूर्तिरष्टौ च दश संख्याकाः॥ आदित्यसंख्याकास्तद्वत्तथैव मनुसंख्या
काः॥ तथा षोडशसंख्यातास्तथा विंशतिरीरिताः॥ द्वाविंशद्युद्धसत्वारख्याः प्रत्या
विंशद्विशेषतः॥ चारुवर्णा च शोभाळा चतुःषष्टिस्तथापरा॥ अष्टाशीतिर्महा
मूर्तिः शतमष्टोत्तरं तथा॥ प्रयत्नेनैव संगृह्य पूजनीया विचक्षरौः॥ चतस्रः पू
जिता येन तोषिताः सर्वदेवताः॥ षण्णामूर्तिरष्टमूर्तिर्वीतथैव दशसंख्याकाः॥ १००

नां
पूजयित्वा विशेषेणाशिवतुल्योभवेन्नरः॥ द्वादशा पूजिता येन द्वादशात्मा भवेच्चरः॥
मूर्तीषोडशानां तु पूजां कृत्वा विधानतः॥ सर्वसिद्धिर्भवन्नस्पनात्र कार्या विचारणा॥
गायत्रीवर्णसंख्यायां विंशतेश्च तथा सप्तैः पूजनाच्च नरो नित्यमश्वमेधफलं लभेत्तदा
त्रिंशत्पूजयित्वा तु शिवसान्निध्यमाप्नुयात्॥ चत्वारिंशत्पूजयित्वा विद्वानोः सा लोकतां
व्रजेत्॥ चतुःषष्टितथामूर्तिस्तद्वद्वा शीति संख्यकाः॥ फलं श्रद्धा ध्वमेतासां पूजैः
त्वा विधानतः॥ सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुसायुज्यमाप्नुयात्॥ मूर्तयः शतसंख्याका
नानावर्णा विभूषिताः॥ गृहे यस्य प्रपूज्यंते तस्य लक्ष्मीः स्थिरा भवेत्॥ नारायणं वा सु
देवं शिवनामं तथैव च॥ सुदर्शनं विशेषेण पूजयित्वा प्रयान्ततः॥ सर्वयज्ञफलं तेषां स

शाशा

१०९

दालक्ष्मीः स्थिरा भवेत् ॥ शिलाश्चुद्धिं चक्रश्चुद्धिं चरार्थं शुद्धिं तथैव च ॥ केसरारणां च संशु
 द्धिं ज्ञात्वा पूजां समाचरेदिति ॥ अत्र पूर्वोक्तलक्षणा विशिष्टशालग्राममूर्तिपूजादि फ
 लप्रतिपादकानि ज्ञानापुराणस्थानि वक्तव्यानि सङ्ग्रह्य लिख्यन्ते ॥ ॥ तत्राहोपा
 देः । यः पूजयेद्द्विचक्रं शालग्रामशिलोद्भवं ॥ राजसूयसहस्रेण पूजितम्यति
 वासरम् ॥ यदा मनस्वि वेदान्तावहानिर्गुणमुच्यते ॥ तस्य सादो भवेन्नु रंगाश
 लग्रामशिलार्चनात् ॥ यथा काष्ठस्थितो बह्वि मेध्यमानः प्रकाशते ॥ तथैवात्म
 स्थितं ज्ञानं पूजनादि प्रकाशते ॥ अपि वा पसमाचाराः कर्मण्यधिकारिणः ॥
 शालग्रामार्चका वैश्य नैव यातियमालयं ॥ न तथारमते लक्ष्म्या न तथा स्वपुरेह

१०९

रिः॥ शालग्रामशिलाचक्रे यथासरमते सदा॥ अग्निहोत्रं हुंतेन ^{तेन} दत्तापृथ्वीससाग
रा॥ येनार्चितो हरिश्चक्रेशाग्रामसमुद्रवो॥ कर्मैः क्रोधैर्मदैर्लोभैर्व्याघ्रैश्चोन्नरा
धमां॥ सोऽपियातिहरेत्त्रैकं शालग्रामशिलार्चनात्॥ यः पूजयति गोविंदं शालग्रा
मे सदानरः॥ आभूतसंप्रबंया वन्न स पुच्यवते दिवः॥ विनातीर्थं विनादानैर्विनाहो ध्याने ४
मैर्विनामरवैः॥ मुक्तिं याति नरो वैश्यः शालग्रामशिलार्चनात्॥ नरकं गर्भं वा संच
तिर्यक् कुरुपियोनिताम्॥ न याति वैश्यः पापोऽपि शालग्रामशिलार्चकः॥ दीक्षाविधा
नमंत्रज्ञश्चक्रेयो बालिमाहरेत्॥ स याति वैष्णवं धाम स तप्यं स तप्यं मयोदितं॥ नै
वेद्यैर्विबधैः पुष्पैर्द्विपैर्दीपैर्विलेपनैः॥ गीतवादित्रस्तोत्राद्यैः शालग्रामशिलार्च

ग्रा

१०२

नां॥ कुरुते मानवो यस्तु कलौ भाक्ति परायणः॥ कल्पकोटी सहस्राणि रमते सन्निधौ
हरेः॥ लिंगेस्तु कोटिभिर्दृष्टैर्यत्फलं पूजितैस्तुतैः॥ शालग्रामशिलायास्तु एकं
नापि हित्तु फलं॥ स कृदप्यर्चितैर्लिंगे शालग्रामशिलोद्भवैः॥ लभन्ते मनुजामुक्तिं
नित्यं सारव्येन वर्जिताः॥ सारव्ययोगवर्जिता अपि मनुजानित्यमुक्तिं भाजो भवन्ती
त्यर्थः॥ शालग्रामशिलारूपी यत्र तिष्ठति केशवः॥ तत्र देवासुराः सर्वे भुवनानि च
तुद्दश॥ शालग्रामशिलाये तु यः श्राद्धं कुरुते नरः॥ पितरस्तस्य तिष्ठन्ति तृप्ताः क
ल्पशतं दिवि॥ शालग्रामशिलायत्र तत्तीर्थं योजनत्रयं॥ तत्र दानं च होमश्च सर्व
कोटिगुणं भवेत्॥ शालग्रामसमीपे तु कोशमात्रं समन्ततः कीटकोपि मृतो याति

यश्चाप

१०२

वैकुण्ठभवनंतरः॥ शालग्रामशिलाचक्रं यो दद्याद्दानमुत्तमं॥ भूचक्रं तेन दत्तं स्यात्स
शैलवनकाननमिति॥ स्कांदेकार्तिकमाहात्म्ये श्रीशिवस्कंदसंवादे॥ शालग्राम
शिलायां तु वैलोक्य स च रावरं॥ मया सह महासेनानी न तिष्ठति सर्वदा॥ दृष्ट्वा प्र-
णमिता येन स्नापिता पूजिता शुभा॥ यत्र कोटि समं पुराणं गवां कोटि फलं लभेत्॥
कामासक्तोऽपि यो नित्यं भाक्तिभावविवर्जितः॥ शालग्रामशिलां पुत्रसंपूज्यैवाच्यु-
तो भवेत्॥ शालग्रामशिलाविंबं हत्वा कोटिविनाशनं॥ स्मृतं संकीर्तितं ध्यातं पूजि-
तं च नमस्कृतं॥ शालग्रामशिलां दृष्ट्वा याति पापान्यनेकशः॥ सिंहं दृष्ट्वा यथा याति व-
ने मृगगणभयात्॥ मनः करोति मुमुजः शालग्रामशिलां च नो॥ पापानि विलयं या-

श्री

१०३

तितमः सूर्योदये यथा ॥ कामाक्तो थवा क्रुद्धः शालग्रामशिलार्चनं ॥ भक्तावाय
दिवा भक्त्या कृत्वा मुक्तिमवाप्नुयात् ॥ वैवस्वत भयं नास्ति तथामरणा जन्मनोः ॥ यः
कथां कुरुते विद्वान् शालग्रामशिलाऽग्रतः ॥ गंधमामात्यादिनैवेद्यैर्दीपैर्धूपैर्विले
पनैः ॥ गीतैर्वीद्यैस्तथास्तौ वै शालग्रामशिलार्चनं ॥ कुरुते मानवा यस्तु कलौ भ
क्तिपरायणाः ॥ कल्पकोटी सहस्रारिण्यपते विदुः सधनि ॥ शालग्रामनमस्कारे
भयेनापि नरैः कृते ॥ भयं नैव करिष्यंति मद्भक्तास्ते नरा भुवि ॥ शालग्रामनमस्का
रः शब्देनापि कृतो यदि ॥ मर्नत्वा किं करिष्यंति मद्भक्तास्ते नरा भुवीति पाठः ॥ मद्भ
क्तिवत्सर्पिश्चामन्यमुन्नमंति ये ॥ वासुदेवं न ते ज्ञेया मद्भक्ताः पापिनो हिते ॥ शा

१०३

शालग्रामशिलाये तु यः करोति मन्त्रार्चनम् ॥ तेनाहमर्चितः स्फुरत्युगानामेकसप्ततिः ॥ किमर्चितो लिङ्गशतैः कृतमार्चनं

शालग्रामशिलाये नमः करोति ममार्चनम् ॥ तेनाहमर्चितः स्फुरद्युगानामेकसप्ततिः ॥ किमर्चितैर्लक्षशतेः कृतमार्चनं
विजितैः ॥ ४

लशग्रामशिलायां तु सदा पुत्रवसाम्पदं ॥ दत्तं देवेन तुष्टेन स्वस्थानं मम भक्ति
तः ॥ कल्पकोटि सहस्रैस्तु पूजिते मयि यत्फलं ॥ तज्जेयं कोटिगुरितं शालग्रा
मशिलार्चनैः ॥ पूजितो हं न तैर्मर्त्यैर्न पितो हं न तैर्नरैः ॥ न कृतं मर्त्यलोके यैः शा
लग्रामशिलार्चनैः ॥ शालग्रामशिला विंबं नाचिरेदिपुत्रकं ॥ यो हि मोहश्चरो भू
त्वा वैष्णवं लिंगमुत्तमं ॥ द्वेष्टि वै याति नरकं यादिं द्वाश्चतुर्दश ॥ संसारदुःखकांतार
निमज्जनराधमाः ॥ वर्षकोटि सहस्राणि कृष्णाराधनवर्जिताः ॥ सकृदप्यर्चते
लिंगे शालग्रामसमुद्रवे ॥ मुक्तिं प्रयाति मनोज्ञानवसांख्येन संयुता ॥ महिर्गैः कोटि
भिर्दृष्टैर्यत्फलं पूजितैः स्तुतैः ॥ शालग्रामशिलायां तु स्फुरेत्केनापि हितद्वेत् ॥ तस्माद्

स्तोत्रं

निर्ग

५१

शाशा

१०४

क्ष्मा
क्ष्मा च मद्रक्तैः प्रीत्यर्थं मम पुत्रक ॥ कर्तव्यं सततं भक्त्या शालग्रामशिलार्चनं ॥ शालग्रामशिला
रूपीयव्रततिष्ठतिकेशवः ॥ तत्र देवा सुरायक्षा भुवनानि चतुर्दश ॥ शालग्रामशिलाश्रेतुसक
त्पिराडेन तर्पिताः ॥ वसन्ति पितरस्तस्य न संख्यातत्र विद्यते ॥ प्रायश्चित्ते समुत्पन्ने किंदानैः
किमुपशेषणैः ॥ पांचायणेश्च तीर्थैश्च पीत्वा पादोदकं शुचिः प्रमारा मस्ति सर्वस्य सुकृतस्य
हि पुत्रक ॥ फलं प्रमाराहीनं तु शालग्रामशिलार्चनं ॥ यो ददाति शिलां विष्णोः शालग्रामशिलो
द्भवो ॥ विप्राय विप्रमुखाय तेनेष्टं वद्मभिर्मखैः ॥ मनुष्ये दुर्लभं भालोके शालग्रामसमुद्भवा ॥ प्रा
प्यते न बिना पुराणैः कलिकाले विशेषतः ॥ सधन्यः पुरुषो लोके सफलं तस्य जीवितं ॥ शालग्राम
शिला शुद्धा गृहे यस्य च पूजिता सन्नियम्योन्द्रियशामं शालग्रामशिलार्चनं ॥ यः कुर्या १०४

ज्ञानवो भक्त्या स याति परमं पदं ॥ भक्त्या वा यदि वा भक्त्या यः करोति स पुराणमाध्वर ॥ द्वेषेणा
पिचलोभेन दंभेन कपटेन वा ॥ शालग्रामोद्भवं देवं दृष्ट्वा पापात् प्रमुच्यते ॥ अमुं विवर्द्धितं
चारः सत्यशौचविवर्जितः ॥ शालग्रामशिलां स्पृष्ट्वा स घस्य वशुचिर्भवेत् ॥ तिलप्रस्थशतं
भक्त्या यो ददाति दिने दिने ॥ तत्फलं समवाप्नोति शालग्रामशिलार्चनात् ॥ पञ्चपुष्पं फ
लं मूलं तोयं दूर्वाक्षताः सुत जायते मेरुणा तुल्यं शालग्रामशिलापितं ॥ विधिहीनोपि
यः कुर्यात्क्रियां च विवर्जितः ॥ चक्रपूजामवाप्नोति सम्यक्शास्त्रोदितं फलं ॥ स्कंधे
धत्वा च यो ध्यायति शैलनायकं ॥ तेनोद्धतुं भवेत् सर्वत्रैलोक्यं स चराचरं ॥ ब्रह्महत्या
दिकं पापं यत्किंचित् कुरुते नरः ॥ तत्सर्वं निर्दहत्याशु शालग्रामशिलार्चनामिति ॥

शाग्र

१०५

गरुडपुराणो॥ शालग्रामशिलायत्रदेवोद्धारवतीभवः॥ उभयोः संगमोयत्रमुक्तिस्त
त्रनसंशयः॥ शालग्रामेद्धारकाचनैमिषंपुष्करंगया॥ वाराणासीप्रयागंचक्ररुक्षे
त्रंचसूकरं॥ गंगाचर्मदागोदाचंद्रभागासरस्वती॥ पुरुषोत्तमोमाहाकालस्तीर्थान्ये
तानि शंकरा॥ सर्वपापहरारणेवमुक्तिमुक्तिप्रदानिवो॥ ॥ दृढवारदीयेपञ्चजो
पाख्यानांते॥ शालग्रामशिलारूपीयत्रतिष्ठतिकेशवः॥ नवाधंतेसुरास्तत्रभूतवेता
लकादयः॥ शालग्रामशिलायत्रतत्रतीर्थतपोधन॥ रत्नवापूजिताभक्त्यातदास्या
दधिकंफलं॥ हेमाद्रौविशेषः॥ सूर्यचंद्रग्रहप्राप्तेयत्किंचित्क्रियतेगृहे॥ तीर्थको
टिगुरांपुरांपंशालग्रामशिलाग्रतः॥ नित्यंचपुष्करंतत्रप्रयागंचपृथुदकं॥ प्रभा

१०५

संचक्रु रूक्षे च तथा पिराडारकं पुनः॥ कोटितीर्थं मिति प्रोक्तं शुक्लतीर्थं तथैव च॥ वाराण
सी गयां चैव मथुरां तिमिषं तथा॥ गंगाद्वारं सौरं च गंगासागरमेव च॥ उंकारं नर्म
दायां च केदारं चाविमुक्तिकं॥ अवन्तीद्वारं काकं चियमुनाचसरस्वती॥ गोदावरी
तुंगभद्रा गंगा च नर्मदा तथा॥ नदी रूपती पुष्पा नदी वेत्रवती तथा॥ महादेवं
महानादं देवं रामेश्वरं तथा॥ रुद्रं महालयं चैव तथैव शशिशेखरं॥ भैरवम् मृगु
कुञ्जभीमनादन्तयेव च॥ भूतेश्वरं भस्मगात्रं चानिलिङ्गा निभृतसे॥ स्वर्गे
यानि च पातालान्तरिक्षे॥ बुधिविराशालयामशिलायानुप्रपहं निव
सान्ति च॥ ब्रह्मतीर्थानि सर्वाणि सूर्यतीर्थानि चानुरसिद्धमुनीन्द्राणां त्रिबुला

हिमाय

गंगा

१०६

केषु यानि च ॥ वसंतितत्र राजेंद्र प्रत्यहं पांडुनंदन ॥ शलिग्रामशिलायां तु समीपे के
 शवस्पति ॥ वेदाः शास्त्रं मन्त्राः सर्वे अश्वमेधादयश्च ये ॥ व्रतानि चान्यते कां पुराणानि
 तथा गमाः ॥ तेषां सिनियमाः सर्वे त्रिदशाः पांडुनंदन ॥ शालग्रामशिलायत्र तत्र तिष्ठं
 ति प्रत्यहं ॥ तीर्थापेक्षानतत्रास्ति यत्र द्वारवती शिला ॥ शालग्रामशिला मुद्रायत्र चक्रं
 किता भवेत् ॥ कुरुक्षेत्रे शाकिं तस्य संप्राप्य ग्रहरोरवौ ॥ शालग्रामशिलायत्र दृश्यते
 चलां दित्वा प्रभासे यत्फलं प्रोक्तं ग्रंथे राहो निशाकरे ॥ कृते दाने भवेत्पुण्यं शलिग्रा
 मशिलायतः ॥ शालग्रामशिलां हित्वा योन्यधर्ममपेक्षते ॥ कलिकाले विषेण मुष्टे
 सौ पापतत्करैः ॥ सुलभं किं न सेवेत शालग्रामशिला जतं ॥ यस्य स्य रीनमावेता पूतो

१०६

राहग्रंथे दिवाकरे ३

भवति मानवः॥ यो ददाति शिलां विघ्नोः शालग्रामशिलोद्भवो वैघ्नो विघ्नो भक्तायते
 नेष्टं कृतुभिः शतैः॥ शलिग्रामशिलादानं यः करोति हि पार्थिव॥ अग्निष्टोमादिभिः
 यज्ञैस्तेनेष्टं तु दिने दिने॥ शालग्रामशिलादानं कृतं तेन च पार्थिव॥ स्वर्गं मर्त्यं च पा
 तालं पूज्यते वै स पार्थिव॥ ॥ अयं दातुः कलातिशयस्तथा प्रतिग्रहीतुरपि दोषाति
 शयो ज्ञेयः॥ तिलधेनुर्गजो वाजी प्रेतान् तन्मजिनं मरिः॥ सुरभिः सूर्यमाना तु घ्रासः
 सप्तप्रतिग्रहाः॥ इति वचनात् न च स्पशिलात्वेन मरिः त्वाभावादिति वाच्यं॥ विज्ञा
 य भगवद्द्रूपं स्वरूपं गण्डकिं मरः॥ प्रतिमाद्यपि विज्ञायतथापुण्यादिसंस्थितं
 आत्मानमपि विज्ञाय यो भजे निरवग्रही॥ विष्णुमेकांतया भक्त्या द्विजः परमे

साया

१०७

श्वरं ॥ इष्टं यज्ञादिभिस्तेन पृथ्वी सागर मेखला ॥ दत्ता पूर्व कृतं चापि यस्यास्ते गण्डकी
 मारिणः ॥ उपवासदिने येन पूज्यते गण्डकी मारिणः ॥ इह च की परत्रापि ममुकं दश्च
 तुर्भुजः ॥ सुषिर द्वार देशे स्याच्चक्रद्वंद्वमनोरमं ॥ देवकी तनया ह्याने क्षणां वैग
 ण्डकी मारिणः ॥ पिंगटस्तन चक्रात्मा प्रद्युम्नश्चाति सुंदरः ॥ सुद्धिदुवदुष्टौ ठ दे लः
 हवानगण्डकी मारिणः ॥ हरिद्वारः कौस्तुभेन युतं च त्रहति मान् ॥ वर्तुलावर्तवान् उ
 पष्टे कूर्स संज्ञो महामारिणः ॥ चक्रवान् पार्श्ववान् दत्तो युरिण रत्नगुरो पमः ॥
 चक्रं ऊपरि द्वा रेखा युक्तौ ति शोभतः ॥ नागभोगां कितौ नागवरी संकीर्ण
 साषिरः ॥ अनंतो गण्डकी रत्नं पूजितः काम प्रार्ति कृतः ॥ दामोदराभिधानेन विज्ञे १०७

योगेश्वरकी मरिाः॥ गराडकी वज्रकीटास्यनिसर्गस्थितिचक्रवान्॥ गराडकी
मरिारुक्तः सन्निधिर्यत्रेत्पादिनारदपंचरात्रवाक्येषुशालग्रामस्य मरिा
त्वेनाभिधनन्त॥ प्रसूयमानागोसाह्वयान्त्र॥ यथैतस्याजरिवलपृथ्वीत्वम
तस्वैतस्याः प्रदक्षिणा॥ वारैरौकनतत्पुरापस्नानंदत्वात्तु केशव॥ द्वादश्यां श
तसाहस्रं पर्वकाले ततो धिकं॥ पंचामृतेन कर्तव्यं तस्य स्नानं प्रयत्नतः॥
मधुर्दध्नामभावे तु घृतं तस्य च न राधिपा॥ क्षीरस्नानेन चैकेन सर्वं संपूर्णं
तां व्रजेत्॥ शालग्रामशिलास्य शीये कुर्वन्ति दिने दिने॥ वां हंतिकरसंस्थे र्म
तेषां देवाः सवासवाः॥ यः पश्यति नरो भक्त्या शालग्रामशिलार्चनो॥ जन्मा

श्रीगो

१०८

पुत्तसहस्राणां कृतस्तेनाथसंदायः॥ प्रायश्चित्तसहस्राणि कृत्वा व्रतशतानि च॥ कलौ
गर्हति पापानि न विद्वोः स्मरणां विना॥ काले वायदिवा काले शलिग्रामशिलार्चनं॥ अ
सुचिश्चाप्यनाचारः सत्यशौचविवर्जितः॥ शालग्रामो हवशैलैस्मत्वासोपि शुचिर्भवेत्
॥ पत्रं पुष्पं फलं तोयं भक्त्या डबौ कुर्यात् नृपा॥ जायते मेरुणा तुल्यं शालग्रामशिलार्पितं॥
विधिहीनोपयोऽकांचि क्रियां मंत्रविवर्जितः॥ कुर्यादिति शेषः॥ चक्रांकपूर्वना सम्य
कं लभेच्छास्त्रोदितं फलं॥ चक्रांकितशिला ग्रे तु कुर्यात्तागरां हि यः॥ एकादश्यां नर
श्रेष्ठदेवास्तस्मै वरप्रदाः॥ यत्र संतिष्ठति देवो द्वारावती भवः॥ तीर्थकोटि सहस्राणि
त्रयसन्निहितानि वै॥ यत्र यत्र नरश्रेष्ठदेवश्चक्रांकचि हितः॥ तत्र गच्छ महाभागः

१०८

संसारविधितरिष्यति॥ कलिकालरुतांतस्य कोविभेतिनराधिप॥ नावेक्षितुं श
क्रवंति सर्वतं यमकिंकराः॥ शालग्रामोद्भवशैलंदारकायांसमुद्भवा॥ कलिकाले
पिराजेंडनजहातिजनार्दनः॥ यदिहसिहिदुः पारंतर्तुं संसारसागरं॥ शालग्रा
ममयं शैलं भक्त्यार्चय ममही पते॥ अर्चितः पूजितो ध्यातः संस्कृतः शैलनाथ
यकः॥ पापिनामुपकाराय किंपुनर्धर्मशालिनां॥ जन्मप्रभृतियस्यापि दुःक
तान्निवनेकशः॥ इमां मुद्रां समभ्यर्च्य मुच्यते सोऽपि तत्क्षणात्॥ स्वमंत्रेणाबुधैः
पूज्यः स्वकैर्द्यानैः स्वमुद्रया॥ हरिस्तत्र समाविष्टः सर्वदानात्र संशयः॥ ल
क्ष्मीमैधास्वधाकांतिः पुष्टिः श्रद्धा सरस्वती॥ सिद्धिर्मांदिताथा सर्वा मुद्रायां

शु.ग्रा

१०८

पा ४

नित्यसंस्थिताः॥ सततं चैव यत्कृत्यं हरेर्देशं समाश्रितः॥ स्नानं पूजा तथा ध्यानमपि
कार्यं जपादिकं॥ तस्याग्रतस्तु यः कुर्यात्तत्सर्वं मक्षयं भवेत्॥ दावदा हो विषं चै
व चौरबहिभयं तथा॥ सर्वाणि प्रशमयंति यत्र च को कितो भवेत्॥ ईश्व
र्याशिला देवि सुद्धं मम मुद्रिता॥ यत्रापि नीयते तत्तस्या तीर्थं द्वादशयोजनं॥
शालग्रामशिला यत्र तत्र सन्निहितो हरिः॥ तत्सन्निधौ तपजे प्राणान् विस्तुलो
के महीयते॥ पुराणा संग्रहेऽपि॥ शालग्रामसमीपे तु कोशमा वंसमंततः॥ की
कटोपि मृतो याति वैकुण्ठं भवतं परं॥ शालग्राम भवो देवो देवो ह्यारवती भवः॥
उभयोः संगमो यत्र मुक्तिस्तत्र न संशयः॥ नानोदकं पिबेत्तो यं चंदनं धारयेत्स

१०८

स॥ प्रक्षाल्यतस्मिन्नेतौ यंचक्रां कितशिलां हरेः॥ शालग्रामशिला तोयमपित्वा य
त्तिमस्तके॥ प्रक्षोपरां प्रकुर्वीत वस्त्रं हासनिगद्यतोऽतथा॥ विघ्नपादाभिषिक्तं यः
करेणापि वत्ते यदि॥ समूढेनरकं यातिया यदि दंडाश्च तुर्दश॥ यश्च करेत्तीर्थं
हरणसमाचारस्तीर्थं प्राशनान्तरपूर्ववदनसमाचारश्च स प्रायशः पंचरात्राद्यागमसि
द्धतां चिकान् प्रत्यवास्तु न वैदिकान् प्रत्यपि हेमाद्र्याद्यनेकग्रंथविरोधात्॥ प्र
त्यहं द्वादशशिलाः शालग्रामस्य चार्चयेत्॥ द्वादशशिला युक्ता सर्वकुंठमही
यते॥ शालग्रामशिलां दृष्ट्वा याति पापान्यनेकधा॥ सिंहासाद्यथा याति वने वरग
जायया॥ स ह्नु करोति मनुजः शालग्रामशिलार्चनं॥ पापानि तस्य नश्यन्ति तमः

मग्रा

११०

म

सूर्योदये यथा॥ किमर्चितोर्लिंगशतैर्विष्णुभक्तिविवर्जितैः॥ अत्र सवत्राविष्णुप्र
शंसायाः प्रसूततत्त्वान्नहि निंदान्यायेन विष्णुस्तुतौ तात्पर्यं तशिवाचनं स्वसा
मान्यप्रतिपादने जाबालकालाग्निरुद्राद्यनेकश्रुतिस्मृतिपुराणाना
म् व्याकोपायतेः॥ शालग्रामशिलाविबं नाचिंतयदि पुत्रक॥ किंपुनर्वड्धान्यै
स्तुष्टुजितैर्बैलैर्नरैः॥ नाहं ब्रह्मादयो देवाः सर्वं जानंति पुत्रक॥ तस्मान्म
द्वजन्मनित्यं प्रीत्यर्पं मम पुत्रक॥ कर्तव्यं सततं भक्त्या शालग्रामशिलायतः
दुर्जनावलदार्पिषा विष्णुभक्तिविहीनकाः॥ मम लोकं न गच्छंति ते नराः पा
पमोहिताः॥ अभक्तो बुद्धिहीनश्च न कृतैकादशीव्रतः॥ मल्लिंगदर्शनं तेन न

११०

वै

सुते: ९

कार्यं पापबुद्धिना ॥ मालिङ्गकोटिभिर्द्वैस्तु यत्फलं पूजितैः ॥ शालग्रामशिलायां
 तु स्फेकेनापि च तत्फलं ॥ अत्रैतादृशेषु वाक्येषु नास्ति दान्पायोदृष्टव्यः ॥ वरप्राप्ताप
 रित्प्रागः शिरोवापि विकर्तनं ॥ न चैवापूज्यभूमी ता शिवलिङ्गे महेश्वरमिति ॥ एक
 तः सर्वदानानि विधा निच ॥ तीर्थानि नियमा यज्ञाः लिङ्गस्था चैकैः समाः ॥ कलौ
 लिङ्गार्चनं श्रेष्ठं यथा लोके प्रदृश्यते ॥ तथानास्तीति न स्तीति पूजनं कस्यचिद्भवेत्
 ॥ इति ॥ वाणालिङ्गार्चता सुराप्राप्नुवन्ति हिमानवाः ॥ शालग्रामार्चनं तस्य क
 लान्नाहति सोडरी ॥ इत्यादि रक्षादलैर्गणाघने कवाक्येभ्यः ॥ परमार्थस्त्वे
 कस्तयोः परमार्थिको न देहवः प्रयोजकस्तद्विज्ञानयोर्गिराशाल

ग्रामयोः सभावोपि तादृश इत्यास्तामन्यत्र विस्तर इति ॥ शालग्रामशिला
 रूपीयेति ४ तिकेशवः ॥ तत्र देवा सुराद्यज्ञा भुवनातिवतुदेशः ॥ कामक्रोधमद्यान्निर्पे
 भाक्तिभावविवर्जितः ॥ शालग्रामशिलां वेत्तु पूजयित्वाऽच्युतो भवेत् ॥ येषां ना
 स्ति गुरुर्मन्त्रो न च दर्शनाविधिक्रमः ॥ तेषामपि परं नास्ति शालग्रामशिलार्चना
 र्त्ता ॥ शालग्रामशिलातोयं हित्वा योन्यग्न्या सृतो ॥ कलिकाले विशेषेण नष्टो
 सौ पापतत्करैः ॥ शालग्रामशिलायास्तु क्रोशमाध्वंसमंततः कीदृकोपि हस्तो
 याति वैकुण्ठसदनं नरः ॥ स्नाने चावमने चैव भोजनादौ तथैव च ॥ तथैव
 भोजनं ते च शालग्रामजलेऽपि वेत्तु ॥ शालग्रामशिलाय नत तीर्थं योज

नमः॥ तत्रदानं च ह्येवं सर्वं कोटिगुणं भवेत्॥ शालग्रामशिलाविंदुहंत्याकी
 टि विनाशने॥ पादोदकं च निर्माल्यं मातृके धारयेत्सदा॥ मुक्तशेषं तु यो भुंक्ते पु
 लसीदलमिश्रितं॥ कल्पकोटि सहस्राणि वैकुण्ठं वसते सदा॥ नमो न च पूजा
 वनविधिर्न च भावना॥ शालग्रामशिलाय च तत्र दोषो न विद्यते॥ ब्रह्महत्यादिकं
 पापं मनोवाक्कायकर्मजं॥ तत्सर्वं नश्यते शीघ्रं शालग्रामशिलार्चने॥ अग
 म्यागमनं पापं पापं विश्वासघातकं॥ तत्सर्वं नश्यते शीघ्रं शालग्रामशिलार्चना
 त्॥ शालग्रामशिलायां यो मूल्यमुद्यादयेन्नरः॥ विक्रेता चानुमंता च यः पतिक्षिप्त
 मोचकः॥ ते सर्वे नरकं यांतियावच्चंद्रदिवाकरो॥ शालग्रामस्य श्रीः कोटियज्ञफल

ग्रा

११२

प्रदः॥ मरणं तत्समीपे तु काशी तुल्य फलं लभेत्॥ गंधमाल्या^{दि} च नैवेद्यैः पुष्पधूपानुलेपनैः॥ अर्चयेन्मानवो यस्तु कलौ भक्तिपरायणः॥ सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोके वसेच्चिरं॥ कल्पकोटि सहस्रैस्तु पूजितैरपि यत्फलं॥ तत्फलं कोटिगुणितं शालग्रामशिलार्चनात्॥ पादोदकेन देवस्य हृत्पायुत समन्वितः॥ शुद्धते तावत्संदेहो यथा शंखोदके स्थितो॥ सुलभं कोनसेवेत शालग्रामशिलाजलं॥ यस्य स्पर्शनमात्रेण पूजो भवति मानवः॥ पिवन्ति येन रानित्यं शालग्रामशिलाजलं॥ पंचगव्यसहस्रैस्तु प्राशितैः किंप्रयोजनं॥ शालग्रामशिला चैव पूजनी नैहि जोतते॥ पदपदे तु यज्ञस्य फलमाप्नोति मानवः॥ युक्तं पादोदकेनैव यस्य नित्यं कले

या २

११२

वरं॥ तीर्थकोटि सहस्रैस्तु सेवितैः किं प्रयोजनं॥ शालग्रामशिलातोयं यः पि
बेद्विदुः नासमं॥ मातुः सप्तपिबेनैव सप्तपिभुङ्क्ते भाद्र॥ भक्तिर्भागवते नित्यं किं
करोषि नराधिप॥ शालग्रामशिला विव किं न पश्यस्य हर्निशं॥ शालग्राम नमस्का
रं ये कुर्वन्ति सदानराः॥ ते योतिरमं स्थानं यत्र देवो जनार्दनः॥ शालग्रामशिले
भुजः करोति ममाचनं॥ तेनार्चितः कार्तिकेय युगानामेकविंशतिः॥ अनर्हं म
म नैवेद्यं पत्रं पुष्पं फलं जतं॥ शालग्रामशिलालयं सर्वयाति पवित्रतां॥ म
काया दमा चं हि अमृतं ते विषमेव च॥ शिवं च नैव भोक्तव्यं प्राणैः कंठगतैरपि
॥ शिवनिर्माल्य भोक्तारं शिवनिर्माल्यधारिणं॥ शिवनिर्माल्यदातारं स्पर्शस्तथा च

ग ७३ उरापकृता॥ शिवनिर्मात्यपुष्पांगः स्पर्शनीयोनसाधुभिः॥ महादुष्टकृत्कर्तारस्ते
नरानरकौकसः॥ एतानिवाक्यानि वाराणलिंगव्यतिरिक्तातिशिवनिर्मात्यनिषेध
पराशिवाणलिंगेन चराण्डे शोनेन निर्मात्यकल्पना॥ सर्ववाराणपितं ग्राह्यं पत्रं पुष्पं फ
ल॥ इत्यादि कदपुराणादिवाक्यनिबन्धेभ्यः॥ शुक्लाद्यादशीयोगेशालग्रामसमुद्रबो
अर्चयेद्दक्षबो नित्यं तस्य पुराणफलं मृण्म॥ कोटिलिंगसहस्रैस्तु पूजितैर्जाह्नवीतटे
शालग्रामार्चनामर्त्यो दिनेनैकेन तत्फलं॥ यः पुनः पूजयेद्भक्त्या चक्रवर्ती हि जायते॥
संयुजयेद्भुतशिलां सहस्रैर्लोकमाप्नुयात्॥ प्रयागेन तत्फलं प्रोक्तं तद्वाराणसि पिंडपातने
तत्फलं कोटिगुणितं शालग्रामशिलायुतः॥ वैवस्वतभयं नास्ति नास्ति जन्मभयं ११३

तथा॥ शालग्रामार्चनासद्यः सर्वथातिपवित्रतां॥ अग्निहोत्रं कृतं तेन दत्ताप
थ्वी ससागरा॥ येनार्चितो हरिश्च केशालग्रामसमुद्रवे॥ विनादानैर्विनामंत्रैर्वि
नातीर्थैर्विनामरैः॥ मुक्तियातिनरा सद्यः शालग्रामशिलार्चनात्॥ सयाति
वैष्णवं धाम सत्यमेतन्मयोदितं कौतुकं शृणु मे देवि विष्णो निर्माल्यवन्दनात्॥
लेपनाच्चाशमायाति ब्रह्महत्यादिकान्यपि॥ विष्णो निर्माल्यशेषरायांगानि
परिमार्जयेत्॥ लेपनाच्चाशमायाति ब्रह्महत्यादिकान्यपि॥ दुरितानि चिन्तन
शंतिव्याधयो याति खण्डशः॥ स्नानोदकं पिबेन्नित्यं चक्रांकितशिलां हरे॥
प्रक्षाल्य वापि वेत्तोयं ब्रह्मत्याग्यपोहति॥ कौतुकं शृणुत्यादिवाक्यातिपंचरा

साध्या

११४

नाधागमोक्तानितदनुयायिपरारोपवधर्मशास्त्रे तदनुष्ठानविधानात् ॥ भोजनानंत
 रं विध्वंसार्पितं तुलसीदलं ॥ भक्षणात्पापनिर्मुक्तश्चाद्रायशाशताधिकं ॥ अपि पा
 पीदराचारः प्रणमेच्च हरिं सदा ॥ नेदंति किंकरायाम्याजलौकास्तारजं यथा ॥ विष्णुभ
 क्तिं विना नृणां पापेष्वां च सर्वदा ॥ उपायो नास्ति नास्त्यन्यः सततं नरकांबुधौ ॥ भ्रा
 लग्रामशिलातोयं सोमपानमनुत्तमं ॥ पात्रांतरोपततोयं नपि वेच्च कदाचन ॥ ए
 तेषां वाक्यनां प्रायः पंचरात्रवैखानसवैखानसागसादिपठितत्वे तच्छास्त्रीनुग
 त्त्वनप्रतिप्रामाण्यमस्तु ॥ न वेदिकमार्गानुगं नृप्रति ॥ विष्णुपादामिषिक्तं यः
 करेणापि वते यदि ॥ समुठो नरकं याति यावदिंद्राश्च रुदं शोति ॥ प्रयोगपारिजा ११४

तादिधत्तस्मार्त्ततेकवाक्यविरोधात्॥ चिरात्रफलदानद्यः॥ काश्चिदप्यसमुद्रगाः॥
 समुद्रगास्तपक्षस्यमासस्यसर्पितांपातिः॥ वरापासफलदागोदावत्सरस्यतुजाह
 वी॥ विष्णुपादोदकस्यैतेकलोनाहतिषोडशी॥ गंगायागागयपुष्करनैमिषारिा
 संसेवितानिवहृशः कुरुजाङ्गला नि॥ कालेनतीर्थसलिलानिपुनन्तिपापम्यादोद
 कस्मगवतः प्रपुनातिसद्यः॥ नित्यंचपुष्करंतत्रप्रयागंचपहस्तकम्॥ प्रभासंचकु
 रक्षेत्रंरुद्रंविश्वंमहालयम्॥ कोदित्तीर्थंमुमुक्षुर्भेदंशुक्लतीर्थंतथैवच॥ वाराणासी
 दुयात्रैवमथुरांनैमिवंतथा॥ पिराडारकंभृगुक्षेत्रंरामक्षेत्रंतथैवच॥ गंगाद्वा
 रंपुष्करंचगङ्गासागरसङ्गमम्॥ ॐकारंनर्मदायास्तकेदारंचाविमुक्तिकम्॥ अ

शाश्व

११५

मरौदारकांचीयमुनाचसरस्वती॥ गोदावरीतुंगभद्रागंगारेवाचगंगाकी॥ शिप्राता
 पीपयोधनीचचंद्रभागामहानदी॥ विनीताचैवकावेरीसायूदेविकानदी॥ विशाला
 गोमतीचैवनदीवेवतीतथा॥॥ नदीरूपवतीपुण्येनदीवेदवतीतथा॥ रुद्रं चैव महा
 कालंतथैवशशिशेखरा॥ भैरवंभद्रगुतुंगं चभीष्मनारदमेवच॥ भूतेश्वरभस्मगा
 वंयानिलिंगानिभूतले॥ स्वर्णालिंगं पयोनिंगमंतरिक्षंचभाषितं॥ शालग्रामशि
 लायांतुप्रत्यहं निवसंतिच॥ ब्रह्मतीर्थंतुयज्ञास्तेसूर्यतीर्थंतथैवच॥ वसंतितत्र
 गंगेयसर्वतीर्थानि सुवतः शालग्रामशिलयांतुसमीपेकेवशस्यहि॥ वेदास्त्र
 योमखाः सर्वेचाश्वमेधादयस्तथा॥ व्रतदानानिसर्वाणिपुण्यानितथाग

११५

माः॥दमाःशमादयःसर्ववराः॥अमपदेतथा॥शालग्रामशिलायांतुनित्यंतिष्ठ
तितेस्वयं॥शालग्रामशिलायत्रयत्रदारवतीशिला॥शंखश्चतुलसीयत्रतत्रमु
क्तिर्नसंशयः॥आग्निहोमसहस्रस्यवाजपेयशतस्यच॥यत्पुण्यंलभतेनित्यं
विघ्नोर्नैवेद्यभक्षणात्॥जपंद्रुतंतथादत्तमर्चनंचतथाकृतं॥शालग्रामसमी
पेतुसर्वकोटिगुणंभवेत्॥अकालमृत्युहरणंसर्वव्याधिविनाशनं॥विघ्नोपादो
दकंपीत्वाशिरसाधारयाम्यहं॥नैवेद्यंशेषतुलसीविमिश्रंविशेषतःपादजले
नविघ्नोः॥योश्चातिनित्यंपुरतोमुरारेःप्राप्नोति यज्ञायुतकोटिपुण्यं॥इतिना
नपुरारोक्तातिशालग्रामप्रशंसावचनाति॥॥गंधेनूपाविवेकारव्यज्रत्वासा

शा ॥

१९६

पंचसंतिदि॥ तत्राद्ये मंगलं पूर्वततो बंशस्य वर्णनं॥ राजा मनुपसिंहानां प्रथा
रंभः समर्थनं॥ शालग्रामस्य पूज्यत्वं नियमेन प्रसाधितं॥ शालग्रामपदस्यादौ
साधुत्वमुपवर्णितं॥ सेतिहासं च चेनास्य प्राशस्मिपि निश्चितं॥ उपोद्यातस्वरू
पोयमुत्त्रासः प्रथमो भवत॥ ततो द्वितीयः शालग्रामोपयोगिच॥ मुद्राक्षे
त्रपरीमाणमासनं मूर्तिभेदनं॥ स्थूला सूक्ष्मा वक्त्रलक्ष्मसा मान्यपरिकीर्तनं॥
विशेषलक्ष्मसिद्धार्थं उल्लासेस्मिन् प्रपञ्चितं॥ ॥ ततो तृतीयः उल्लासे च क
स्यानविनिर्णीयः॥ मूर्तिविशेषबोधार्थमेकचक्राद्यनुक्रमः॥ मत्स्यादिदशमू
र्तीनां सप्तसंख्यालक्षणानि च॥ मत्स्यमूर्तिश्च सर्वासां प्रकृतित्वेन कल्पिता॥ परि

१९६

भाषास्वरूपेणावक्तव्यं शप्रपंचनात् ॥ चतुर्विंशतिमूर्त्ती केशवादि विभेदतः ॥
क्षराणि निरुक्तान्यत्र प्रकीर्णानां क्रमेणाच्चा ॥ पंचायतनलक्ष्मणानि रंगीता नितु
विस्तारप्रसंगाद्दर्मे राजादिशालाग्रामविनिर्णयव्यदिभूमितमूर्त्तीनां लक्षणां वि
शदीकृतं ॥ ॥ ततश्चतुर्थं उद्वासे द्वारवत्पाः शिला तथा ॥ शंखचराय च रुद्राक्षा
क्षेषामुत्पत्ति लक्षणां ॥ फलासेतिहासं च कृतं मस्मसमर्थनं ॥ ॥ ततः पंचमद्र
व्वासे शालग्रामस्य लक्षणां ॥ दुष्टं फलं च तस्योक्तं सुष्ठु मूर्त्तेश्च पूजने ॥ ब्राह्मणा
दयश्च चत्वारः केवाकुत्राधिकारिणः ॥ निरंगीताश्च ततः सम्यक् शालग्रामप्र
शंसनं ॥ एवं विराचितो ग्रंथो राजानूपसुबद्धिना ॥ अस्य संस्य रानात्सर्वविशि

गाथा १११ दाः संतुमानवाः॥ वोभूयात्तेनलक्ष्मीशस्तुटः सफलदायकः॥॥ ॥मीमांसा
शत्रुमालाविलसितहृदयेयस्यवृद्धिः॥ अदाश्रदालुद्धमेसिंधोवितरणाचतुर
त्तारकोयपरेपां॥ अद्वैतप्राप्तकामोहादिरभजनात्साम्यबुद्ध्याभवेद्यः॥ सा
स्मिन्ग्रंथेनवीनोक्षितिप्रतिरचितेदृष्टाचतः॥ पुभूयात्ता॥ ॥ इतिश्रीसमहा
सामंतचक्रवृडामाणामरीचनीराजीतनादपीठश्रीममहाराजाधिराजा
नूपसिंहदेवविरचितेजनूपविदेवराजस्यमप्रशंसारूपः पंचमउद्घातः
समाप्तः॥ ५॥ शुभ॥ ग्रंथसंख्या २०८३॥